

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М. П. ДРАГОМАНОВА
НАЦІОНАЛЬНА МУЗИЧНА АКАДЕМІЯ УКРАЇНИ
імені П. І. ЧАЙКОВСЬКОГО
МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ ТА ІНФОРМАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ
УКРАЇНИ**

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

МАРТИНОВА СВІТЛАНА ПЕТРІВНА

УДК 781.68:[008:004(043.3)]

**ФЕНОМЕН МАРГІНЕЗУ ЯК ЧИННИК ТРАНСФОРМАЦІЙ
СУЧАСНИХ ФОРМ У КУЛЬТУРОТВОРЧОМУ БУТТІ**

26.00.01 – Теорія та історія культури (культурологія)

Подається на здобуття наукового ступеня
кандидата культурології

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

С. П. Мартинова

Науковий керівник:

Мельник Валерія Валеріївна
доктор філософських наук, професор

КИЇВ – 2021

АНОТАЦІЯ

Мартінова С. П. Феномен маргінезу як чинник трансформацій сучасних форм у культуротворчому бутті. Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата культурології за спеціальністю 26.00.01 – Теорія та історія культури (культурологія). Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Національна музична академія України імені П. І. Чайковського, Міністерство культури та інформаційної політики України. Київ, 2021.

У дисертації здійснений комплексний культурно-філософський аналіз маргінальної свідомості як чинника трансформацій наявних та проявів нових форм української соціокультури як пограничної, близької до критичної. Пропонована програничність є особливим модусом перехідності й поєднана з ризиком лавиноподібного розвитку тотальної маргіналізації соціуму.

Досліджено, що залежно від суспільно-історичних умов та обставин, що складаються, маргінальність здатна бути як конструктивною для окремого індивіда й суспільства, так і деструктивною, близькою до аномії. Але за будь-якої направленості маргінальність виступає як одна з умов самовизначення людиною себе у світі свідомості і в соціальному просторі. Це робить можливим вільне конструювання особистості себе, через себе і соціальну дійсність, що її оточує. Стверджується, що феномен маргінальності може слугувати одним із факторів саморуйнування людини, перетворюючи її в девіантну особистість.

У дисертації доведено, що релігійна маргінальність як форма девіантної поведінки в соціумі, як релігійний фанатизм є не тільки однією з форм соціальної агресії, закономірним постмодерністським феноменом, а й відповіддю суспільства на негативні явища в діяльності релігійних інститутів.

Своєрідність концепції та методологічного підходу полягає в синтетичному характері дослідження, у якому вперше у вітчизняній культурній площині послідовно розглянуто в релігійно-екзистенціальному ракурсі модифікації маргінальності через екзистенціали людського буття. У роботі виявляються онтологічний, топологічний, трансцендентний вимір маргінезу, який визначається сутнісно-субстанціальним буттям людини.

Заслуговує на увагу те, що багато з них володіють рисами або ознаками, що виводять їх за межі певного соціокультурного середовища в пограничну, периферійну, маргінальну сфери. Маргінальне усвідомлення або маргінальний стан, переважно, належать до умов, необхідних для здійснення соціокультурних перетворень, а в деяких випадках є визначальними умовами останніх. Екстраспективний підхід дозволив дослідити зовнішні аспекти маргінальності як, наприклад, створення соціокультурних бар'єрів на шляху інтеграції «чужих» у соціум. Отже, з одного боку, соціум приписує індивіду, процесу або ситуації маргінальні риси, тобто відбувається «маркування нетипового». З іншого боку, маргінальні утворення не виключають із соціуму повністю, більше того, фігура «чужого» зумисне виділяється, а якщо вона відсутня апріорі, то створюється заново, оскільки в ній визнається джерело соціокультурної динаміки. Метод екстраполяції застосовувався при виявленні показників креативного змісту маргінальності. Конструктивний підхід знайшов своє виявлення через опис маргінальності як соціального факту та його трьохмірності.

Використання інтроспективного підходу привело до бачення маргінального ніби зсередини, ключовим поняттям для аналізу при цьому виступає «самоідентифікація».

Зокрема, феномен маргінальності досліджений як умова і наслідок соціокультурної динаміки. Причиново-наслідковий зв'язок корелює і з функціональною значущістю феномену. У межах компаративного принципу

дослідження застосовувався метод «подвійної експозиції», який містить зіставлення різнорідних джерел.

Структура дисертації визначається метою, завданнями та логічним, послідовним викладом матеріалу. Дисертаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури. У першому розділі доведено, що дослідження нових форм релігійності сучасної людини було б неповним без детального вивчення й аналізу онлайн-ресурсів, вебсайтів, сторінок релігійного спрямування в соціальних мережах, мережових релігійних груп тощо. Зазначено, що поруч із маргінезом та самотрансценденцією ми можемо вказати й на інші соціокультурні феномени, які торкаються проблеми смерті старої людини і народження нової. Мова йде про зв'язок смерті й маргінезу. Між іншим, саме для маргінала існує небезпека розуміння свободи й реалізації себе не лише через свободу для (при визначенні себе у світі, творення власного «Я» тощо), але й шляхом свободи від (від норм моралі, дотримуватися елементарних правил людських взаємовідношень тощо). В останньому випадку свобода може обернутися як для самого маргінала, так і для соціального середовища, у якому він існує, аномією, що веде в кінцевому результаті до девіантності. У цьому моменті полягає одна з головних особливостей маргінальності, що визначається часовим виміром. Суть інтенційного вияву маргінальності у світі – процес, тенденції до становлення. Процес як такий визначає нетривкість цілісної природи маргінальності, її нестатичне положення як у просторі, так і в часі. Вона – не фіксована форма буття. Справедливо буде сприймати маргінальність як якусь потенцію, що дає можливість до прогресивного або регресивного розвитку в майбутньому. Потенційність як така закладена в маргінальності внаслідок її перетічності, гнучкості під час вияву себе у світі.

Ми спостерігаємо тут один із парадоксів маргінальності, що полягає в тому, як вона, не маючи в бутті своєї постійності, здатна безперервно породжувати виникнення потенційності. Проте така ситуація сприяє появі

небезпеки, що ці потенційності через свою маргінальну інаковість паралізуються зовнішніми обставинами. Нетривка структура маргінальної цілісності розосереджується в зовнішніх відносинах з іншими, немаргінальними цілісностями, що через свою визначеність і константне положення, які вони займають у просторово-часовому континуумі, вбачають в інаковості відхилення від-себе-самих, вимагаючи або виправлення, або знищення. Підхід до феномену маргінальності як до дериваційної проблеми властивий практично всім дослідникам цього явища.

Константність будь-якої системи суперечлива й відносна, вона визначається сукупністю нестійких рівноваг між системоутворювальними і системозмінювальними факторами. Коли будь-які елементи системи піддаються еволюції – маргіналізуються, з'являються якісно нові структури й організації. С. Глазьев визначив цей процес і поняття як «стрибкоподібну перебудову» системи... внаслідок плавних змін параметрів. Така зміна параметрів в історичному часі задається кількома напрямками розвитку всієї системи, що сприяє збільшенню як порядку, так і хаосу при подальшому розгортанні маргінальності у свідомості та соціальному світі. Виникає та сама невизначеність, характерна за будь-якої направленості для маргінальності в процесі розгортання її у світі свідомості та соціальному просторі, і відбувається реактуалізація двох головних трактувань концепту «віртуальне».

У першому випадку постулюється неодночасність процесів. Іntenційність маргінальності розуміється не лише як рух від минулого до майбутнього, але й як рух від одного визначення до іншого. При цьому сама направленість маргінальності приймає і несе в собі різноманітний, почасти протилежний характер. У деяких випадках вона набуває регресивної форми як повернення до більш ранньої, навіть архаїчній свідомості і буття, але привносить при цьому будь-які елементи сучасної дійсності. Це робить регресивну маргінальну свідомість не тотожною уже визначеній у минулому свідомості (наприклад, неоязичність – одна з різновидів сучасної релігійної свідомості). Тут має

значення деструктивна роль маргінальності в процесі її оформлення у світі свідомості, актуалізації та віртуалізації, де актуалізація була домінантною і знайшла своє відображення у філософських вченнях Г. Андерса, В. Андрущенко, З. Баумана, Ж. Бодріяра, С. Жижека та ін.

Ключові слова маргінальна реальність, маргінез, девіантність, релігійність, маргінальні спільності, історичні традиції, онтологія, культуротворче буття, страх, генезис, антропологія, метафізика, антропологічна межа.

SUMMARY

Martynova S. P. The phenomenon of marginesis as a factor of transformations of modern forms in cultural being. Qualifying scientific work on the rights of manuscripts.

Thesis for the degree of Candidate of Arts in specialty 26.00.01 – Theory and History of Culture. National Academy of Managerial Staff of Culture and Arts, Petro Tchaikovsky National Music Academy of Ukraine, Ministry of Culture and Information Policy of Ukraine. Kyiv, 2021.

The dissertation provides a comprehensive cultural and philosophical analysis of marginal consciousness as a factor in the existing transformations and the emergence of new forms of Ukrainian socioculture as a borderline, close to critical. The proposed borderline is a special mode of transition and is associated with the risk of avalanche-like development of total marginalization of society.

The presence of a wide range of problems related not only to culturology, but also to social philosophy, philosophical anthropology, philosophy of religion led to the use in the dissertation of interdisciplinary and comprehensive methodological approaches based on general principles. In the dissertation cultural and philosophical

analysis combines dialectical and synergetic methods in the study of marginal communities in culture as complex, open, dynamic, self-organized, holistic systems, the transformation of which is considered through the dialectical law of mutual transition of quantitative and qualitative changes.

The peculiarity of the concept and methodological approach lies in the synthetic nature of the study in which for the first time in the domestic cultural plane consistently considered in the religious-existential perspective of the modification of marginality through the existentials of human existence. The work reveals the ontological, topological, transcendent dimension of margin which is determined by the essential-substantial existence of man.

The extraspective approach allowed us to explore the external aspects of marginality such as the creation of socio-cultural barriers to the integration of "strangers" into society. Thus, on the one hand society attributes marginal features to an individual, process or situation, i.e. there is a "marking of the atypical". On the other hand marginal formations are not completely excluded from society, moreover, the figure of a "stranger" is deliberately singled out, and if it is absent a priori, it is re-created because it recognizes the source of socio-cultural dynamics. The method of extrapolation was used to identify indicators of the creative content of marginality. The constructive approach found its expression through the description of marginality as a social fact and its three-dimensionality.

It is emphasized that knowledge of the essential nature of the phenomenon, marginality in its content and functions makes real understanding of socio-historical processes of both the past and present from new positions. This is due to the fact that marginality as a phenomenon in human and social terms is a phenomenon of eternal, transitional, not temporary, it is constantly changing itself and changes the surrounding social reality at the same time.

It is argued that understanding the phenomenon of marginality in its holistic basis can serve as one of the elements of forecasting and analysis of possible future

development of individual social structures in particular and entire systems in general. It is emphasized that the trends of global development show that in the next decade the phenomenon of marginality does not disappear from the social horizon. It was found that marginality and related problems will be more intense in the social space due to the acceleration of socio-historical development of both individuals and social groups, as emphasized in the past, and the world as a whole. It is investigated that depending on the socio-historical conditions and circumstances, marginality can be both constructive for the individual and society, and destructive, close to anomie. But in any direction, marginality acts as one of the conditions for human self-determination in the world of consciousness and in the social space. This makes it possible to freely construct the individual himself, and through himself and the social reality that surrounds him. It is argued that the phenomenon of marginality can be a factor in human self-destruction turning him into a deviant person.

In the dissertation it is proved that religious marginality as a form of deviant behavior in society as religious fanaticism is not only a form of social aggression and a natural postmodern phenomenon, but also a response of society to negative phenomena in religious institutions. Postmodernism is characterized by the flirtation of high culture with low, the use of elements and narratives of high art to create products of mass culture. Such assimilation could not but affect the sphere of marginal consciousness opening to the individual new opportunities for self-identification, self-realization and the search for their own religious landmarks and authorities. In this regard, the dissertation highlights the following functions of marginality, which are introduced by it into the world of consciousness, man and society: 1) preparatory function - serves to move to new social realities; 2) provocative - due to a number of episodic social phenomena, marginality pushes its subject to implement something else, new and, thus, provokes structural or systemic changes in general; 3) signal-information - reflects the processes occurring in the social space, informs about the beginning of transformational or deformation

changes within structures and systems; 4) heuristic function as the ability to bring into the surrounding social reality some innovation; 5) formalizing is manifested in the provision of structures and systems of completeness and certainty (constitution) in the framework of another, new integrity. All these functions of the phenomenon of marginality are interconnected and interdependent and represent the essence of the realization of marginality in the socio-historical process as a socio-philosophical phenomenon. A marginal personality that does not experience existential love as an instinct or psychological experience or a social factor is studied, but experiences it as a way of self-determination, self-knowledge of the individual. There's investigation on marginal personality that does not experience existential love as an instinct or psychological experience or a social factor, but experiences it as a way of self-determination, self-knowledge of the individual.

The generalizations made in the course of the dissertation work allow to expand the research field of cultural life by understanding the essence and mechanisms of transformation of margin in existential culture and social space. The main ideas and provisions of novelty, theoretical statements, and conclusions provide an understanding of the impact of the phenomenon of marginal content of the concepts of "margin", "marginal personality". By "margin" is meant an objective social process that reflects the processes of distancing specific social objects from the dominant axiological guidelines in society, the distribution of material goods and is characterized by a dichotomy of "ascending-descending"; "Marginal transition" appears as a change in the essence of social relations of a social object, which fixes its specific position in society; "Marginal leap" is defined as a form of transition of the community to a new social order in a relatively short time.

Keywords: marginal reality, margin, deviance, religiosity, marginal communities, historical traditions, ontology, cultural existence, fear, genesis, anthropology, metaphysics, anthropological boundary.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ
Статті в наукових фахових виданнях України та в наукових виданнях,
включених до міжнародних наукометричних баз

1. Мартинова С. П. Marginality as a reality and a perspective of transition: conceptual approaches in culture [Маргінальність як реалія та перспектива перехідності: концептуальні підходи в культурі] // Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв : наук. журнал. 2020. № 4. С. 46–50.
2. Мартинова С. П. Маргінальна особистість у сучасному культурному просторі // Культура і сучасність : альманах. 2020. № 2. С. 70–75.
3. Мартинова С. Феномен креативного диригента Олега Семеновича Тимошенка // Часопис Національної музичної академії України імені П. І. Чайковського. 2020. № 4 (49). С. 109–120.
4. Мартинова С. П., Андрущенко Т. В. Релігійна маргінальність як страх свободи в культурі протестантизму // Українська культура : минуле, сучасне, шляхи розвитку : наук. зб. Рівне : РДГУ, 2020. Вип. 35. С. 96–103.

Статті в наукових іноземних виданнях

5. Мартинова С. П. Transformation of a marginal personality in the modern world. [Трансформація маргінальної особистості у сучасному світі] // European science : Scientific journal. Slovakia (Podhájska), 2017. № 2. Р. 146–148.
6. Мартинова С. П., Мельник В. В. Marginal fear of despair as an explication of the integrity of consciousness (creative component) [Маргінальний страх відчаю як експлікація цілісності свідомості (креативна складова)] // PNAP : наук. журнал. 2020. Т. 41. № 4. С. 115–119.

Статті в інших наукових виданнях та збірниках матеріалів
конференцій

7. Мартинова С. П. Peculiarities of a marginal personality in the modern world [Особливості маргінальної особистості у сучасному світі] // Гілея : наук.

вісник : зб. наук. праць. / Гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ : Гілея, 2017. Вип. 116 (1). С. 172–175.

8. Мартинова С. П. Кризова свідомість : від особистої кризи до соціальної маргінальності // Гілея : наук. вісник : зб. наук. праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ : Гілея, 2017. Вип. 126 (11). С. 347–349.

9. Мартинова С. П. Креативний потенціал феномену маргінесу в соціокультурному дискурсі. Методологічні підходи та експлікації // Грані : науково-теоретичний альманах. 2018. Т. 21. № 11. С. 94–100.

10. Мартинова С. П. Феномен маргінесу в культуротворчому бутті // Вісник Львівського університету. Сер. : Філософ.-політолог. студії. 2020. Вип. 32. С. 56–64.

11. Мартинова С. П. Маргінальна особистість та можливості її соціалізації в умовах кризи українського суспільства // Етико-естетична традиція у вітчизняній культурі : тези VI Всеукраїнської студентської науково-практичної конференції з міжнародною участю, 1 грудня 2016 року. Київ : Кафедра етики та естетики НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2017. С. 62–65.

12. Мартинова С. П. Масова свідомість та маргінальний простір в соціальній філософії // Культуротворче буття людини початку XXI століття : культурологічний та історичний вимір : зб. наук. праць (за матеріалами Всеукраїнської науково-практичної конференції «Перспективні напрямки сучасної науки та освіти»). Сер. : Записки з голосу. Вип. 12 / За загал. ред. В. А. Федь. Слов'янськ : ДДПУ, 2020. С. 85–91.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	14
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ МАРГІНАЛЬНОЇ ОСОБИСТОСТІ.....	27
1.1 Конгітивний аналіз генези: поняття маргінезу в сучасній культурі.....	27
1.2 Методологія культурно-філософського аналізу явища маргінезу: маргінальність і особистість.....	53
1.3 Маргінальність як реалія та перспектива перехідності: концептуальні підходи в сучасній культурі.....	67
Висновки до розділу 1.....	75
РОЗДІЛ 2 МАРГІНАЛЬНІСТЬ ЯК СОЦІАЛЬНИЙ ФЕНОМЕН У ПРОТЕСТАНТСЬКІЙ ВЕРСІЇ ЕКЗИСТЕНЦІАЛІЗМУ.....	77
2.1 Релігійна маргінальність як страх свободи в культурній концепції протестантизму.....	77
2.2 Маргінальний страх відчаю як експлікація цілісності свідомості (креативна складова).....	87
2.3 Маргінально-екзистенціальний страх смерті в культуротворчому бутті людини.....	95
Висновки до розділу 2.....	121
РОЗДІЛ 3 МАРГІНАЛЬНІСТЬ ЯК ОСНОВА І ФАКТОР ГРУПОВОЇ ТА ОСОБИСТОЇ САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ: ФЕНОМЕН ЧИ СОЦІАЛЬНА НЕОБХІДНІСТЬ В ОНТОЛОГІЇ ЛЮДИНИ.....	124
3.1 Феномен маргінальної особистості в культуротворчому бутті.....	124
3.2 Проблема самоідентифікації маргінезу в екзистенціальній культурі.....	142
3.3 Проблема маргінезу як онтропологічної редукції в сучасній культурології.....	151

Висновки до розділу 3.....	158
ВИСНОВКИ.....	161
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	166
ДОДАТКИ.....	189
Додаток А.....	189
Додаток Б.....	190

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Сучасне українське кризове суспільство переживає перехідний період. Для стану перехідності соціокультурного простору характерні реконструкція і трансформація всієї ціннісно-нормативної системи. У процесі зміни цінностей і норм у соціумі трансформуються попередні та формуються нетрадиційні суспільні явища й процеси, зокрема, тотальна маргіналізація суспільства.

Дослідження феномену маргінальності як реалії перехідного періоду є особливо актуальним для України, оскільки її соціокультурний перехідний стан накладається на всесвітню соціокультурну трансгресію. Більшість сучасних дослідників інтерпретує стан української соціокультури як пограничний, близький до критичного. Пропонована програничність є особливим модусом перехідності й поєднана з ризиком лавиноподібного розвитку тотальної маргіналізації соціуму.

На сьогодні не існує загальної концепції маргінальності, відсутня класифікація її видів і форм, немає цілісної раціональної концепції, універсальної пояснювальної моделі. Сучасна культурологія не має адекватних способів розв'язання проблеми маргінальності особистості й соціуму. Ситуація посилюється тим, що у ХХІ столітті на сході України триває війна і людина стоїть на межі, переживаючи перехідний, «міжпарадигмальний» стан: руйнується система цінностей, відбувається ломка стереотипів. У зоні переходу деконструються такі складові компоненти світогляду, як Бог, держава, герої, смисл, реальний світ, істина як відповідність. Не залишається нічого, крім власне світогляду. Раціональна дійсність втрачає значення, Я абсолютизується. Актуальним стає питання про антропологізацію та онтологізацію людини, про роль пізнання атрибута «Я» як обумовлену універсальність особистості та її відкритість світу. На нашу думку, настає епоха високого рівня нестабільності, яка актуалізує проблему стійкості людського «Я».

Зв'язок роботи з науковими програмами й темами. Дисертаційне дослідження здійснено в межах науково-дослідної роботи кафедри культурології Інституту філософської освіти і науки Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова за напрямом «Методологія і зміст викладання соціально-гуманітарних наук», що входить до тематичного плану науково-дослідної роботи Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова за напрямом «Дослідження проблем гуманітарних наук», який був затверджений вченою радою університету (протокол № 5 від 29 січня 2009 року). Тема дисертаційного дослідження затверджена вченою радою Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (протокол № 3 від 29 жовтня 2014 року).

Метою є дослідження маргінальності як соціокультурного та екзистенціального феномену, який володіє метаантропологічним і креативним потенціалом для визначення його ролі в соціокультурному просторі культуротворчого буття.

Для досягнення окресленої мети визначено такі завдання:

1. Розглянути маргінальну особистість українського суспільства, дослідивши механізм соціалізації, вивчити особливості виявлення маргінальності в різноманітних соціокультурних просторах, специфіку її свідомості та поведінки.

2. З'ясувати суть маргінальності як феномену екзистенції та соціального буття, специфічного відношення індивіда до соціуму, що характеризує пограничний стан, у якому існує особистість і суспільство в цілому.

3. Дослідити креативну і деструктивну складову соціокультурної, релігійної маргінальності, її онтологічні витоки, концептуальні суперечності та засадничо-світоглядні аспекти.

4. Охарактеризувати феномен маргінальності як основи і фактора особистісної або групової самоідентифікації.

5. Розкрити сутність маргінальної свідомості, що викликана страхом смерті як соціального феномену в екзистенціальній філософії.

Об'єктом дослідження є феномен маргінальності у всій багатоманітності його виявів.

Предметом дослідження є характеристика маргінальності в соціокультурному бутті як соціальний феномен та необхідність і властивість індивідів та соціальних груп, що проявляються в ракурсах «маргінальної свідомості», «релігійної маргінальності», «маргінальної креативності».

Методологічною основою роботи є сукупність кількох методів дослідження, серед яких передусім необхідно вказати аналітичний метод, задіяний для опрацювання наукових і критико-публіцистичних джерел та архівних матеріалів.

Своєрідність концепції та методологічного підходу полягає в синтетичному характері дослідження, у якому вперше у вітчизняній культурології послідовно розглянуто в релігійно-екзистенціальному ракурсі модифікації маргінальності через екзистенціали людського буття. У роботі виявляються онтологічний, топологічний, трансцендентний вимір маргінезу, який визначається сутнісно-субстанціальним буттям людини.

Маргінальне усвідомлення або маргінальний стан, переважно, належать до умов, необхідних для здійснення соціокультурних перетворень, а в деяких випадках є визначальними умовами останніх. Екстраспективний підхід дозволив дослідити зовнішні аспекти маргінальності як, наприклад, створення соціокультурних бар'єрів на шляху інтеграції «чужих» у соціум. Отже, з одного боку, соціум приписують індивіду, процесу або ситуації маргінальні риси, тобто відбувається «маркування нетипового». З іншого боку, маргінальні утворення не виключають із соціуму повністю, більше того, фігура «чужого» зумисне виділяється, а якщо вона відсутня апріорі, то створюється заново,

оскільки в ній визнається джерело соціокультурної динаміки. Метод екстраполяції застосовано під час виявлення показників креативного змісту маргінальності. Конструктивний підхід використано в описі маргінальності як соціального факту та його тримірності.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в подоланні наявних стереотипів у підходах до маргінальності:

- у дисертації вперше розглянуто маргінез як антропологічно-екзистенціальний феномен; у цьому дослідженні застосовано концептуальні підходи соціальної філософії до проблем перехідності, змінності особистості та суспільств, які виступають модусом ототожнення та самоідентифікації «Я» через окреслення онтичного кола, виявлення маргінальних підстав метафізичного;

- маргінальність проаналізовано як соціокультурний феномен, проведено порівняльний аналіз вияву маргінальності в соціокультурному просторі Західної і Східної цивілізації;

- під час дослідження феномену маргінальності застосовано інтро- й екстрааспектний підходи, подано обґрунтування важливості дослідження маргінальності на матеріалі соціальних груп, окремих індивідів, а також у сфері духовного буття людини;

- показано специфіку виявів креативної та деструктивної складових маргінальності;

- позначено такі властивості маргінальності, як динамічна природа, свобода як її основа, демонстраційна або індикативна властивість, стійкість, невизначеність (маргінальне як фантом), а не як амбівалентність;

- феномен маргінальності розкрито як основу самоідентифікації індивіда; показано співзвучність маргінальності з такими категоріями, як «чужий», «інший», визначено й проаналізовано умови, що сприяють створенню маргінальної ситуації;

- доведено, що страх смерті – це форма вияву маргінезу в соціумі, де маргінальність постає як внутрішня характеристика людського «Я», ексцентрична сутність якого заявляє про перманентний стан незадоволеності собою та середовищем через протиріччя між біологічним, соціальним і духовним «Я»;

- з'ясовано онтологічні витoki, концептуальні й засадничо-світоглядні суперечності маргінальної свідомості, що породжує страх як соціокультурний феномен.

На захист винесено такі положення:

1. Феномен маргінальності є релятивним поняттям, зміст якого виключно еластичний і багато в чому визначається особливостями соціально-економічного, політичного розвитку соціуму. Маргінальність є явищем тотальним у системі соціокультурного буття. Властивості маргінальності визначаються її діяльнісною природою, завдяки якій відбуваються зміни в культуротворчому бутті. Свобода як властивість маргінальності є наслідком слабкого приєднання до ціннісних домінант. Маргінальність є індикатором стану соціокультурного поля.

2. Феномен маргінальності має яскраво виражений креативний потенціал. Це реалізується на різних рівнях соціокультурної дійсності. На особистісному рівні вияви творчого начала слугують джерелом інноваційних процесів. Джерелом інновацій можуть виступати також і цілі соціальні групи, наділені рисами маргінальності. На цю особливість маргінальних утворень указували ще основоположники теорії маргінальності, наприклад, Р.Е. Парк, Т. Шибутані. Уважаємо доцільним знову акцентувати на цьому увагу, оскільки подальший розвиток теорії маргінальності як в Україні, так і в межах наукових шкіл США та Європи супроводжувався виокремлюванням негативних сторін указанного феномену в соціокультурному середовищі.

3. Феномен маргінальності може характеризуватися як соціальний факт у його тривимірності, що яскраво підтверджується на прикладі розвитку

такого напрямку в художній культурі, як «арт брют». Відзначаємо лише деякі вияви феномену маргінальності як соціального факту, оскільки побудова моделі маргінальності виходить за межі цього дослідження й має бути реалізована в перспективі. Під соціальним фактом маємо на увазі не лише суспільне явище, що породжується об'єднаними діями людей та їхньою колективною свідомістю, але й явище чи спосіб дії, поширений у цьому суспільстві, що має водночас своє власне існування, незалежне від його індивідуальних виявів. Тривимірність соціального факту полягає у варіантах його вияву: сфера свідомого або несвідомого як індивідуального, так і масового; сфера соціальна, що містить як індивідуальні, так і колективні вияви; сфера соціальних механізмів, використовуючи які соціум відтворюється в особистостях певного типу.

4. Феномен маргінальності виступає як соціальна зміна, засобом якої і через яку здійснюється особистісна або групова самоідентифікація.

Набули подальшого розвитку такі положення:

– феномен та причина виникнення явища маргінезу; психологічно й теоретично обґрунтовано його природу як іманентно-детерміновану діалектичну єдність соціальних суперечностей, що виникають у всіх сферах індивідуального та суспільного буття й впливають на інтерпретацію та експлікацію в суспільстві норм та аксіологічних орієнтирів різних соціальних верств; сформовано зміст явища як певної сукупності субкультурних процесів, виокремлено їхню ментальну та світоглядну форми;

– філософське осмислення механізмів маргіналізації соціальних об'єктів в умовах глобалізації; доповнене визначенням сучасних особливостей вияву психолого-політичних та інституціональних чинників, соціальна дія яких фіксується в зростанні метаантропологічної межі між соціальними групами, проблемі бідної людини в соціумі, невідповідності соціальних стандартів об'єктивним умовам розвитку конкретних спільнот (ліберальний патріотизм, квазіцінності, технократизм тощо);

– досліджується маргінальна особистість, яка не відчуває екзистенціалу любові як інстинкту чи психологічного переживання або соціального фактора, а переживає це, як спосіб самовизначення, самопізнання особистості; любов виступає ціннісним принципом, ціле- і смислоутворювальною основою процесу самореалізації людини у світі;

– показано, що у взаємозв'язку з іншими екзистенціалами маргінальність є світоглядною опорою індивіда, центром духовного засвоєння ним навколишнього світу, орієнтиром смисловизначення особистості, обраним у неусвідомлених прошарках людської психіки (душі) як деякий архетипний зразок моделі людини, яка відображає її інваріантну сутність, первісно довершену, що вимагає своєї актуалізації відповідно до акту становлення буття з ніщо;

– реконструювальний маргінез й екзистенціальний страх та їхні відмінності на різних соціально-історичних етапах фокусують увагу на ціннісних аспектах страху Божого як творчого синтезу любові, самотності та смерті.

Уточнено:

- залежність повноти та світоглядної наповненості маргінального існування людини в соціумі від екзистенціального потенціалу страху; з'ясовано, що маргінальність є світоглядною домінантою і глибинним відчуттям людини, пов'язаним з кінечністю людського існування;

- зміст понять «маргінез», «маргінальна особистість»; під «маргінезом» розуміється об'єктивний соціальний процес, який відображає процеси дистанціювання специфічних соціальних об'єктів від домінантних аксіологічних орієнтирів у суспільстві, розподілу матеріальних благ і характеризується дихотомією «висхідний-низхідний»; «маргінальний перехід» постає як зміна сутності суспільних зв'язків соціального об'єкта, які фіксують його специфічне положення в суспільстві; «маргінальний стрибок» визначено

як форму переходу спільноти до нового соціального порядку за відносно нетривалий час.

Стан наукової розробки проблеми.

У науковій літературі особливо виділяються роботи основоположників теорії маргіналізму: представників чиказької соціологічної школи Р. Парка й Е. Стоунквіста. У роботах Р. Парка вперше з'являється поняття «маргінал», «маргінальна особистість» для позначення конкретної етнокультурної ситуації положення мігранта, що зіткнувся з труднощами в процесі культурної асиміляції й адаптації. Р. Парк досліджував особистості, що знаходяться на кордонах різних культур.

Далі проблему маргінальної особистості досліджували у своїх роботах послідовники Р. Парка: Е. Стоунквіст, Д. Белл, Ю. Габермас, Р. Катц, М. Кастельс, Н. Луман, Й. Масуд, Т. Стоуньєр, Е. Тоффлер, Ф. Уебстер. Структуру та форми індивідуальної й суспільної свідомості розглядали М. Вебер, Г. Гегель, Ф. Енгельс, Г. Лебон, К. Маркс, Г. Тард, Е. Фромм, Д. Чалмерс, В. Шинкарук, В. Якубіна. Вони висунули тезу про те, що найбільш важливою рисою маргінальної людини є її «гібридність», у неї переплавляються культури й суспільства, що перебувають у взаємодії, і народжується новий соціокультурний сплав. Акцентуючи на етнопсихологічних моментах, Е. Стоунквіст описував життєвий шлях маргінальної людини, торкаючись при цьому питань її індивідуального розвитку, на який не звертав своєї уваги Р. Парк. Е. Стоунквіст зауважував, що свідомість маргінала відрізняється внутрішньою суперечливістю, яка стає причиною неврівноваженості й агресії.

Проблеми маргіналізації соціуму, атрибутивні ознаки й специфіку діяльності маргінальних груп аналізували Ю. Габермас, В. Іванов, Г. Інніс, Й. Масуда, Д. Мейровіц, А. Моль, У. Онг, Н. Постман, В. Різун, Е. Тоффлер, Ф. Уебстер та інші. Проблемі ролі мас-медіа в поступі суспільства, їхньому впливу на культуру присвячені праці В. Алексєєва, А. Близнюка, Ю. Борєва,

Ю. Бромля, С. Демченко, О. Звягіна, Я. Ісаєвича, З. Кракауера, Н. Лумана, М. Маклюєна, Є. Неміровського, Е. Огар, Л. Ороховської, М. Різника, Л. Садоула, М. Тимошика. Взаємозв'язок маргінезу і влади, механізми впливу маргінальних спільнот на політичну складову суспільної свідомості, на особистість розглянуто в працях А. Білітвіної, О. Бойка, П. Бурдєс, Н. Гармаш, С. Демченка, Т. Житнікової, Ю. Запісоцького, О. Заславської, С. Кара-Мурзи, Г. Почепцова, В. Шейнова. Вплив мас-медіа на суспільну свідомість проаналізовано в наукових розвідках А. Герасимчука, Б. Глотова, В. Воронкової, Ф. Власенка, Н. Ковтун, С. Кримського, О. Поліщук, М. Поповича, О. Постельжук, П. Сауха, О. Скакуна, В. Слюсара, Дж. Сторі та ін.

У вітчизняній філософській та культурологічній літературі останніх десятиліть маргінальність описано переважно як наслідок соціальної трансформації суспільства. У роботах Е. Н. Старикова, І. П. Попової, З. Т. Голенкової, Е. Д. Ігітханян, Т. І. Андрущенко, В. Я. Реді, І. В. Казарінова маргінальність розглянуто як обрив соціальних зв'язків, як втрату об'єктивної причетності до певного соціуму (класу або групи), як втрату свого соціального статусу. Джерелами маргіналізації слугують масові процеси мобільності й руйнування соціальної структури суспільства внаслідок кризи. У протестантсько-екзистенціальній традиції наявна концепція радикального релігійного маргінезу, який веде людину до Бога. Запобігання страху смерті трактується як запобігання зустрічі з Богом (К. Барт, П. Тілліх). «Трансцендентний» страх розглядають як вимір граничної ситуації (Х. Арендт, Ф. Ар'єс, М. Бахтін, М. Бердяєв, К. Блюм, Д. Бохофнер, К. Брук, К. Бурдах, Я. Буркхардт, М. Вовель, С. Гагарін, Р. Генон, А. Гуревич, М. Еліаде, О. Морозов, В. Соловйов, В. Янкелевич, К. Ясперс). Особливо важливими є концептуалізація «граничної ситуації», здійснена К. Ясперсом, та міркування М. Бердяєва про складну діалектику екзистенціалів нудьги, туги й страху, які відчуває маргінальна людина. Щодо вивчення проблеми маргінесу значний

внесок був зроблений представниками екзистенціалізму та психоаналізу. Роботи провідних філософів цих течій М. Гайдеггера, А. Камю, С. К'єркегора, Ж. П. Сартра, З. Фрейда, К. Юнга та їхніх послідовників належать до числа найбільш повних і глибоких досліджень означеної проблеми. Досліджено кореляцію маргінезу з екзистенціалами страху, смерті, любові (А. Маслоу, П. Тілліх, К. Юнг). У культурній традиції маргінез розглядають як невроз, патологію, девіантність і не тільки як деструктивний, але і як конструктивний феномен, що веде людину до творчості, у якій вона втрачає адекватність (К. Ізард, З. Фрейд, О. Хорні, М. Бровко, Т. Гуменюк та ін.). У пізнього З. Фрейда наявна своєрідна «екзистенціалізація» страху – зіставлення його з потягом до Танатосу. У культурній антропології та соціальній філософії маргінез аналізують як екзистенціал соціокультурних процесів, чинник, який допомагає існувати й діяти (М. Еліаде, М. Касавіна, Д. Кемпбел, Л. Леві-Брюль, Е. Тайлор). Важливі теоретико-методологічні передумови осмислення екзистенціальних та соціокультурних модусів маргінезу бачимо в роботах сучасних українських культурологів та мистецтвознавців у галузях культурології, соціальної філософії, філософії екзистенції, філософії освіти, філософії культури, історії культури, історії філософії (В. Андрущенко, Т. Андрущенко, О. Базалук, В. Бех, А. Бичко, В. Бодак, В. Бондаренко, В. Вашкевич, В. Воронкова, О. Герасимова, Д. Дзвінчук, В. Заблоцький, А. Конверський, В. Красиков, В. Кремень, В. Лубський, С. Лур'є, Я. Любивий, М. Мамардашвілі, В. Менжулін, Г. Меднікова, В. Муляр, І. Надольний, І. Нахова, Л. Панченко, І. Попова, І. Предборська, Л. Рижко, Т. Розова, В. Савельєв, Н. Скотна, О. Скубашевська, О. Сьомушкін, В. Ярошовець та ін.).

У цілому ж, у концепції Парка-Стоунквіста описано маргінальність як проміжне положення особистості на грані двох культур.

Дослідження чиказьких соціологів продовжили у своїх роботах такі автори, як М. Голдберг, А. Грін, Д. Головенський, О. Ю. Антоновський, Е. Хьюгз, Д. Б. Манчіні. Соціолог О. Ю. Антоновський уважав, що процеси, які

породжують «проміжні» ситуації, варто відстежувати в об'єктивному, історичному просторі, аналізуючи, насамперед, самі культури, а не результат їхнього зіткнення. Американський соціолог Джанет Білсон Манчіні, розробляючи концепцію маргінальності, запропонувала своєрідну систему вимірників маргінальності, у якій крайнім ступенем прояву останньої є суїцид. Її погляди перегукуються з концепцією аномії та девіантної поведінки (Е. Дюркгейм, Р. Мертон і Т. Парсонс).

У вітчизняній філософській та соціальній літературі останніх десятиліть маргінальність описано переважно як наслідок соціальної трансформації суспільства. Зауважимо, що протягом тривалого часу маргінальність, як специфічний стан соціальної структури, у вітчизняній культурі розглядали тільки як тенденцію розвитку буржуазного суспільства. У монографіях і статтях С. Н. Артановського, І. І. Кравченко, В. Г. Антонюк, С. М. Волкова, Б. О. Сюта та ін. домінує саме цей підхід.

Актуальність та необхідність створення єдиної, цілісної теорії маргіналізму зумовлена хаотичністю й роздробленістю наявних підходів і напрямів у вивченні маргінальності. У філософських працях Б. Г. Соколова, В. Б. Стрих, М. К. Рилкіна, Е. М. Шапінської феномен маргінальності розглянуто як одну з основних характеристик постмодернізму. Нявні роботи (А. Фарш, Е. Рашковського), де маргінальність розцінено як вихід за межі культурних норм, канонів, традицій. О. Б. Соломонова, В. А. Шапінська, вивчаючи проблему культурної маргінальності, акцентували увагу на тому, що маргіналів необхідно виділяти не за соціальними, а за позасоціальними (психологічними, моральними тощо) ознаками.

У культурному полі є поширеною концепція ототожнення маргіналів з люмпенами, жебраками та ін. (Б. Михайлов, А. С. Панарін, М. Лесаж, Н. Абді, Г. Ланга, Ю. Г. Легенький). Під час аналізу процесу маргіналізації Є. В. Кошів вказує на потенційну девіантність, злочинність маргінального суб'єкта.

Неординарний підхід до вивчення маргінальності, як до розвитку економіко-правових форм, які не відповідають чинній моделі економічного та правового розвитку, окреслено в працях Т. Шаніна, Ю. В. Соколова, А. Г. Левицької, Б.Н. Шаталова, Ж. Шоншола, А.І. Атояна.

Вирізняється блок робіт, присвячений проблемі соціалізації маргінальної особистості та її психологічним особливостям. Ю. М. Плюсін, Н. О. Навджавонов, М.Л. Кон, Р.Х. Тернер, С.В. Куртіян, Л. Г. Березова, Т. Шибутані зазначають, що маргінальна особистість має світоглядну й психологічну роздвоєність. Така роздвоєність, з одного боку, ускладнена процесом демаргіналізації й адаптації, а з іншого, – підвищує творчі, новаторські здібності особистості.

Ще один напрям вивчення маргінальності, що присвячений історичному аналізу формування нових соціальних груп (верств) за маргінальними принципами та вказує на маргінальний характер зародження класу інтелігенції в Україні й Росії, окреслено в дослідженнях М. Поповича, В. Андрущенко, Н. Хамітова, Т.О. Кривошеї, В.В. Корнієнка, В. Живова та ін.

Отже, різні автори, які досліджували у своїх роботах проблему маргінальності, сформували такі парадигми вивчення цього феномена:

- маргінальність як результат культурної взаємодії;
- маргінальність як наслідок соціальних перетворень;
- маргінальність як особлива психологічна й світоглядна установка особистості.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійною науковою роботою. Виконання комплексу окреслених завдань, оформлення їх у відповідні положення та висновки здійснено особисто дисертанткою на основі результатів, одержаних у процесі самостійного дослідження.

Теоретичне та практичне значення дисертації полягає в тому, що її матеріали сприяють збагаченню вітчизняної мистецтвознавчої та культурологічної думки в такому недостатньо висвітленому напрямі, як маргінез, маргінальна творчість, маргінальна культура. Матеріали дисертації

можуть бути використані в підготовці різнопрофільних теоретико-мистецтвознавчих досліджень. Отримані наукові результати можуть бути впроваджені в теоретичні та практичні частини навчально-філософських, культурознавчих дисциплін: «Теорія та історія культури», «Психологія свободи», «Соціальна філософія», «Політична філософія», «Культуротворчість письменників ХХ ст.»

Апробація результатів дослідження. Положення дисертації обговорено на теоретичних семінарах кафедри культурології Інституту філософської освіти і науки Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.

Публікації. За темою дисертації опубліковано 12 наукових публікацій, зокрема й 4 статті у фахових виданнях, затверджених МОН України за напрямом «культурологія» та включених до науково-метричних баз, 2 статті в зарубіжних періодичних фахових виданнях (Польща, Словаччина) та 6 праць апробаційного характеру, в тому числі 2 у збірниках матеріалів конференцій.

Структура роботи відповідає меті дослідження та відображає послідовність виконання окреслених у дисертації завдань. Дисертаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, що містять дев'ять підрозділів та висновки. Загальний обсяг дисертації 190 сторінок, із них 165 сторінок основного тексту.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ МАРГІНАЛЬНОЇ ОСОБИСТОСТІ

1.1. Когнітивний аналіз генези: поняття маргінезу в соціальній культурі

Проблема комунікації в умовах сучасного, багатовимірного соціокультурного простору є особливо актуальною. Потреба в розумінні, адекватній та ефективній взаємодії робить необхідним вивчення тих явищ, елементів соціальної структури, що містять у собі додатковий не розкритий до кінця комунікативний потенціал. Як носії таких здібностей яскраво проявляються маргінальні утворення.

Розуміння феномену маргінальності в його цілісності може стати одним із основ для аналізу й прогнозування варіантів можливого розвитку в майбутньому як окремих соціальних структур, так і макросистем. Це є важливим для суспільних систем, що перебувають у стадії трансформації.

Маргінальність – це пошук абсолютного центру поза собою. Маргінез – одна з вічних тем та проблем, над якими замислювалося людство, тому вона є такою ж складною, як проблема життя, страху, смерті та безсмертя. Лише коли людина підходить до антропологічної межі, її існування стає глибоким і вона здатна діяти ефективно та творчо.

У сучасному «суспільстві споживання» та інтернету, як вважає Ж. Бодріяр, особистісне соціальне зростання деактуалізується акцентом на матеріальних цінностях, що породжує масову людину-маргінала та споживача [23]. Така людина існує на рівні буденного буття, що по суті своїй є безособовим буттям – *das Man* М. Гайдеггер [197]. В умовах суспільства споживання дуже важливо усвідомити значення маргінезу й можливості його дійсної, а не ілюзорної реалізації в культурі.

Актуальність проблеми маргінальності значною мірою спричинена процесами гуманізації освіти в Україні, коли творча особистість стоїть на межі і її здібності й можливості стають вищою цінністю. Тому важливе місце посідає соціокультурне дослідження маргінезу, яке може прояснити його діалектику й метафізику, дозволить відрізнити справжню маргінальність від пихатої та ілюзорної. У сучасній культурі маргінальність усвідомлюють як вихід за межі індивідуального буття в співпрацю і співтворчість (Ю. Хабермас, Г. Маркузе) [196].

Висока динаміка сучасних трансформацій у суспільстві об'єктивно впливає на виникнення значних структурних диспропорцій у всіх сферах суспільного буття, а негомогенність і фрагментарність інтеграційних процесів у світі детермінують зростання дистанції між спільнотами, які виступають суб'єктом інтеграції, і тими, що залишилися поза процесом або залучені до нього недостатньою мірою. Унаслідок цього на нинішньому етапі глобалізації маргінальними стають не лише окремі особистості й соціальні групи, а й окремі спільноти. Усі реалії культуротворчості, що досягли свого розвитку наприкінці ХХ століття та описуються в просторі постмодерних ознак масової культури, швидко змінюються. Через певний час американські вчені почали досить настирливо й надзвичайно активно вживлювати у свідомість планетарного людства поняття «глобалізація». Отже, глобалізаційна реальність поки що осмислюється лише в межах економічних, цивілізаційних реалій, пов'язаних із технологіями, інформаційними процесами тощо. Нові підходи, які також формуються в цей період, отримують свій розвиток у працях західноєвропейських та українських учених. У теорії В. Хьосле відзначається залежність вертикальної висхідної мобільності від расових та гендерних характеристик суб'єктів. Він звернув увагу на труднощі, з якими стикаються жінки та негри, оволодіваючи професіями, традиційно асоціюються з чоловіками (наприклад, професія лікаря). В. Хьосле відзначає, що «маргінальність... може мати місце скрізь, де відбуваються соціальні зміни і

обумовлює появу людей, які перебувають в позиції невизначеності соціальної ідентифікації, із конфліктами, що супроводжують її лояльність та розпач (фрустрації) особистісних або групових прагнень» [202]. Отже, автор визначає тенденцію соціальної зміни й висхідної мобільності як причину маргінальності.

Ряд досліджень містить опис маргінальності професійної ролі. Так, О. Волкова описала маргінальність професійної ролі так званих хіропрактиків, що займають певну позицію в медицині, яка є маргінальною по відношенню до чітко визначеної ролі лікаря [34].

Як специфічний випадок теорії референтної групи визначав маргінальність Р. Мертон. Згідно з його твердженням, маргінальність виходить з того факту, що індивідум переходить через попередню соціалізацію підготовки до членства в позитивній референтній групі, яка не схильна його прийняти. Маргінальний стан має на меті множинність лояльностей і подвійну ідентифікацію, незакінчену соціалізацію й відсутність соціальної приналежності [131].

Указаний феномен знайшов своє відображення також і в теорії Дікі-Кларка, викладеній у праці «Маргінальна ситуація». Він уважав, що розуміння маргінальності лише як продукта культурного конфлікту є спрощеним, оскільки «підпорядковані групи» почасти засвоюють культурні стандарти «домінуючих груп». Дікі-Кларк формулює своє розуміння маргінальної ситуації: певні групи або індивіди займають певні позиції в суспільстві, тобто вони включені до системи соціальних відношень, з одного боку, а з іншого – належить до певної культурної страти. Між цими двома позиціями групи або індивіда повинна бути відповідність. Дікі-Кларк відзначає, що фактично така відповідність почасти відсутня, наприклад, у випадку етнічних меншин, які активно засвоюють культурні цінності домінантної групи, але виключаються нею (або виключаються не повністю) із системи соціальних відношень. Це дозволяє говорити про те, що індивід, група знаходяться в маргінальній ситуації [224]. Акцентовано, що для опису феномену маргінальності

американський психолог уводить поняття маргінального статусу. Він відзначив необхідність у розмежуванні між позицією в соціальній структурі та набором психологічних рис, що можуть розвиватися в індивідумі, який займає цю позицію. Маргінальний статус таким чином втілює протиріччя структури суспільства.

Маргінез поставав екзистенціальним результатом порушення психологічної рівноваги і цілісності соціокультурних якостей і тому він метафізично й топологічно ставав фундаментальним струмом основ буття і став утримувати феноменологічні інтенції, векторно спрямовані насамперед усередину людини. Не випадково саме втеча від загрози також була направлена всередину себе, на внутрішні можливості душі, на яких наголошують, наприклад, стоїки, оскільки істинний маргінес це внутрішній страх (легкодухість, боягузтво), і саме на нього необхідно впливати за допомогою розуму, який контролює і вибудовує склад душі, – адже все зовнішнє знаходиться не в нашій владі. Отже, ефективність транзиту маргінальних спільнот залежить не лише від врахування особливостей трансформацій соціокультурного простору в темпоральних рамках інтеграції спільноти. Важливим елементом цього процесу є гармонізація соціокультурних ціннісних орієнтацій суспільства у відповідності до детермінант його розвитку.

У рамках продовження логічного розгортання теми переходів маргінальних спільнот в умовах інтеграції переведемо її у площину дослідження соціально-економічних детермінант розвитку України, які б визначили траєкторію маргінального стрибка української спільноти. Рефлексія над смисловими конотаціями поняття маргінезу, маргінального стрибка віртуальної реальності здійснювалася на основі етимологічної розвідки, а також контекстуального використання цього терміна в наукових та філософських працях. Для розгляду проблеми буттєвого самовизначення суб'єкта в ситуації, маргінальність, яку ми розуміємо як категорію часову, відбивається в людині, приводить до дихотомії часу особистого і колективного. Особистий час

людини, яка перебуває в маргінальному стані, ніколи не буде співпадати з часом колективним уже тому, що всі світовідчуття маргінала інші, відмінні від стабільного, колективного, стиснутого вузькими рамками стандартів і шаблонності. При цьому рівень розвитку окремих індивідів у суспільстві визначає рівень розвитку цілого. Останнє, у свою чергу, виконує консервативну функцію колективного контролю суспільства з метою його збереження і утримання в статистичному стані. Але цю оберігаючу застійність завжди порушували індивіди, причому не посереднього, традиційного рівня, а особистості неординарні, маргінальні за своєю свідомістю. Для них ніяка константна данність не являла собою цінність. У силу своєї сутнісної маргінальності, вони не вважали себе належними до неї і, будучи за своїм внутрішнім світовідчуттям іншими, ніж основна маса суспільства, шукали і бачили інші способи існування у світі.

Більшість дослідників феномену маргінальності відзначали, що маргінальні люди досить часто бувають більш творчими натурами, ніж ті, хто живе в єдиному соціокультурному просторі, оскільки останні багато чого сприймають як само собою зрозуміле. Маргінали ж, які беруть участь у декількох соціальних світах, менше схильні прив'язаності до окремого способу визначення ситуацій і володіють здатністю враховувати різноманітні варіанти вирішення завдань або проблем, що постають перед ними. З розширенням і збільшенням у людини картини світу, що береться нею до уваги, у неї автоматично відбувається звільнення від будь-якого одного способу життя, думки тощо. У будь-якій культурі найбільші досягнення в різних галузях знання відбувалися, як правило, під час швидких соціальних і культурних змін, коли з'являлася значна кількість маргіналізованих людей. Але в історії новаторські особистості, внаслідок своєї маргінальної сутності, не завжди оцінювались своїми сучасниками позитивно.

Проте культурні реалії до цього часу залишаються невизначеними в процесах трансформації культурних цінностей, які, з одного боку, піддаються

інтеграції та уніфікації, а з іншого, – зберігають свою автентичність і належність до етнокультурного, економічного й політичного устрою. Зазначимо, що масова культура є одним із маркерів, провідним механізмом глобалізації, культурної експансії могутніх держав, що утворюють маргінальний та глобалізаційний простір культурних впливів.

Проблема маргінальності завжди існувала в культурі. Питання публічності, сприйняття людини людиною на площі, на великих просторових відрізках буття культурних форм комунікації зараз пов'язують із мас-медіа. Маргінальність і сучасна українська політична культура – корелятивні чинники, але вони є тотожними. Масову культуру пов'язують з другою половиною XX століття як з певним феноменом, що виникає в контексті новітніх комунікативних технологій і визначає його маргінальність.

Із зростанням масштабів маргінезу в суспільстві поглиблюються соціальні суперечності, які утворюють підґрунтя для розгортання глобальних криз, наслідки яких є важко прогнозованими з позицій сучасної науки. Зазначене актуалізує соціально-культурний аналіз особливостей маргінезу в умовах глобалізації, детермінант і механізмів соціального транзиту маргінальних особистостей та маргінальних спільнот в інтегрований соціокультурний простір.

У вітчизняній науці спроби систематизації різних підходів до аналізу маргінальності наявні в роботах К. Феофанова та Н. Фролової [185, 189]. А. Атоян обґрунтував ідею соціальної маргіналістики як нового міждисциплінарного напрямку в дослідженні явища маргінальності та пропонування шляхів демаргіналізації певних груп. Свою позицію він вивів із природи маргінального як досить складного явища, цілісний аналіз якого можливий лише при взаємодії цілої низки наук про суспільство і людину [8].

Вітчизняні дослідники проблеми маргінезу спираються на загальносоціальні дослідження суперечностей суспільного розвитку, об'єктивних і суб'єктивних факторів самореалізації особистості та груп,

проблем їхньої адаптації та самоствердження на різних етапах соціальної трансформації. У зв'язку з цим назвемо праці В. Андрущенка [3,4], В. Бега [20,21], І. Биховської [29,30], В. Бранського [24], С. Гуріна [52,53], С. Косарецької [82], М. Кошелева [83], С. Кравченка [84], В. Ляха [105], В. Мельник [122, 123,128, 129], Н. Мельникової [132], В. Ніколаєва [141,142], О. Полісаєва [157], Н. Переславцева [154], А. Старовойтова [172], Н. Хамітова [199], С. Яковлєва [213], О. Яницького [214], А. Уткіна [183] та інших, у яких автори окреслювали предмет дослідження з різних філософських ракурсів.

Дослідження Н. Хамітовим суперечливої взаємодії маргінезу чоловічого та жіночого в особистості й суспільстві, внутрішньої самотності та внутрішньої комунікації в буденному, граничному й метаграничному бутті людини розкриває нові можливості досягнення природи креативності в контексті метаантропології. Філософ вийшов на проблему позараціональних вимірів маргінальної креативності, досліджуючи феномен «нерозумного». Проаналізовано смисл маргінальності в контексті цілісності людського буття й краси як феномену соціального буття людини, феномен гуманізації риторики як засобу духовного вдосконалення особистості для переосмислення креативного потенціалу та місця людини в сучасній культурі [199]. Проте, незважаючи на низку суттєвих узагальнень, феномен креативності залишається недостатньо вивченим явищем, особливо в галузях теорії та історії культури, філософії культури, філософської антропології.

Маргінальність дозволяє людині перебувати в певному значенні поза часом і простором, вона робить її природу протічною, здатною вбирати в себе різноманітні компоненти всього багатообразного світу й тим самим надає їй свободу у формуванні власної самосвідомості попри стереотипи й шаблонність, що виходять з минулого й будь-якої системи. Становлення самосвідомості маргінальної людини відбувається безперервно через часову змінність природи маргінальності. Маргінальність у повному значенні виступає як інструмент,

завдяки якому стає можливим формування людиною своєї самосвідомості, причому принципово нової, іншої порівняно з попередньою, заданою межами часу минулого. При цьому маргінальність являє собою джерело й невичерпний резерв розвитку людини, оскільки маргінальна свідомість є для самої себе змістом, але ніколи не виступає як сутність (визначеність).

Усе це актуалізує таку сутнісну здатність людини, як маргінальність. Переконані, що формування нової соціокультурно-економічної та політико-ідеологічної реальності перебуває в прямій залежності від того, якою мірою ці процеси пронизані стратегією творчо-синтезувальної діяльності, наскільки в них пануватимуть такі принципи справжньої маргінальності, як ризик, здорова критичність, свобода думки і слова, плюралістичність підходів, моральна відповідальність. Саме так розуміли значущість маргінезу в житті людини і східні Отці Церкви, спадщина яких донині є духовним джерелом розвитку людської думки. Творчі здобутки східнопатристичної традиції виступили важливим каталізатором європейської цивілізації, особливо філософської думки (передусім української), фундаментальним осмисленням плодів античності та вдалим синтезом їх із християнськими догматами.

Маргінал – у широкому розумінні – це людина, спосіб життя та світогляд якої не вписується в межі, прийняті в певному соціумі. Маргіналами часто називають осіб, які вже фактично втратили свої суспільні функції, однак офіційно вважаються їх виконавцями. Маргінал – це людина, яка заперечує цінності своєї культури, країни або стану, але водночас не приєднується до цінностей інших соціальних груп, виявляючись, таким чином, поза класом, культури чи стану.

Проблема маргінальної людини сьогодні, в епоху антропологічної кризи, особливо актуальна, бо саме через творчість реалізується людина, робляться відкриття, формуються нові моделі життя, моральні принципи й цінності.

Актуалізація проблеми розвитку маргінальної особистості спричинена, з одного боку, соціокультурно-економічною динамікою і вимогами суспільства,

необхідністю розробки інноваційних, нестандартних ідей, пошуку ефективних стратегій у розвитку соціальних відносин (людина – культура, людина – людина, людина – природа, людина – суспільство, людина – науково-технічний прогрес, людина – знакова система); з іншого – процесами гуманізації освіти, де центром, альфою, омегою і цінністю є сама людина, її здібності та можливості в сучасному світі. Маргінальна особистість має бути значущою для суспільства на всіх етапах її становлення. У зв'язку з цим виникає необхідність розвитку креативності в річищі власне культурології та філософської антропології.

На початку XX століття зростаючі масштаби соціально-економічних змін у суспільстві охоплювали все більші маси людей, унаслідок чого в суспільстві кількісно зростали й маргінальні спільноти.

Як підкреслював Р. Барт, «життя кожного покоління за визначенням являє собою еру переходу, але наш час знаменує більш значні зміни в організації планети порівняно з тими, що відбувалися протягом, принаймні, останніх 500 років» [12]. На тлі стрімкого розвитку суспільства більш чітко стала проявлятися дистанція між авангардом та аутсайдерами. Це негативно впливало на темпи суспільного розвитку та, більше того, утворювало підґрунтя для кризових явищ, що детермінувало необхідність проведення відповідних досліджень для пропонування шляхів розв'язання нових суспільних проблем.

Якщо до XX століття соціокультурна рефлексія не виокремлювала феномен маргінезу як самостійний елемент соціальної теорії, розглядаючи його в комплексі загальних проблем суспільного розвитку, то із кількісним зростанням маргінальних груп наукова думка все частіше звертала увагу на специфічність їхньої ролі в суспільстві. Зазначене актуалізувало необхідність формування наукового підходу до дослідження феномену маргінезу.

Зокрема, у першій половині XX століття після певного економічного піднесення, зумовленого активною участю американських підприємств у матеріальному забезпеченні союзників по військово-політичному блоку в

Першій світовій війні, США охопила циклічна криза, так звана Велика Депресія.

У Р. Парка поняття маргінальності визначало становище індивідів на межі двох різних культур, що конфліктують між собою, і використовувалося для вивчення наслідків неадаптованості мігрантів, особливостей становища мулатів та інших «культурних гібридів» [151, с. 172]. Основним критерієм, що дозволяє визначити природу маргінальної людини, є наявність у неї відчуття моральної дихотомії, роздвоєння і конфлікту, коли старі звички вже відкинуті, а нові ще не сформовані. «Без сумніву періоди переходу і кризи в житті більшості із нас можна порівняти з тим, що відчуває іммігрант, коли він покидає батьківщину, щоб знайти кращу долю на чужині. Однак у випадку маргінальної людини період кризи є відносно перманентним. У результаті вона може перетворитися в тип особистості» [151, с. 174].

При цьому Р. Парк указав на те, що маргінальна людина притаманна новому типу культурних взаємовідносин, що утворюються під час глобальних етносоціальних процесів. «Маргінальна людина – це тип особистості, який виникає в той час і в тому місці, де з конфліктів рас і культур починають з'являтися нові суспільства, народи, культури. Доля прирікає цих людей на існування в обох світах одночасно, примушує їх обирати у відношенні до цих світів роль космополіта і чужинця. Така людина стає (порівняно з безпосереднім навколишнім культурним середовищем) індивідом з більш широким горизонтом, більш тонким інтелектом, більш незалежними й раціональними поглядами. Маргінальна людина завжди більш цивілізаційна істота» [Error! Reference source not found.52, с.192].

Отже Р. Парк уперше сформулював поняття «маргінальної людини», намагаючись інтерпретувати результати власних досліджень стосовно особливостей поведінки представників окремих етнічних груп міського населення. Водночас на тлі колосального евристичного потенціалу концептуальні рамки теоретичних положень Р. Парка були обмежені

предметом його досліджень, що залишало широке поле для подальшого вивчення феномену маргінезу.

Зокрема, ідеї Р. Парка були розвинуті в праці іншого американського соціолога Еверетта Стоунквіста «Маргінальна людина» (1937 р.). Об'єктом його уваги стали спільні риси цього типу особистості, проблеми її адаптації та соціологічне значення поняття «маргінальної людини» [Error! Reference source not found.2, с. 218].

Якщо Р. Парк розглядав маргінальну особистість як людину на межі двох культур і двох суспільств, яка ніколи не буде прийнята в нове суспільство, залишаючись у ньому особистістю з розщепленою свідомістю й розлагодженою психікою, то Е. Стоунквіст указував, що під час адаптації може сформуватися особистість з новими рисами, і намагався (як і Р. Парк) підкреслити позитивні риси, які притаманні для маргінальної особистості і які доцільно використовувати в соціальному проєктуванні. На думку вченого, процес трансформації соціального, психічного та емоційного аспектів особистості може тривати близько 20 років. При цьому Е. Стоунквіст визначав три фази еволюції «маргінальної людини»: 1) індивід не усвідомлює, що його власне життя охоплене культурним конфліктом, він лише намагається пристосуватися до панівної культури; 2) конфлікт індивідом переживається свідомо (саме на цій стадії особистість стає «маргіналом»); 3) успішні та неуспішні спроби пристосуватися до ситуації конфлікту [Error! Reference source not found.2, с. 92-93].

Проте разом із розширенням наукових меж об'єкта маргінезу в американську науку привноситься також розмиття чіткості поняття «маргінальність», оскільки його універсальність дозволяє вченим фактично будь-який стан людини інтерпретувати як перехідний унаслідок існування в особистості набору соціальних ролей, які щодня вона реалізовує в суспільстві.

Як приклад публіцистичного підходу до поняття «маргінальність» можна навести роботи В. Вардвелла, який використав цей термін для маркування

професійної (соціальної) ролі так званих хіропрактиків у медицині. Він наголосив на тому, що останні займають маргінальне положення до чітко визначеного в суспільстві статусу лікаря [Error! Reference source not found.34, с. 343].

Філософський погляд на маргінез збагачується працями Т. Веблена, який виходить з того, що маргінальність положення певних груп у суспільстві впливає на формування свідомості їх індивідів. На його думку, саме слабка адаптація до панівної в суспільстві системи норм та стереотипів сприяє формуванню в особистості творчих здібностей. За Вебленом маргінал розхитує інтелектуальну рівновагу в суспільстві внаслідок того, що стає інтелектуальним мандрівником, який подорожує нічийною територією в пошуках зупинки десь за горизонтом [Error! Reference source not found.33, с. 475].

Спрямованість американських учених на поглиблене вивчення особливостей поведінки індивіда в суспільстві вплинула на те, що до розробки теоретичних положень маргінезу приєдналися психологи. Так, Т. Шибутані вперше підкреслив необхідність розмежовувати позицію індивіда в соціальній структурі та набір психологічних рис, які можуть розвиватися в особистості, що займає вказану позицію. При цьому центральним моментом у розумінні маргінального статусу є домінування соціальних перетворень і трансформації соціальної структури, що призводить до тимчасового руйнування паритету. Як результат перед людиною з'являються кілька еталонних груп з різними, здебільшого конфліктними вимогами, які одночасно задовольнити неможливо, на відміну від ситуації в стабільному суспільстві, коли еталонні групи доповнюють одна одну.

Характеризуючи маргінала як людину, що перебуває на межі між двома або більше соціальними світами, але жодним не сприймається як повноправний учасник [208, с. 475], Т. Шибутані підкреслював, що поняття маргінального статусу особистості є ключовим у розумінні квінтесенції маргінезу, оскільки він відображає суперечний характер структури суспільства [208, с. 476]. Такий

підхід дозволив відійти від канонічної за часів Р. Парка і Е. Стоунквіста методики визначення рис маргінальної людини, висуваючи на перший план маргінальність «за визначенням». Т. Шибутані виходив з того, що запропонований Парком і Стоунквістом комплекс соціально-психологічних характеристик маргінала підходить до обмеженого кола людей. Насправді ж не існує жорсткого взаємозв'язку між маргінальним статусом і роздвоєнням свідомості індивіда. Здебільшого маргінальні групи формують свою спільність і дотримуються її цінностей. Невротичні симптоми притаманні переважно тим, хто намагається ідентифікувати себе з вищою стратою і збентежені, коли їх не приймають. У цьому разі припускаються кілька варіантів переходу від маргінальної ситуації – від покарання особистістю самої себе внаслідок важкої депресії до виявлення нею високої творчої активності. Як зазначив Т. Шибутані, у будь-якій культурі можна знайти свідчення того, що найбільш значущі досягнення в суспільстві здійснюються під час швидких соціальних перетворень і більшість із значних внесків була зроблена маргінальними людьми [208, с. 476].

Отже, на етапі формування концепції маргінезу американські науковці звернули увагу на те, що в маргінальній ситуації перебуває значна частина їхнього суспільства. Високий рівень міграції населення, значна кількість етнічних та релігійних меншин, питома частка іммігрантів серед інтелігенції, расова неоднорідність – це далеко не повний перелік основних передумов для маргінезу в США, спонтанний негативний розвиток якого може спричинити вибух у суспільстві. Саме це й детермінувало те, що на ранньому етапі американська традиція в дослідженні маргінезу характеризується суб'єктивістсько-психологічним номіналізмом.

Дещо інший теоретичний підхід до концепції маргінезу склався в європейських учених.

У безперервному потоці змісту, де одні феномени свідомості змінюють інші, трапляється феномен, який має принципову відмінність від інших. Він

виявляє себе на межі свідомості, де відкриває себе шукана цілісність буття, що недосяжна простим феноменологічним перерахуванням його структурних елементів і ніколи не являлася нам в емпіричному внутрішньосвітовому досвіді.

Якщо феномен є те, що само себе проявляє, здатність власного виявлення, то прафеномен є те, що робить можливим саме по собі себе показування як буттєву можливість.

Маргінез виявляється найбільш здатним до утворення деякої феноменальної основи для наступної експлікації цілісності свідомості. Якщо подібною основою є самозаперечення, тоді маргінальна особистість являє собою людину, що відчуває тривожність та страх смерті і незалежності. Страх особливим чином встановлює свідомість відносно до буття: бути відкритою до непотаємності буття. Страх здатний більше, ніж інший феномен, зрозуміти відкритість свідомості і її самотність у цій відкритості. Страх розкриває свідомості граничний досвід можливого, тобто виявляє завжди можливість, яка є в неї, бути цілою, виявляє безпосередній досвід людини, своєї цільності, наданої їй для будь-якого самоаналізу. Страху не можна уникнути, він виникає в кожній спробі ствердження себе як маргінала та нового «Я». Страх таїться в кожному проекті майбутнього. Людина перебуває під загрозою з боку страху і, водночас, він примушує людину «існувати». Можна сказати, що він водночас і небезпечно, і благодатне надбання людини, фундаментальна особливість її буття.

Більше того, маргінез стає одним із способів самопізнання людини, поряд зі смертю, свободою, любов'ю. Кожний розуміє себе як смертного, вільного, люблячого і, нарешті, страждаючого. Навряд чи знайдеться багато понять, які будуть такими ж продуктивними для аналізу людської ситуації, як страх.

Людині часто дають визначення, прагнучи одним поняттям охопити специфічно «людське».

У психології маргінез розглядається в загальному вченні про емоції. У психології емоція розуміється як «потрясіння», або «хвилювання», або «відображення», під час якого відбувається безпосереднє пристрасне переживання життєвого смислу явищ і ситуацій, пов'язаних із реалізацією потреб індивідів. Емоція є безпосередньою реакцією на подразнення середовища. Спираючись на емоції, індивід здійснює необхідні йому дії, досягає цілей, серед яких чи не ключовою є неминучість небезпек.

Фундаментальною установкою в інтерпретації маргінезу є розуміння його як результату безпосереднього впливу тілесних подразників на нерви людини. Уільям Джемс уважав, що такий погляд упевнено підтверджує наявність емоцій (того ж страху) за відсутності реального подразника. Немотивований маргінез може траплятися за відсутності будь-яких подразників зовнішнього характеру. Він пояснює це тим, що нервовий механізм може зробитися настільки чуттєвим, що будь-який стимул, «навіть найбільш невідповідний», слугує достатньою причиною, щоб викликати певне нерве збудження і тим породити своєрідний комплекс відчуттів, відповідну емоцію.

Так, якщо хтось відчуває одночасно нездатність глибоко дихати, відчуває биття серця, своєрідну зміну у функціях пневмогастричного нерва, що називається сердечною тугою, прагнення прийняти нерухоме розпростерте положення і, крім того, ще інші недосліджені процеси в нутрощах, то загальна комбінація цих явищ породжує в ньому почуття маргінальності, тобто межі, і він стає жертвою добре знайомого декому смертельного переляку. Придушення цих соматичних ознак, уважає психолог, може привести до зникнення почуття страху [56, с. 260]. Емоція в цьому разі постає як суто фізіологічний процес. Ураховуючи різноманіття комбінацій, у яких трапляються органічні зміни, що супроводжують емоції, Джемс дійшов висновку, що будь-який відтінок у його цілому має для себе особливий фізіологічний вияв, який також унікальний, як сам відтінок емоції.

Схожий погляд домінує й серед британських науковців, що впливає із спільної з німецькими колегами праці [227]. Автори збірки визначили маргінальність як результат усунення суспільством окремих особистостей або груп від повноцінної участі в різноманітних сферах суспільної діяльності, унаслідок чого означені члени все більше виштовхуються на узбіччя суспільного життя та втрачають можливість брати в ньому участь, тобто контролювати суспільні відносини і, відповідно, умови власного існування. У цьому контексті маргінальна людина визначається як «чужинець» або «аутсайдер» у власному суспільстві.

Як бачимо, у теоретичному підході до вивчення маргінезу акцент перенесено на фіксацію як причин цього феномену, так і особливостей суспільних взаємозв'язків, притаманних маргінальним групам.

Надалі, провівши дослідження середовища різних маргінальних груп (безробітних, тих, хто живе на субсидії, іноземних робітників, етнічних меншин, злочинців, що відбули покарання, інтелектуалів тощо), фахівці визначили три виміри маргінезу:

- економічний – маргіналізація як «відносна депривація», усунення від діяльності й споживання;
- політичний – обмеження в громадянських або політичних правах і свободах, позбавлення права виборів, усунення від участі в повсякденній політичній діяльності та від доступу до формального політичного впливу;
- соціальний – маргіналізація як втрата суспільного престижу (декласування, асоціальність тощо) [227].

Наразі є очевидним, що цей перелік не є вичерпним. Так, на нашу думку, у контексті зазначеного дослідження доцільно назвати й такі виміри маргінезу, як:

- ідеологічний – перебування в полоні ідеологем, стереотипи й ідеологічні штампи яких певні політичні сили намагаються адаптувати під сучасні реалії для збереження власного впливу на політичну сферу суспільства

з тим, щоб конвертувати його в певні суспільні блага (наприклад, в умовах українського суспільства – у депутатський мандат, або прихильність влади). Унаслідок цього адепти відповідних політичних рухів обирають відповідну до таких ідеологем систему ціннісних орієнтацій, яка є відхиленням від панівної аксіологічної доктрини в суспільстві;

- культурологічний – детермінація специфічних культурних поглядів в умовах культурологічного плюралізму. Наприклад, коли в західноєвропейських спільнотах з'являються адепти Кришни, Будди, виконавці східних танців тощо.

Наголосимо, що теоретичне наповнення концепції маргінезу, сформульованого з позицій класичної філософії, органічно доповнювали погляди представників некласичного філософування, адже проблема культурної маргіналізації потрапила у фокус рефлексії французького екзистенціалізму, постструктуралізму й постмодернізму. Свідчення цього знаходимо в працях Ф. Дельоза і Ж. Гваттарі стосовно розробки теми шизоаналізу, у роботах М. Фуко, присвячених генеалогії влади, Ж. Дерріда, який розвивав тему деконструкції тощо.

У працях А. Камю знаходимо підґрунтя до екзистенціального розуміння маргінезу. Так, розглядаючи людську природу, він декларує, що бунт духу індивідуума зламує буття й допомагає вийти особистості за його межі. При цьому філософ наголошував на соціальному корінні цього процесу: «...у досвіді абсурду страждання індивідуальне. У бунтарському пориві воно набуває характеру колективного існування. Я бунтую, відповідно, ми існуємо» **[Error! Reference source not found., с. 119-356]**.

А. Камю, інтерпретуючи тези Макса Шелера, указував, що бунтівний дух «...важко знаходить своє вираження» в суспільствах, де нерівність занадто велика (касти Індії), або в соціумах, де рівність близька до абсолютної (первісні племена). Його середовищем є суспільство, у якому «теоретична рівність приховує величезні фактичні нерівності», «...де фактична свобода розвивається

повільніше, ніж уявлення людини про свободу» [Error! Reference source not found., с. 265].

Важливо, що внаслідок некласичного філософування перелік традиційних маргінальних груп поповнюється так званими інтелігентами-маргіналами, а на передній план досліджень феномену маргінезу тієї історичної доби виходить проблема маргіналізованої політичної свідомості.

Ж. Леві-Строс зазначав: «...у цій новій ситуації вплив підривних ідей тих, для кого відхід є індивідуальним теоретичним вибором, засобом зважання розвитку спільноти, яка не здатна вирішити внутрішні протиріччя, може підсилитися від взаємодії з економічною маргіналізацією безробітних... Виникає проблема виживання тисяч молодих людей. І навіть незважаючи на їхній рівень політизації формується маргінальне середовище. На периферію суспільства виштовхуються ті, хто не витримує економічного тиску. У цьому середовищі опиняються і добровольці, і бунтівники, і утопісти. Суміш може виявитися вибухівкою» [95, с. 275].

Зазначимо також і те, що під впливом згаданих соціально-політичних процесів у Франції формується новий погляд на маргінальність, котрий сприймається як результат конфлікту з загальноприйнятими нормами й «продукт розпаду суспільства, ураженого кризою». У цьому контексті маргінал «схожий із усіма, ідентичний до них і водночас є калікою серед подібних – людина з відсіченим корінням, розсічений на шматки в самому серці рідної культури, рідного середовища» [95, с. 146].

Отже, під впливом некласичної філософії в суспільстві маргіналами стали нарікати тих, хто або сам відкидає суспільство, або виявляється відкинутий ним. Добровільний вибір маргінального положення – «...це стан конфлікту із загальноприйнятими нормами, визначення специфічних відносин із чинним суспільним ладом. Маргінальність не виникає поза межами різкого реального або вигаданого зіткнення з навколишнім світом. Відхід у маргінальність

передбачає розрив усіх традиційних зв'язків і створення власного специфічного, зовсім іншого світу» [95, с. 146].

Основою цього типу маргінальності є заперечення. Добровільний відхід індивідів за межі панівних суспільних відносин, звичаїв, політичної ситуації, що склалася, спрямовується на дистанціювання від суспільства, зайняття якоїсь тотальної опозиції до нього.

Інтерес до феномену маргінезу загострив французький структуралізм, що використовував поняття «маргінальний суб'єкт», «маргінальний простір», «маргінальне існування», що виникає в «просторі», «проміжку» між структурами та виявляє свою пограничну природу під час будь-яких зрушень або взаємного переходу структур. При цьому наявність маргінального простору між бінарними опозиціями вважалася індикатором нормального функціонування структурно впорядкованого універсалу [95].

У постструктуралізмі поняття маргінальності зазнає значних змін, унаслідок чого заперечується принцип його самототожності. У концепції децентрації Жак Дерріда не просто міняє місцями привілейований та підлеглий об'єкти, а нівелює уявлення про співіснування множини нетотожних один одному, але рівноправних інстанцій, традиційне розмежування значущого та незначущого, обґрунтованого та епіфеноменального. Відсутність центру структури (за висловлюваннями Ж. Дерріда, думка про структуру нівелює думку про центр) передбачає відсутність і головного, трансцендентального й апіорно значущого. Змінюється також уявлення про абсолютний сенс. Унаслідок зникнення «центру», що є зосередженням і символом влади, втрачає актуальність поняття панівної, домінантної культури, поступаючись принципу детериторизації, унаслідок чого змінюється маргінальне положення «носія бажання» на територизованому просторі.

Отже, можна назвати основним чинником маргінальності сучасного українського суспільства його розмити, невизначену соціальну структуру, унаслідок чого маргіналізація покриває практично все суспільство, зокрема й

«елітні групи». Маргінез у сучасній Україні, по-перше, спричинений масовою низхідною соціальною мобільністю і веде до наростання ентропії в суспільстві. По-друге, поняття маргінальності втрачає свою диференціюючу характеристику відокремлювати маргіналів просто як структурний елемент, протилежний немаргіналам, уже не має сенсу.

Систематизація соціально-культурних поглядів на маргінез вітчизняних та пострадянських учених дозволила виокремити такі загальні аспекти результатів їхніх досліджень цього феномену:

1. Центральним положенням у визначенні поняття «маргінальності» є стан переходу, проміжності об'єкту.
2. Основну увагу спрямовано на аналіз феномену в соціальній структурі.
3. Маргінез, з одного боку, визнається як широкомасштабний процес, що призвів до важких наслідків для більшості населення колишнього СРСР, яке втратило свій попередній соціальний статус і рівень життя, з іншого – як ресурс формування нових суспільних відносин.
4. Утворення в суспільстві широкого спектра маргінальних груп з різним змістом ціннісних установок детермінує необхідність опрацювання диференційованої соціальної політики щодо них.

Обравши концепцію побудови суспільства всезагального благоденства на засадах розвитку соціальної держави (Welfare State), західні спільноти приділяли значну увагу «селекції» середнього класу. Висока динамічність інтеграційних процесів, що набирала обертів у західному суспільстві з другої половини ХХ століття, супроводжувалася зростанням як середнього класу, так і маргінальних верств. Трансформація пропорцій у суспільстві детермінувала нові підходи до його соціальної стратифікації.

Крім екзистенціалізму, інший філософський напрямок ХХ ст., саме феноменологія, є доволі цікавим з погляду дослідження проблеми духовного становлення, самотрансценденції особистості. Безпосередньо проблемою смерті феноменологія не займається. У цьому разі нас цікавить саме специфічна

феноменологічна картина світу. З одного боку, чиста феноменологія, яку розробив Едмунд Гуссерль, відкидає метафізичний пласт буття. Крім того, для нього не існує ціль-інстанції Бога, який би спрямовував самопоходання людини, її маргінальність та самотрансценденцію. Такі висновки витікають з аналізу основних робіт самого Гуссерля («Ідеї до чистої феноменології») [54], пізніх феноменологів, зокрема Т. Лукмана та П. Бергера («Соціальне конструювання реальності») [103] та критичної літератури, зокрема й українського феноменолога Вахтанга Кебуладзе («Феноменологія») [72]. З іншого боку, Макс Шелер, мислитель, який працює на межі феноменології та філософської антропології, висловив думку про те, що за допомогою гуссерлівської феноменологічної редукції як певного методу людина стає причетною до буття і водночас вона може бути на межі. Світ цінностей (і Бога як найвищу цінність) людина переживає в маргінезі та акті любові. Водночас роботи Шелера та інших філософів відрізняє і трагічне світосприйняття, усвідомленість скінченності й тимчасовості сущого. Тому, щоб усвідомити й долучитися до світу вічних цінностей, здійснити самотрансценденцію, людина повинна усвідомити власну смертність, підійшовши до межі і таким чином стати обличчям до смерті [207].

Уже після екзистенціалізму та феноменології Макса Шелера ідеї релігійної маргінальної самотрансценденції людини проникають, врешті-решт, і в сучасну філософсько-етичну думку. Зокрема, думки на користь важливості маргінезу та самотрансценденції людини ми знаходимо в роботі Жаклін Рюс «Поступ сучасних ідей» [165], Чарльза Тейлора «Етика автентичності» [175], Христоса Яннараса «Етос свободи» [215], католицького архиєпископа Юзефа Жицинського «Бог постмодерністів», італійського психоантрополога Луїджі Зоджа «Наркотики, залежність та ініціація» тощо.

Поруч із маргінезом та самотрансценденцією ми можемо вказати й на інші соціокультурні феномени, які торкаються проблеми смерті старої людини і народження нової. Мова йде про зв'язок смерті та маргінезу. Цю проблему

розробляли такі філософи й культурологи, як Джозеф Кембелл у роботі «Маски бога» [90] та Дені де Ружмон у роботі «Любов і західноєвропейська культура» [164]. Іншою формою самотрансценденції, пов'язаної з мотивом смерті, є екзистенціальний бунт, про який докладно буде сказано нижче в роботі. Коротко зазначимо, що у зв'язку з цим аспектом були використані роботи Ортеги-і-Гассета («Повстання мас») [148], А. Камю («Людина, яка бунтує») [69], Конрада Лоренца («Агресія. (Так зване зло)») [99] та ін. Прикладним аспектом екзистенціального бунту є проблема тероризму й сучасна масова культура.

Окресливши стисло наявні у філософській літературі підходи до розв'язання тих чи тих аспектів проблеми маргінезу, перейдемо безпосередньо до розгляду теми маргінальності як центральної події самотрансценденції особистості.

Змінюється культурна парадигма та світогляд людства. Парадигмальні зміни торкаються всіх сфер гуманітарного знання. Так, наприклад, у контексті естетики на зміну модерному мистецтву, яке звільняється від критеріїв та канонів, але зберігає культурний код, приходить постмодерне мистецтво, у якому володарюють («істина, яка приховує, що її не існує») і «метастази» культурних кодів. Образом сучасного суспільства та культури, на думку постмодерністів, є «ризوما» (термін Ф. Гваттарі) – специфічне кореневе утворення, яке не має ні центру, ні периферії, а потім відкидає будь-яку ієрархічність.

Постсучасність, яка настає разом із кризою модерної культурної парадигми в цілому, несе в собі й світоглядну кризу для конкретної особистості, у житті якої звичайні та зміцнені моральні й світоглядні орієнтири стають усе більш хиткими. Проте у світі без метанаративів особистість продовжує прямувати до ієрархічності, чіткого розуміння опозицій «свій-чужий», «добрий-поганий», «справедливий-несправедливий» тощо. Туга за метанаративами, які б спрямовували її життя, надавали б їй цінності, подекуди

виражається в підвищенні релігійної активності, фундаменталізму, тероризму, ксенофобії, расизму тощо. Цей факт відзначали такі дослідники, як Ж. Рюс [165], Ф. Фукуяма [225], С. Хантінгтон [200] та ін. Чи можна сказати, що це є прагнення подолати «сенсожиттєвий вакуум» (В. Франкл) [187], самотність, страх і «тривогу особистості» (П. Тілліх) [178]. Треба погодитися тут із думкою Тілліха про те, що фашизм і фундаменталізм – це реакція на тривогу людини у світі, у якому вона залишена напризволяще. Саме ця тривога емансипованої людини, яка «живе після оргії», є хорошим приводом для об'єднання наукових працівників у галузях етики, естетики, метафізики, релігієзнавства, антропології тощо в гуманістичній справі розв'язання кризи людської екзистенції. Щоб подолати тотальний аксіологічний релятивізм і водночас не впасти у вищезгадані крайні форми фундаменталізму, необхідним стає звернення до тем, здавна універсальних моральних цінностей та смислів, які б спрямовували життя людини в моральному плані, допомагали б витримати той бурхливий потік змін і трансформацій, який несе із собою неминучий «футурошок» (Е. Тоффлер). Тривога сучасної людини викликає маргінальність, що пов'язана не лише з «екзистенціальним вакуумом» і втратою ціннісної ієрархії. Вона коріниться в головній екзистенціальній характеристиці людини – у її смертності. Смертність є онтичною характеристикою людини, тобто вона є складовою самої її екзистенції та вираженням маргінальності. Проблема маргінальності має етичне навантаження, бо:

а) вона інтерпретується залежно від конкретного типу моральної культури, у межах якої формується те чи те відношення до спільнот та субкультур.;

б) вона тісно пов'язана з проблемою сенсу життя, його цінностей.

Неможливо знайти автентичний смисл життя, осмислити своє існування, якщо не звернутися до проблеми маргінальності. Оскільки остання підбиває підсумки всього життя, яке прожила людина, виносить своєрідний моральний вердикт: яку цінність мали всі роки життя, яке вдалося прожити людині?

У нашій роботі нас передусім цікавить кілька соціально-етичних аспектів людського ставлення до маргінальності, яка нерозривно пов'язана зі страхом. Мова йде про:

- страх смерті під час «пограничної» ситуації (К. Ясперс) [217], яка загострює для людини проблему її власного існування, порушує питання про смисл і цінності її життя, про його моральну спрямованість;
- маргінез, що лежить в основі страху смерті, такий, як «тривога небуття» і «страх перед ніщо» (М. Гайдеггер, Р. Мей) [197, 136].

Однією з перших публікацій, що достатньо докладно викладає характеристику феномену маргінальності, стала книга Т. Шибутані «Соціальна психологія». Для опису феномену маргінальності американський психолог увів поняття маргінального статусу. Він відзначив необхідність у розмежуванні між позицією в соціальній структурі та набором психологічних рис, що можуть розвиватися в індивідумі, який займає цю позицію. Маргінальний статус таким чином втілює протиріччя структури суспільства

Дослідження Дж. Б. Манчині визначили набір індикаторів для виявлення ступеня гостроти маргінальної ситуації. Для визначення ступеня маргінальності як стану індивіда авторка ввела поняття сутнісної / процесуальної маргінальності (відмінність між ними в ступені статичності або динамічності маргінальної позиції, що займає індивід або група) і запропонувала систему вимірювання [227]. Отже, в одній теорії зіставлено характеристики маргінальності як культурної та структурної (сутнісної), а також і як соціально-рольової (процесуальної). Звертаємо увагу на вказану теорію як на першу, що використовує елементи інтегративного підходу в описі багатопланового феномену. Дж. Б. Манчині запропонувала такі виміри маргінальності:

1.Змінність ситуації: чим більша сталість і незмінність маргінальної ситуації, тим більший ступінь непристосованості (наприклад, негри в Бразилії перебувають у відносно постійній позиції маргінальності, оскільки сила

традиції (пізніше звільнення від рабства) утруднює соціальні зміни).

2. Помітність, випуклість: чим більший ступінь центральності маргінальної ситуації відносно до особистісної ідентичності, тим більший ступінь непристосованості (наприклад, ще Р. Парк помічав, що цигани не є по-справжньому маргінальними людьми, оскільки вони носять свої «домашні зв'язки» з собою, їхня маргінальність периферійна до їхньої сутнісної ідентичності).

3. «Видимість»: чим більша помітність маргінальності особи, тим більш високий ступінь непристосованості (тут відзначається відмінність між «суб'єктивною» маргінальністю, яку бачив лише індивід (як у випадку переходу), і «об'єктивною» маргінальністю, яку бачили як сама особистість, так і її оточення).

4. Культурний конфлікт: високий ступінь і міра розрізень у формах та ступінь сумісності суб'єктів культур двох референтних груп – високий ступінь непристосованості. Уточнимо, що відмінності у формах культур різноманітних груп самі по собі не передбачають конфлікт. Саме з цього приводу існує критика концепції маргінальності, справедливо зазначається, що будь-яке сучасне суспільство не має монолітної культури і таким чином будь-хто міг би розглядатися як маргінал певною мірою. Проте, заперечувала Дж. Б. Манчині, відмінності самі по собі не створюють маргінальності, особливо в контексті плюралістичного етосу. Маємо на увазі відмінності, які несумісні із загальною орієнтацією особистості, і здатні створювати неспокій, тривогу.

5. Груповий конфлікт: чим вищий ступінь конфлікту між двома групами як політичними і соціальними суб'єктами, тим вищий ступінь непридатності маргінальної особистості, яка потрапила між ними.

6. Позиція групи «подавання»: від ступеня, з яким група «подавання» маргінальної особистості протестує, обурюється або перешкоджає її руху до цієї групи, буде зростати непристосованість.

7. Проникність «групи, що приймає»: разом із зростанням ступеня, з

яким група, що приймає (рецепієнтна), протестує, обурюється або заперечує рухові маргінальної особистості в її ряди, буде зростати непристосованість. Як відзначав Р. Мертон, маргінальна особистість, яка «хоче покинути одну групу членства заради іншої, до якої їй соціально закритий доступ» [131].

8. Направлення ідентифікації: чим більша рівнозначність ідентифікації особистості з двома вищеназваними групами, тим вищий ступінь непристосованості. Це випадок, коли особистість, яка бере участь у двох культурах, буде переживати маргінальність, якщо вона ідентифікує себе одночасно з обома. Позиція досить складна. Шляхи її розв'язання дослідники розглядали в різних ситуаціях. Одна з пропозицій – більш стійка ідентифікація з тією чи тією групою буде допомагати розв'язанню конфліктів, притаманних маргінальності. Інший підхід – подвійна ідентифікація може стати швидше результатом збагачення, ніж конфлікту.

9. Добровільна (свідома) природа позиції: чим вищий ступінь добровільності, з якою особистість пішла на зайняття позиції, що робить її маргінальною, тим менший ступінь непристосованості. Вимушене зайняття маргінальної позиції може явно мати більш руйнівні соціальні й психологічні наслідки для індивідів і груп, ніж маргінальність, нав'язана вільним вибором. Це питання постає особливо гостро в структурній (соціальній) маргінальності. Воно пов'язане з регулюванням тих умов, у яких відбувається маргіналізація окремих сегментів населення, вимушених створювати надзвичайно згуртовані субкультури. Особливої ваги набуває соціальна політика держави, направлена на скорочення масштабів недобровільності (вимушеності) створення маргінальних позицій.

Як питання, що стимулюють розвиток, удосконалення концепції маргінальності, Дж. Б. Манчині визначила ті, які не втратили своєї актуальності й для сучасних індивідів і соціуму. Наприклад, якою мірою політичні, економічні й соціальні зміни пов'язані з маргінальністю; що відбувається, якщо індивідами й групи переживають складні маргінальні стани; які типи

маргінальних позицій мають своїм результатом соціально конструктивну й деструктивну поведінку, особистісний підйом або послаблення, активні чи пасивні реакції [227].

У цілому, направлення досліджень феномену маргінальності американськими вченими багато в чому були визначені історично. Основні ідеї та проблемні поля можна згрупувати в кілька великих блоків. Перший містить дослідження в дусі культурологічного, соціально-психологічного, з домінуванням саме психологічного аспекту. Він цікавий варіантами пояснення внутрішньоособистісного вияву феномену маргінальності в традиції американського суб'єктивістсько-психологічного номіналізму. Другий підхід у дослідженні маргінальності пов'язаний з урахуванням об'єктивних соціальних умов і орієнтований саме на вивчення цих умов та соціальних причин маргінальності. Розвиток концепції маргінальності в європейській соціальній науці більше тяжіє до другого підходу.

1.2 Методологія культурно-філософського аналізу явища маргінезу: маргінальність і особистість

Феномен маргінальності наявний і розгортається у світі з моменту появи людини як розумної, яка усвідомлює себе істотою. Саме людина має унікальну здатність усвідомити своє «Я» як власне буття, реалізуючи себе в актах творчої діяльності. Буття людини і суспільства не має фіксованого характеру – воно виступає процесом безперервного становлення, еволюції. Одним із критеріїв і показників такого розвитку слугує всесвітня культура. Причому культура первісно у своїй основі має персональний характер. Вона формується через людину і через людину проявляє себе у світі. Буття культури визначається принципом зміни та збереження. І якщо останнє необхідне для конституювання культури у світі, то зміна має на увазі евристичний потенціал, що є умовою подальшого розвитку культурних форм. Маргінальність завжди виявляє себе у

світі через рух, зумовлюючи якісні зміни внутрішніх і зовніх параметрів організації свідомості, чи то у сфері соціального, культурного, етнічного характеру. У будь-який момент часу маргінальність виступає як інша сутність відносно до вже-колишньої (даності) або ще-не-існуючої (задане). Це передбачає наявність у феномені маргінальності низки суттєвих особливостей (розрізень), які проєктуються у світ через людину.

Завдяки емпіричним дослідженням суспільних наук ми знаємо умови, процес, характер і результати маргіналізації, але не те, що відбувається із свідомістю маргінальної людини. Гуманітарні дисципліни, що порушують у своїх дослідженнях проблеми маргінальності й розглядають у більшості випадків окремі питання цього феномену, мають для науки прикладне значення. Соціокультурний погляд на феномен маргінальності та його суб'єкт у його цілісному виявленні через взаємодію внутрішніх і зовнішніх факторів, суспільних та індивідуальних посилянь у формуванні свідомості маргінальної людини відсутній або підмінюється окремими інсинуаціями.

Як було зазначено, маргінальність як явище являє собою процес, зумовлюючи історичний та особистий час, що постійно змінюється, перетворюючи себе в нове засобом інших можливостей. Причому ці можливості мають плюралістичний характер у своїй направленості, унаслідок невизначеності маргінальності у світі свідомості – її стабілізуючої природи. Цей плюралізм розкриває основні екзистенційні можливості, реалізуючи які в безпосередньому бутті свідомості людина здатна орієнтуватися в житті і визначати своє місце в соціальному світі. Життєвий світ маргінала несе в собі унікальну можливість, оскільки розгортається в кількох напрямках. Маргіналу надається можливість спостерігати, усвідомлювати й осмислювати одночасно кілька цілостей, при цьому він не входить до жодної з них повністю. Це поставило б його в певні межі, змушуючи існувати за вже складеними законами й правилами. Така невключеність маргінала в будь-яку одну цілісність робить його погляд максимально об'єктивним й абстрагованим відносно до наявних

норм і стандартів буття свідомості, але ж і настільки неусвідомленим, оскільки маргінальність дорівнює спонтанності в сприйнятті дійсності. Вихід за межі свого статусу або відсутність первісної належності до якогось визначеного елемента соціальної структури, зумовлюючи маргінальне становище людини, сприяє появі особистості, яка наділена новаторськими якостями. Така особистість має потенційну можливість через і засобом своєї екзистенційної відмінності приносити у світ новаційні ідеї, що провокують явища, здатні кардинальним чином змінювати усталену соціальну, культурну та інші реальності.

Соціально-філософське проєктування майбутнього соціокультурного простору подібне до складання пазлів, які хоч і мають схожу конфігурацію, проте є унікальними, а порядок їх складання детермінується чітким уявленням про відповідне місцезнаходження окремого елемента в загальній структурі, зазначав С. Аблєєв [1]. Водночас, на відміну від реальної статичної мозаїки, соціокультурний простір постійно перебуває в динаміці, і тому важливу роль відіграє активність самого елемента в дизайні своїх контурів (як метафори рівня соціально-економічного розвитку спільноти) і кольору (як ознаки зрілості політичного, духовного й культурного розвитку).

За останні п'ять років ми стали свідками того, як чи не щорічно в Україні переглядають параметри затверджених державних планів економічного та соціального розвитку на довгострокову (25-30 років) перспективу, коректують їхні проміжні й кінцеві цілі. Те саме роблять і міжнародні авторитетні агенції та консалтингові компанії, які змінюють свої ж прогнози щодо показників макроекономічних параметрів, що використовуються в різних країнах як орієнтири для своєї фінансово-економічної політики.

Людство перебуває в ситуації, коли «на порозі біфуркацій» опинилися й такі цивілізаційні інститути, як ринок і демократія. На думку Л. Банникової, за цих умов модель майбутнього розвитку має враховувати ймовірні сценарії

розвитку нелінійних і синергетичних процесів, давати уявлення про характер змін суспільних домінант [10].

Цікаву характеристику наукового прогнозування дав А. Оганов: «Ознаками майбутніх потрясінь є наростання девіації у всіх сферах суспільства: зміна ціннісних орієнтацій, криза в економіці, загострення соціальних і національних проблем, протести, бунти, громадянська непокоря. Біфуркаційний зсув завжди непередбачуваний, несподівані взаємодії і зв'язки, його важко описати звичайною логікою причинно-наслідкових відносин, оскільки він є її порушенням. Суспільство, що перебуває на зламі, зовні індетермінантне, у ньому припиняють спрацьовувати механізми казуальної залежності. Його новий облік неможливо уловити, він може змінюватися в найбільш неочікуваний спосіб. І лише постфактум, через роки дослідники складають штучний ланцюг подій, надаючи йому звичайний причиново-наслідковий вигляд» [146].

Сьогодні, як і століття тому, у світі актуальними є слова Альберта Ейнштейна про те, що «характерною ознакою нашого часу є досконалість засобів при непевних цілях» [210]. Прогнозування суспільного розвитку для країн з транзитивною економікою ускладнюється ще тим, що на перший план для суб'єкта виходить необхідність розв'язання оперативних і нагальних питань фундаментальної перебудови всіх сфер суспільного життя. І складність навіть не в тому, що суб'єкт отримує «рівняння з двома невідомими».

Підтримуємо думку В. Семиноженка, що в цьому разі небезпека для суспільства криється в спокусі застосувати практику «ручного керування», яка закріплює «хронічне відставання від логіки розвитку політичних, економічних і соціальних процесів» [167].

Іншим аспектом, який ускладнює моделювання розвитку спільноти, є те, що світ дедалі більше стає поліцентричним, із численною кількістю полюсів впливу на характер трансформації соціокультурного простору. Америка, Європа, Росія, Китай, Південно-Східна Азія, Близький Схід – у цьому переліку

ще зарано ставити крапку, а значить зростатиме кількість варіантів відхилення вектора регіональних інтеграцій і «роздуватиметься» матриця похідних для моделювання, і, відповідно, зростатиме рівень похибки в розрахунках траєкторії руху.

До того ж, як зазначав М. Манн, «глобалізація не є одиничним, а є множиною; вона інтегрує, експлуатує і дезінтегрує; вона породжує як мирні конфлікти, що регулюються, так і війни» [228]. Тобто маємо на увазі необхідність об'єктивного і всебічного врахування багатогранності сучасних процесів, аби не потрапити в методологічний «глухий кут». І на підтвердження цієї думки він продовжував: «... Деякі дослідники (Бенджамін Барбер, Томас Фрідман, Самуель Гантінгтон) говорять про «новий світовий безпорядок». Вони протиставляють порядок Півночі безпорядку Півдня, розглядаючи притаманний Півдню безпорядок як бунт «традиційної периферії» проти глобального модернізму Півночі. ... Північ вони розглядають як втілення раціональності, прогресу, світлого майбутнього, Південь же зображено як адепт «традицій» і оплот нерозумності... Подібний розподіл є частково результатом самого Північного імперіалізму і частково результатом невдалих спроб модернізації за північним зразком держав Півдня. При цьому дії всіх цих країн зовсім не є протестом проти модерну або глобалізації, це передусім спроби вписатись у ці процеси, попутно змінюючи їхні умови» [228].

Наведений приклад свідчить про унікальність наявних соціокультурних систем і хибність механічного, лінійного підходу до екстраполяції нехай і передового, але вже минулого досвіду.

Реальність сьогодення така, що небезпечно ігнорувати або абсолютизувати закони ринку, підводячи під них культурні й духовні аспекти існування людей у суспільстві. Теоретично зрозуміло, що в нинішньому світі відбулися й відбуваються настільки важливі зміни, що жодна з класичних доктрин недалекого минулого вже не придатна для того, щоб описати

функціонування, а тим більше розвиток сучасного суспільства. Сьогодні виникають труднощі в поясненні будь-якої лінії розвитку.

Засновник імперії «Майкрософт» Білл Гейтс у книзі «Бізнес із швидкістю думки» так трактує цю проблему: «Я твердо вірю в одну просту річ: найнадійніший спосіб виокремити свою компанію серед конкурентів, відірватися від натовпу переслідувачів – це добре організувати роботу з інформацією. Саме те, як ви збираєте, організовуєте й використовуєте інформацію, визначає, переможете ви чи програєте... Переможуть лише ті компанії, які зможуть запровадити в себе «електронну нервову систему» вищого класу – ту, що забезпечує безперебійний рух інформації заради інтенсивного постійного розвитку інтелекту компанії» [43].

Розглядати конкретну спільноту як унікальний, неповторний елемент планетарної соціокультурної мозаїки в контексті визначення алгоритму її імплементації в регіональну цілісність неможливо без розуміння необхідності гармонізації всіх сфер суспільного буття під час інтеграції. Ефективність розбудови взаємозв'язків між спільнотами в економічній або політичній сфері безпосередньо залежить від пропорційності розвитку і соціальної, і культурної сфер. Як підкреслює С. Кравченко, «створення сприятливого духовного клімату для інтелектуальної творчої праці, для розвитку науково-технічної й інноваційної діяльності, для позитивного сприйняття суспільством технологічних нововведень, які відповідають його інтересам, нових виробів тощо вимагає переналагодження соціокультурних ціннісних орієнтацій суспільства, яке ще не повністю осмислює перспективність саме цього шляху розвитку» [84, с. 79].

Отже, ефективність транзиту маргінальних спільнот залежить не лише від урахування особливостей трансформацій соціокультурного простору в темпоральних межах інтеграції спільноти. Важливим елементом цього процесу є гармонізація соціокультурних ціннісних орієнтацій суспільства відповідно до детермінант його розвитку.

У межах продовження логічного розгортання теми переходів маргінальних спільнот в умовах інтеграції переведемо її в площину дослідження соціально-економічних детермінант розвитку України, які б визначили траєкторію маргінального стрибка української спільноти.

Більшість дослідників феномену маргінальності відзначали, що маргінальні люди досить часто бувають більш творчими натурами, ніж ті, хто живе в єдиному соціокультурному просторі, оскільки останні багато чого сприймають як само собою зрозуміле. Маргінали ж, які беруть участь у кількох соціальних світах, менше схильні прив'язуватися до певного способу визначення ситуацій і володіють здатністю враховувати різноманітні варіанти виконання завдань чи розв'язання проблем, що постають перед ними. З розширенням і збільшенням у людини картини світу, що береться нею до уваги, у неї автоматично відбувається звільнення від будь-якого одного способу життя, думки тощо. У будь-якій культурі найбільші досягнення в різних галузях знань відбувалися, переважно, під час швидких соціальних і культурних змін, коли з'являлася значна кількість маргіналізованих людей. Проте в історії сучасники не завжди позитивно оцінювали новаторських особистостей, зокрема й через маргінальну сутність останніх. В. Хьосле з цього приводу зазначав: «Велика (маргінальна) людина є нещастям, між іншим, не лише тому, що відкидає тінь на пошук ідентичності з простим смертним; своїми моральними новаціями велика людина почасти наносить збиток традиційним цінностям і сприяє тим самим кризі та ідентичності» [202]. Цю думку варто розуміти в плані того, що маргінальна людина здатна, вільно або невільно, прикликати до життя маргінальні процеси як в окремих, «звичайних» (нормативних) людей, так і тих, хто володіє будь-якою реальною владою, у суспільстві в цілому. Тим самим вона порушує, а іноді й руйнує стабільну визначеність у свідомості й бутті свого соціального оточення.

Маргінальність, яку ми розуміємо як категорію часову, відбивається в людині, приводить до дихотомії часу особистого й колективного. Особистий

час людини, яка перебуває в маргінальному стані, ніколи не буде збігатися з часом колективним уже тому, що всі світовідчуття маргінала інші, відмінні від стабільного, колективного, стиснутого вузькими рамками стандартів і шаблонності. При цьому рівень розвитку окремих індивідів у суспільстві визначає рівень розвитку цілого. Останнє, так само, виконує консервативну функцію колективного контролю суспільства з метою його збереження й утримання в статистичному стані. Проте цю застійність збереження завжди порушували індивіди, причому не посереднього, традиційного рівня, а особистості неординарні, маргінальні за своєю свідомістю. Для них ніяка константна даність не являла собою цінність. Унаслідок своєї сутнісної маргіальності вони не вважали себе належними до неї, були за своїм внутрішнім світовідчуттям іншими, ніж основна маса суспільства, шукали і бачили інші способи існування у світі. Е. Фромм констатував: «Людина явно випробовує глибоку потребу проникнення в глибини свого соціального і природного буття, гнана бажанням вирватися з тих рамок, у які вона затиснута, але лише маргіналу це під силу, оскільки він *de facto* перебуває поза межами» [190]. Звичайна людина значно занурена у визначену для неї соціальну реальність (буденність), дуже зайнята вдосконаленням засобів, що підтримують її фіксоване, стабільне існування, щоб бачити й розуміти кінечний смисл цих засобів – самої людини. І тоді з'являється інша, ніж вона – звичайна маргіальна людина.

Маргінала не можна вважати повністю відмінним від звичайної, нормативної людини. Проте він, унаслідок маргіальності своєї свідомості і часової перехідності свого стану в соціальному просторі, являє собою альтернативу до будь-якої визначеності й буденності. Маргінал є безпосереднім еволюційним процесом, який, однак, не відміняє собою ті чи ті фундаментальні якості людської природи, а слугує їхньому вдосконаленню в змінній довколишній соціальній дійсності. Е. Фромм писав: «Еволюція людини можлива лише в разі здатності людини до адаптації і, одночасно, за наявності

певних непорушних властивостей людської природи, які змушують людину шукати умови більш сприятливі для її внутрішніх потреб» [190]. Маргінал, таким чином, являє собою приклад альтернативного шляху розвитку людини, до кінця ще не визначеного, але здатного вивести його на якісно новий особистісний і суспільний рівень буття. У маргінала первісні умови життя коливаються, місце стабільності займають протиріччя й антиномії. Його свідомість не замкнена в собі, але водночас не знає самого себе, оскільки перебуває в процесі сутнісного самовизначення, а тому відкрита для нових можливостей. Маргінал володіє здатністю бачити, сприймати й розуміти те, що до цього моменту ніким не помічалось.

Носій маргінальності завжди повністю не усвідомлює свою маргінальну природу, він лише здогадується, що традиційні норми і цінності для нього вже неприпустимі або не відіграють значної ролі, але безпосередньо виробити й набути свої власні він просто не здатний. Він виявляється в стані розгубленості, у владі зовнішніх і внутрішніх обставин. Істинне «Я» маргінала піддається корекції соціальним і культурним «Ми», що почасти сприяє його самовідчуженню, невідповідності самому собі. Тоді людина не може йти коротким шляхом своєї первісної природи до самоствердження своєї інаковості. Такий шлях іде врозріз з інтересами оточення, не сприяє способам існування в соціальній цілісності, що склалася. Усе це сприяє знищенню або корінній перебудові маргінальної свідомості.

Унаслідок тісного взаємозв'язку всіх структур суспільства яскраве і пряме самоствердження інаковості одних здатне викликати почуття несприйняття або втрати в інших ординарної, стандартизованої більшості. Тоді ця більшість докладає всіх своїх зусиль до того, щоб виправити нестандартність маргінальної меншості. Коли це не вдається, присутність маргіналів у суспільстві просто ігнорують або трансформують до рівня третьорозрядних проблем, що вимагають свого розв'язання в межах окремих емпіричних наук (соціології, психології, педагогіки тощо). Такий стан маргінала в суспільстві

робить можливим для нього кілька типів сприйняття дійсності й характеру його взаємовідношень із соціальним середовищем. Для одних носіїв маргіальності характерна покірність долі; інші живуть із почуттям власної неповноцінності (що, втім, так і є, але неповноцінні вони лише для цієї соціальної цілісності, для себе ж вони цілком цільна структура) та розпачу. Третій тип орієнтований на внутрішнє пізнання свого «Я» і свого місця у світі. Четверті прагнуть змінити навколишню дійсність, апробуючи свої можливості й творчий потенціал. При цьому далеко не завжди їхні дії можуть мати конструктивні наслідки для цього суспільства. У багатьох випадках маргінали такого типу – руйнівники, бунтівники, які прагнуть вести боротьбу з навколишньою дійсністю. Боротьба ця, зазвичай, набуває крайніх, аж до злочинних, форм (наприклад, тероризм, різні форми екстремізму тощо). Саме цих, останніх, представників маргіального прошарку найчастіше наводять як ілюстрацію для характеристики маргіналів через їхню яскраво виражену антисуспільну діяльність або поведінку. Проте цей деструктивний тип маргіальності не є визначальним для всього феномену в цілому. Це всього лиш один із виявів маргіальності у світі через своїх носіїв.

Маргіальний стан як основоположний фундамент розуміють як процес і лише від самого індивіда залежить, чи зможе він скористатися наданою йому можливістю реалізувати себе у творчому акті відповідно до природи свого буття. Таке усвідомлення по суті своїй і є творчий процес становлення самосвідомості. К. Ясперс зазначав: «Відчути суворість дійсності – єдиний шлях, який веде до себе. Бути дійсним у світі, навіть якщо поставленої мети неможливо досягти, залишається умовою власного існування» [217]. Саме у творчості таїться та реальна можливість і свобода, надана долею маргіальній особистості. Через свою інаковість вона здатна не лише усвідомлювати й реалізовувати себе у світі, але й щось міняти в довколишній соціальній дійсності. Цей творчий порив почасти стає доленосним для людини, якщо їй не вдається подолати інертність оточення. У разі ж, коли інертність або ворожість

навколишнього соціального середовища подолано, маргінал «впливає на суспільство, установлюючи новий порядок, цілком гармонійний з його перевтіленим внутрішнім світом» [217]. При цьому сам процес перевтілення і пристосування до нових соціальних умов, як відзначав А. Тойнбі, для оточення може протікати вкрай хворобливо. Тому переважна частина суспільства налаштована якщо не негативно, то вкрай консервативно до будь-яких новаторських намірів з боку маргінальних прошарків населення, здатних викликати структурні або інші зміни в соціальному організмі [180].

Екзистенційний відчай, який викликає в людини її маргінальний стан, надає їй можливість піднятися засобом свободи. Вона, свобода, «є відносним відходом від останнього буття, від тенденцій і вимог цього останнього, але від яких саме тенденцій і вимог буття?» – задається питанням В. Кебуладзе і відповідає: «Від тенденцій і вимог повторення, тобто від інерції буття» [72]. Поняття «свобода» перегукується з поняттям «трансценденція» як здатністю виходу людини за межі власних можливостей. Говорячи про трансценденцію, П. Штомпка відзначав, що вона дає людині «можливість зберегти свою незалежність від обставин, що тяжіють над нею, діяти в межах певного поля потенцій, виборів і шансів...» [209].

Вирішальною, найбільш важливою рисою є тенденція до самотрансцендентності – до здатності виходити за власні межі, прориватися через труднощі, «переступати межу». Людині, яка усвідомлює своє маргінальне положення у світі, маргінальну сутність свого «Я», передбачається докладанням певних зусиль і праці реалізувати свою свободу через трансценденцію. У цьому полягає одна з тих можливостей, які надають їй маргінального положення (положення – поза межами) – людина мало пов'язана і залежна від зовнішніх умов навколишнього соціального середовища, а тому відносно вільна, наскільки це можливо в кожній окремо взятій ситуації. Звичайна людина перебуває в стані більш повної взаємозалежності від суспільства в цілому й окремих його індивідів зокрема, ніж маргінал. Це

зумовлено тими зв'язками, ролями, обов'язками, що накладаються соціальною та іншими цілісностями на свій суб'єкт з метою нормального функціонування системи, а тому вона практично позбавлена можливості скористатися таким шансом, якщо він у неї взагалі є. Свідомість звичайної людини вже визначена й сформована, як і становище, яке займає вона в цій соціальній дійсності. Маргінальна людина, трансцендуючись, реалізує свій творчий потенціал, підсвідомо пригнічується як зовнішнім соціальним оточенням, так і «розщепленою» свідомістю самого маргінала. Перетворення, що відбувається з людиною в процесі становлення її самосвідомості, передбачає, що вона наділена здатністю привнести в життя інших людей інше значення, через свою творчість відкрити й показати їм інші горизонти реальності.

Маргінальність виступає тут не лише як історичний (соціальний) час, але й як певні способи мислення й дії, застосування яких можливе де завгодно – у філософії, художній творчості, науці, мистецтві тощо. Творчість маргінала, навіть коли не отримує суспільного визнання, уже самим фактом своєї появи готує ґрунт для майбутніх змін у суспільстві, вона володіє в цьому разі не лише будь-якою гіпотетичною силою, але й метою, сигналізує про майбутні перетворення в різних галузях соціального життя. Маргінальна людина здатна скористатися творчою можливістю не лише для здійснення нею деяких конкретних завдань і цілей, але й для виявлення нових прагнень, не завжди нею повністю усвідомлених, але які можуть бути оформлені в конкретні зорові образи, наголошував В. Бех [20]. Вони виступають як тенденції в розвитку соціальної дійсності. Усе це відбувається на фоні «інако-дії», на що здатна по-справжньому вільна у своїй творчості людина. Вона не обмежується алгоритмом поведінки, що складається соціально, визначена якимись конкретними, соціальними рамками. Щоразу людина змінюється і прагне принести зміни в ті цілісності, які утворюють її природу й сутність.

В. Овчинников відзначав, що «будь-яке нове начало зазвичай іде від меншості, від тих небагатьох, які помічають раніше інших приховані тенденції».

Про це свідчить уся історія науки, мистецтва, культури» [145]. Маргінал у певному становищі в навколишній соціальній дійсності сам для себе є еталоном мислення і дії у світі. Він і є тією прихованою тенденцією, яку носії маргінальності, по суті, самі втілюють у собі. Маргінал завжди не знає до кінця смислу й цінності основних новацій, до яких він прагне (прикладом тут можуть слугувати О. Мірабо, Наполеон Бонапарт, М. С. Горбачов та інші). Це вже визначено самою історією і стало історичною, повторювальною тенденцією. Те, що приховане, не явне, перебуває в процесі становлення, але цей процес неможливий без свого носія-суб'єкта. Цим суб'єктом і є, у нашому випадку, маргінал. Фактично він сам є тим процесом, що розгортався на той час і перебував між минулим та майбутнім. Він ще не визначений, а тому тотально інший за своєю природою відносно до інших людей і до самого себе. Маргінал сам для себе є таємницею, оскільки він завжди не знає до кінця смислу і цінності тих новацій, до яких він прагне.

Сама спроба маргінала стати визначеним «Я» є початком творчості «Я» як визначеності, а через це – початком творчості світу свідомості й світу речей. Творчий акт можливий не за наявності свободи, а він сам є свобода як така. При цьому для визначення себе в наявному бутті пріоритетне значення має питання про свободу волі, яке, за визначенням В. Віндельбанда, розуміємо як «три окремих питання: по-перше, перед нами питання про свободу волевиявлення, по-друге, питання про свободу вибору, і по-третє, питання про свободу дії» [33]. Для маргінальної людини останні два пункти про свободу волі, в інтерпретації В. Віндельбанда, можна вирішити уже через саме маргінальне положення, яке займає людина в суспільстві. Маргінал самим фактом свого існування поставлений перед вибором, оскільки перебуває на межі кількох цілісностей. А питання про свободу вибору зумовлює, так само, свободу дії. Саме дія дозволяє маргіналу бути іншим. Свобода дії реалізується засобом творення свого «Я» у світі свідомості та соціальної дійсності. Від маргіналу залежить лише свобода волевиявлення, щоб бути інакшим. Тільки в цьому разі

перед ним відкриваються всі ті можливості, даровані йому самим його маргінальним становищем, наділяючи особистість здатністю виходити за стандартизовані, шаблонні межі.

Між іншим, для маргінала, як ні для якої іншої людини, існує небезпека розуміння свободи й реалізації себе не лише через свободу для (під час визначення себе у світі, творення власного «Я» тощо), але й через свободу від (від норм моралі, дотримуватися елементарних правил людських взаємостосунків тощо). В останньому випадку свобода може обернутися як для самого маргінала, так і для соціального середовища, у якому він існує, аномією, що веде в кінцевому результаті до девіантності. Проте будь-яке творення себе як нового – це і творення нової моралі, правил людського співжиття (Будда, Ісус Христос, Мухамед). У будь-якому разі, свобода виступає для маргінала джерелом та інструментом як під час творення свого «Я», так і під час його саморуйнування. Поняття екзистенції маргінальної людини точно розкривають слова М. Шелера, який зазначав, що «він творець, засновник і виконавець ідеальної послідовності становлення, що відбувається у світовому процесі і в ньому самому» [207]. Природа маргінала мінлива і, одночасно, не включена до будь-якої цілісності. Маргінальна людина – особистість, яка проходить становлення, але ще не стала нею, вона має зміст, але в неї відсутня форма. Свобода є необхідною умовою для набуття й визначення сутнісного «Я» маргінала, але ніколи не можна знати цілком точно, у якому напрямі піде процес становлення і знаходження себе маргінальною самосвідомістю. Свобода є умовою альтернативності розвитку людини, яка перебуває в маргінальному становищі. Проте ця умова, на нашу думку, виступає як необхідність під час визначення маргінала. Маргінальність слугує і основою, і методом, засобом якого відбувається самоорганізація людини як особистості в усіх смислах цього поняття, і, насамперед, через самоорганізацію її свідомості.

1.3 Маргінальність як реалія та перспектива перехідності: концептуальні підходи в сучасній культурі.

Утворення маргінальної особистості зумовлено комплексом специфічних причин, які сприяють її появі. Генеза людини, що перебуває в маргінальному становищі, пов'язана з причинами як внутрішнього, так і зовнішнього характеру. Б. Гладарев зазначав, що маргінальна особистість з'являється у зв'язку з розвитком найрізноманітніших політичних, економічних, релігійних обставин і ситуацій (різного роду реформ, кризових явищ, війни, революції тощо) [44]. Також маргінальна людина утворюється в процесі еволюційних змін (міжрасові й міжетнічні взаємодії, під час горизонтальних та вертикальних переміщень у процесі соціальної мобільності окремих індивідів і суспільних груп тощо). У будь-якому разі маргінальна особистість перебуває в безперервному процесі становлення і, як наслідок цього, – у стані постійних змін. Природа людини взагалі, її внутрішня сутність ніколи не буває закінченою й остаточно установленною. Людина завжди перебуває в розвитку на шляху до становлення, виявлення й усвідомлення свого «Я». Проте «звичайна» людина раніше була створена соціальною дійсністю, у якій вона існує. У маргінала така заданість відсутня, він змінюється як за своїми властивостями й відношенням до світу, інших людей, так і за способом свого безпосереднього буття.

Антропогенез показує, що сама природа людини завжди була початково маргінальною. В. Красиков писав: «Поява людини в процесі еволюції означала виникнення зокрема й нової якості індивідуальності, яка була зумовлена низкою нових властивостей... людська індивідуальність від самого початку мала еволюційно аномальний характер. Крім того, особистість людини за своєю суттю маргінальна, оскільки постійно перебуває на стику природи, суспільних

та економічних відносин і своєю внутрішньою, біологічно-органічною сутністю. Саме тут ми вбачаємо виникнення особистості як результат маргіналізації. Для цього необхідно розглянути сам процес формування маргінальної людини серед звичайного світу, причини появи її в суспільстві, де маргінальність виступає як рух до самоорганізації людини. Які ж головні фактори, що роблять того чи того індивідуума іншим відносно до решти людей, і яка можлива направленість маргінальності як відносно до самого її носія, так і до навколишньої дійсності» [86].

Кожна людина певною мірою залежна від історичного часу, у якому триває її життя й діяльність, від суспільних умов, ідей, що панують у соціумі в цей момент, від своєї соціальної належності тощо. Особистість не здатна повністю бути автономною від усіх цих факторів людського існування, хоча ступінь залежності від кожної окремо взятої людини в її індивідуальному бутті може надто варіюватися. Завжди знайдеться хтось, хто через обставини, інтерес, подолання себе не буде або не зможе укластися в цей соціальний простір. Така особистість виділяється на загальному фоні якимись своїми «позарамковими» ознаками й властивостями. Таких людей у суспільстві називають по-різному, але загальна їх відмінність від усіх у їхній інаковості – маргінальності. Ці люди з'являються в усі епохи і в будь-якому соціальному й культурному прошарку.

Маргінальну особистість важко вкласти в якусь певну схему, вона може бути зрозумілою лише тим, хто з нею має спільні риси й уподобання, що виникають з її власної початковості й даності. Така особистість відрізняється від інших за багатьма параметрами, хоча конкретно в кожного окремо взятого індивідуума може бути лише одна відмінність від типовості. Проте всі вони, тією чи іншою мірою, є носіями маргінальних властивостей і характеристик.

Сучасна динаміка суспільного розвитку, соціальні процеси, які відбуваються у світі, тягнуть за собою зростання рухливості соціальних структур, що, так само, зумовлює досить високий ступінь незафіксованості

людини в якійсь певній соціальній групі будь-якого рівня системи. Зросла автономія особистості від суспільства. Такі процеси значною мірою сприяють маргіналізації населення різних країн і різних культур. Проте чи в цьому полягають головні причини появи маргінальності людини? При всьому тому високому рівні соціальної мобільності, що спостерігається в сучасному світі, маргінали залишаються самі собою, з усіма своїми ознаками і властивостями, а значна частина населення продовжує існувати в межах «нормального цілого». К. Ясперс відзначав: «Порівняно з нашим часом уся попередня історія здається відносно стабільною. Раніше основну масу населення складало селянство, життєві устої якого мало змінювалися навіть під час політичних катастроф. Воно було неісторичною субстанцією населення... Зміна соціальних умов відбувалася повільно й торкалася окремих прошарків і груп» [217]. Це так, але чи є сенс говорити, що маргінальних людей у відсотковому відношенні в період Середньовіччя або в більш ранні епохи було менше, ніж нині? Маргінальність – не застигле ціле, а тотальна текучість, рухливість. Маргінальність як цілісність має ту особливість, що будь-які з її різновидів з часом зникають, щоб звільнити місце іншим маргінальностям. І якщо раніше будь-яка з її форм убирала в себе колись досить малу кількість людей порівняно з теперішнім періодом часу (наприклад, «етнічна» маргінальність), то інша її форма, яка практично зникла на сьогодні, пожинала щедрі плоди (наприклад, «релігійні» маргінали періоду Реформації в Європі).

Для традиційної культури характерна цінність особистості не самої по собі, а лише через належність її до будь-якої соціальної корпорації.

Під час феноменологічного аналізу маргінальності виявляються такі її якості, як спонування і пробудження до життя деяких явищ та істот через зняття один в одного застиглих форм і смислів. Така ситуація за певних умов здатна набувати як часткового, так і більш об'ємного, впритул до всезагального, характеру. Здійснюється взаємне перенесення смислових аспектів і форм, притаманних попереднім об'єктам, і в результаті народжується

новий істотний феномен інаковості – маргінальність, відмінний від батьківських цілісностей. Раніше смисловий та істотний фон предметів не скасовувався, а змінювався – і цей процес можна вважати явищем маргіналізації. Проте жодна із складових частин феномену маргінальності не розчиняється до кінця в іншій. Ступінь асиміляції тут залежить від ступеня радикальності відкриття цих окремих частин у єдиній маргінальній цілісності. Не дивлячись на тісний взаємозв'язок і взаємопроникність процесу повного внутрішньосистемного синтезу частин, маргінальності складових не відбувається. Вони не тотожні з загальним знаменником, тотальною, кінцевою й однозначною формою, яка б поглинула їх усіх. У цьому разі маргінальна цілісність утратила б свою сутнісну (маргінальну) природу. Єдине, що об'єднує й утримує їх у відносній рівновазі стосовно один до одного, так це їхнє загальне маргінальне положення, невизначеність їхньої природи й змісту, що характеризують безперервну текучість.

У цьому моменті полягає одна з головних особливостей маргінальності, що визначається часовим виміром. Суть інтенційного вияву маргінальності у світі – процес, тенденції до становлення. Процес як такий визначає нетривкість цілісної природи маргінальності, її нестатичне положення як у просторі, так і в часі. Вона – не фіксована форма буття. Справедливо буде сприймати маргінальність як якусь потенцію, що дає можливість прогресивного або регресивного розвитку в майбутньому. Потенційність як така закладена в маргінальності внаслідок її перетічності, гнучкості під час вияву себе у світі.

Спостерігаємо тут один із парадоксів маргінальності, що полягає в тому, як вона, не маючи в бутті своєї постійності, володіє здатністю безперервно породжувати виникнення потенційності. Проте зазначена ситуація сприяє появі небезпеки того, що ці потенційності внаслідок своєї маргінальної інаковості паралізуються зовнішніми обставинами. Нетривка структура маргінальної цілісності розосереджується в зовнішніх відносинах з іншими, немаргінальними цілісностями, що через свою визначеність і константне

положення, які вони займають у просторово-часовому континуумі, убачають в інаковості відхилення від-себе-самих, вимагаючи або виправлення, або знищення. Підхід до феномену маргінальності як до дериваційної проблеми властивий практично всім дослідникам цього явища.

Як уже було зазначено, маргінальність виявляє себе у світі через становлення буття, процес визначення як її часової дійсності. У Гегеля становлення є шляхом самозаперечення старої якості, а не її знищення. «Відношення заперечення себе є заперечення відношення, відповідно, відмінність єдиного від самого себе, відштовхування одного, тобто належати багатьом одним, – пише Г.-В.-Ф. Гегель. – З боку безпосередності для-себе-сущого ця більшість є сущі, і відштовхування стає сущим одного, тому їх відштовхуванням один одного як наявних... стає їхнім взаємним виключенням один одного» [41]. Становлення здатне породжувати як позитивні, так і негативні якості нової сутності. Усередині категорії «становлення» у Г.-В.-Ф. Гегеля полягає суперечність, яка виражається в тому, що вона і «була», і одночасно «стає». Ця суперечність і зумовлює рух як зміну нової якості започаткування від «зняття сутності» початкової якості та перевтілення її в інший рівень цілісності. Феномен маргінальності наявний у соціальному просторі завжди і скрізь. Маргінальність одночасно й існує, і проходить процес становлення. Часова безперервність руху маргінальності – фундаментальна риса її сутнісної природи.

Уважається, що маргінальні системи зумовлюють спільну й локальну нестабільність. Проте детермінізм у цілому є лише різновидом функціонування, а природа переважно реалізує найменш складні локальні морфології. Маргінальність навіть у своїй локальності являє собою достатньо складне утворення, що об'єднує кілька рівнів, а значить – слабкостабільну систему, що піддається безперервним змінам як під дією зовнішніх факторів, так і через свою внутрішню сутність природи. Віддаль між двома точками в часі і просторі завжди заповнена змінами та якісними відмінностями. У самій сутності

феномену маргінальності будь-яка норма як така ні до чого не зобов'язує. Вона (норма) виступає лише як виразник системної взаємовіднесеності різноманітних смислових елементів. Проте ця система можлива і важлива лише для самої себе. При маргінальному зміщенні буття вона стає чужою, перетворюється у фікцію.

Константність будь-якої системи суперечлива й відносна, вона визначається сукупністю нестійких рівноваг між системоутворювальними і системозмінювальними факторами. Коли будь-які елементи системи піддаються еволюції – маргіналізуються, відбувається поява якісно нових структур і організацій. С. Глазьев визначив цей процес і поняття як «стрибкоподібну перебудову» системи... внаслідок плавних змін параметрів. Таку зміну параметрів в історичному часі задають кілька напрямів розвитку всієї системи, що сприяє збільшенню як порядку, так і хаосу під час подальшого розгортання маргінальності у свідомості та соціальному світі. Виникає та сама невизначеність, що за будь-якої направленості характерна для маргінальності в процесі розгортання її у світі свідомості та соціальному просторі [45].

Інтенційність маргінальності розуміється не лише як рух від минулого до майбутнього, але й як рух від одного визначення до іншого. При цьому сама направленість маргінальності набуває і має в собі різноманітний, почасти протилежний характер. У деяких випадках вона набуває регресивної форми як повернення до більш ранньої, навіть архаїчної свідомості й буття, але привносить при цьому й будь-які елементи сучасної дійсності. Це робить регресивну маргінальну свідомість не тотожною до вже визначеної в минулому свідомості (наприклад, неоязичність – одна з різновидів сучасної релігійної свідомості). Тут має значення деструктивна роль маргінальності в процесі її оформлення у світі свідомості.

За прогресивної направленості маргінальності варто очікувати появи нових, що відрізняються своїми характеристиками від уже визначених

соціальних, феноменів. Така конструктивна направленість дозволяє їм визначитися і вийти в майбутньому на якісно інший, новий рівень буття, реалізуючи себе в цілком відмінних від минулого формах існування. Проте незважаючи на позитивну чи негативну інтенцію маргінальності, вона завжди передбачає розгортання нових форм дійсності, які, набувши легітимного, закінченого вигляду, втрачають свою маргінальну сутність і стають повторенням самих себе в бутті. Утративши свою інтенційність, маргінальність перестає бути такою, оскільки, замикаючись на собі самій, вона перетворюється із тенденції у визначену даність, а через неї в банальність і стандартність. Маргінальність усвідомлює себе лише як рух у напрямі до чогось іще, а не до чогось уже. «Наявність у своєму фактичному бутті є завжди, як і що воно вже було, – пише М. Хайдеггер. – Явно чи ні, воно є своє минуле... за способом свого буття, яке .. будь-який раз «здійснюється» з його майбутнього» [197]. Маргінальність є теперішній час у самому його русі та перехідності від однієї визначеності до іншої. Будь-який рух передбачає направленість цього руху в бік якої-небудь визначеності, де рух припиняється, фіксуючись у межах цілого. Така направленість може йти як у внутрішнє середовище, так і в зовнішню сферу цілого. У першому випадку є смисл говорити про становлення іншого нового, тобто прогресивного напрямку маргінальності; у другому – про регресивний характер направленості, становлення іншого старого (архаїзацію). Проте в будь-якому разі маргінальність передбачає становлення і визначення у світі іншої сутності буття.

Сутність інтенційності маргінальності у світі визначається самою маргінальною свідомістю, яку можна порівняти з «Нещасною і Змінною свідомістю» у Г.-В.-Ф. Гегеля, де перше являє собою роздвоєння свідомості всередині себе, не має єдності та спокою, оскільки для себе самої вона – одна свідомість, але й має іншу. Що стосується «Змінної свідомості», то Г.-В.-Ф. Гегель відзначав, що «...на перших порах вона є лише безпосередньою єдністю обох, але обидві для неї – не одне й те ж, а протилежне, то одна, а саме

проста змінність, для неї виступає як сутність; інша ж складна змінність – як несуттєва. Обидві для неї – чужі одна одній сутності...», але ця відчуженість породжує їх одну в одній як протилежності [41]. За своєю суттю ці два визначення свідомості Гегелем є виявом однієї – маргінальної свідомості. Оскільки вона породжена у своїй основі кількома факторами, то її структурі властива не лише деяка невизначеність і розщепленість, але й перехідність, тобто рух від одного свого змісту до іншого. Маргінальна свідомість тому й маргінальна, що є результатом злиття частин кількох цілісностей, а ці частини, так само, цілий простір маргінальної свідомості.

Така основа маргінальної свідомості дозволяє їй у деякій повноті охопити й сприйняти кілька цілісностей, при цьому стійко не фіксуючись на жодній із них, що має на меті саму природу маргінальності в її часовій сутності й перехідності руху. Це сприяє тому, що феномен маргінальності в дійсному бутті суміщає в собі як елементи минулого – фактичної даності, так і фрагменти заданості можливого майбутнього. Проте в цілому маргінальність являє собою тенденцію, хід якої задає її направленість у наявному бутті. Іntenційність маргінальності полягає не в «якомусь» вимірі дійсності, а в «уському». Будь-яка зміна руху, перехідний стан, незалежно від характеру його направленості. Іntenційність лише сприяє формуванню майбутньої визначеності в оцінних категоріях. Феномен маргінальності реалізується і здатний функціонувати у світі свідомості за допомогою свого різнонаправленого руху. Через і засобом свідомості маргінальність несе в собі весь комплекс можливостей, у подальшому реалізується в людині й суспільстві. У цьому процесі постійної зміни, під час якої здатна з'явитися нова цілісна свідомість та особистість, і полягає основна функціональна значущість маргінальності для соціальної дійсності незалежно від направлення її руху в суспільно-історичній реальності.

Отже, очевидно, що зміни в соціальній структурі, як наслідок кризи і реформ 90-х років XX ст., не пройшли безслідно. Вони породили нові ніші для формування маргінального стану і додали нові характеристики феномену

маргінальності. У цьому контексті необхідно згадати концепцію Л. Бредіхіної. Її основна ідея полягає в тому, що поняття маргінальності втратило свою пояснювальну силу, його використання обтяжене негативним контекстом. На думку автора, розмірковувати необхідно не про маргінальність як соціальне явище, а про маргінальну людину [25].

Концепція маргінального простору з реального географічного поля переноситься у віртуальний ряд. Як показник може використовуватися діяльність людини у сфері художньої культури. А. Мігунов відзначав, що маргінала не просто вилучити з культури, яка сама по собі ніби насичена елементами маргінальності.

Висновки до розділу 1

Проведений у першому розділі дисертації аналіз літератури та з'ясування теоретично-сміслових засад дослідження феномену маргінезу дозволив дійти таких висновків:

1. Виявлено, що специфіка початкового етапу дослідження феномену маргінезу була детермінована диференціацією наукових дисциплін. Універсальність поняття «маргінальність» та значний евристичний потенціал цієї субстанції вплинули на її широке використання в антропології, соціології, психології, політології, медицині та філософії для інтерпретації певних дисциплінарних концепцій, що зумовило розмиття чітких меж дефініції терміна «маргінальність».

На сучасному етапі генези поняття «маргінальності» сформовано два основних наукових підходи, які умовно можна назвати американським і західноєвропейським. Перший – характеризує схильність учених (Р. Парк, Е. Стоунквіст, А. Антоновскі, В. Хьосле) до суб'єктивістсько-психологічного номіналізму, оскільки американська спільнота складається із значної частки іммігрантів, етнічних та релігійних меншин, представників різних рас та

культур, що вимагало пошуку ефективних механізмів асиміляції та адаптації таких соціальних об'єктів у суспільстві. Західноєвропейському підходу (К. Маркс, Д. Манчіні, А. Камю) була притаманна спрямованість на дослідження соціально-економічних причин маргіналізації та політичну радикалізацію в суспільстві.

Порівнюючи американську та західноєвропейську традиції в дослідженні маргінесу, констатуємо, що, незважаючи на певну відмінність у підходах до вивчення цього феномену, вони органічно доповнюють одна одну. При цьому результати досліджень як у США, так і в Європі підпорядковані єдиній меті – опрацюванню ефективних форм соціального контролю з боку держави над такими суспільними об'єктами, як маргінальні групи.

2. Сучасний етап дослідження маргінесу характеризується інтеграцією знання, диференційованого в різних дисциплінах. Найбільш поширене розуміння маргінальності як відхилення від норми, віддаленості від певного символічного центру системи цінностей, зіштовхнулось із неможливістю надання вченими чіткої дефініції відхилення через поняття норми, що, так само, потребує наукового дослідження.

3. З позиції когнітивного аналізу уточнено соціально-філософський зміст маргінесу як об'єктивного соціального процесу, котрий супроводжує розвиток суспільства й характеризується дихотомією «*висхідний-низхідний*»: виступає як інноваційний чинник суспільного розвитку (*висхідна складова*), так і детермінантою утворення в соціумі депривованих груп (*низхідна складова*).

4. Визначені поняття «маргінальний перехід» та «маргінальний стрибок» з метою більш повного розкриття соціально-філософського аспекту маргінальних трансформацій у сучасних умовах, що характеризуються значним прискоренням соціально-економічних процесів.

РОЗДІЛ 2

МАРГІНАЛЬНІСТЬ ЯК СОЦІАЛЬНИЙ ФЕНОМЕН У ПРОТЕСТАНТСЬКІЙ ВЕРСІЇ ЕКЗИСТЕНЦІАЛІЗМУ

2.1 Релігійна маргінальність як страх свободи в культурній концепції протестантизму

Релігійна маргінальність під дією нових світоглядних імпульсів, що йдуть від теологічного поняття Страху Господнього (Страху Божого), поступово, у часи Реформації XVI ст. – нового витка розвитку з теріологічних (спасительних) обґрунтувань – перетворювалася в певний «концептуал», завдяки діяльності теологів-протестантів – Мартіна Лютера [104], Філіпа Меланхтона [178], Ульріха Цвінглі [178], Жана Кальвіна [68]. Усі вони відстоювали авторитет віри, виходячи з положення про протистояння Бога і людини одне одному, про необхідність дистанції та межі між ними, благочестя зі Страхом Господнім. У 60-70-х роках протестантська теологія намагалася, спираючись переважно на ідеї Д. Бонхоффера [24], віднайти нове бачення людини та її перспектив. Вона піддала критиці антропологію, яка зосереджувала свою увагу на межах, слабкості людини, нехтуючи її можливостями, її силою. Вона хотіла побачити людину в іншій ситуації, аніж ситуація, коли вона у відчаї, у безвихідному становищі, перед лицем питань, які розв'язати може тільки Бог. Такий протестантський теолог, як Х. Кокс [75], хотів би подолати традицію теології «маргінезу», яка звертає людину до її «внутрішнього життя», замикає її інтереси на собі самій. Зосередженість «теології кризи» на питаннях, що викликають «найвищий ступінь стурбованості» й відчаю, відображає, на думку цих теологів, швидше руйнацію якогось певного способу життя, аніж виражає проблеми і структуру, властиві людському існуванню як такому. Здійснено спроби подолати в протестантському розумінні людини песимізм і трагічне відчуття життя,

звернутися від «внутрішнього» світу людини до її мирського буття, до історії в широкому розумінні. У протестантську теологію прийшла нова хвиля, її носії, подібно до Н. Мельникової, звернулися не до М. Гайдеггера, а до К. Барта, його «філософії надії». Науково-технічний прогрес, клімат розрядки 60-70-х років внесли в протестантську антропологію певну дозу оптимізму, акцент перенесено з вияснення структур людського існування на «дію», спрямовану в майбутнє. Майбутнє стало «новою парадигмою трансценденції», новим образом Бога. У центрі уваги такої концепції людини опинилися надія, мрія, очікування, дія на межі, спрямованість у майбутнє – майбутнє, яке витікає із свободи Бога. Вишукувалися можливості поєднати біблійську апокаліптику з революційною утопією.

Відкритість людини світу передбачає належну їй здатність – як найважливіше визначення – вихід за межі світу.

Згідно з думкою М. Препотенської, на відміну від біологічної антропології, яка визначає дійсність людини через відчуження від природи, теологічна антропологія визначає її через відчуження людини від Бога. В обох випадках людина визначається через інстанцію, яка не є ідентичною до неї самої. А якщо це так, то суттєві положення біологічної, філософської антропології можуть бути перетворені в теологічні [159].

Відправним моментом його міркувань про людину є «страх перед безмежною свободою людини». Маргінальна особистість указує на можливість виникнення особливого положення індивіда чи групи в соціальному просторі, коли вони виявляються на стику субкультур, не належачи жодній із них, чи просто витісняються на периферію соціального життя. Маргінальність як явище – неминучість соціальної мобільності, причому як вертикальної, пов'язаної з переходом від однієї страти до іншої, так і горизонтальної, пов'язаної з переходом на інші рівні щодо престижності статусної позиції. У процесі такого переходу втрата об'єктивної належності до старої страти може значно випереджати процес входження в нову страту. Причини цього «запізнювання»

– особливості індивіда, який повинен налаштуватися на прийняття нової субкультури, формування нового виду ідентичності, що вимагає певного часу, у процесі якого здійснюється суб'єктивна адаптація.

Проте, на думку Н. Препотенської, гуманізм дуже багато хоче і дуже багато очікує від людини: саме тому, що гуманізм зробив з людини все, із цього нічого не вийшло. Треба відмовитися від того, щоб розуміти людину, виходячи тільки з людини, треба побачити, що за самою своєю сутністю людина є істотою, відкритою світу і тому, що над світом. Треба відкрити двері маргінальному на спрямованість людини маргієнденції, зрозуміти її найхарактернішу визначальну рису. Тільки Бог здатний привести в гармонію внутрішнє «Я» людини з її співвіднесеністю зі світом. Нарешті, відкритість людини означає непередбачуваність її майбутнього. І невизначеність особистості та відкритість людини світу, якщо її інтерпретувати як замкнутість її у світі, здатна привести лише до трагічних наслідків. Протестантська теологія в особі М. Препотенської знову прийшла до висновку про необхідність усвідомлення людиною меж своїх можливостей і позитивного аспекту на маргінальність. Звичайно маргіналом уважали Лютера, який став проти конфесії католицизму й кинув виклик суспільству. Оцінка, яку дав його діям К. Маркс, і сьогодні не втратила лаконічності: «Він звільнив людину від зовнішньої релігійності, зробивши релігійність внутрішнім світом людини. Він емансипував плоть від кайданів, наклавши кайдани на серце людини» [159].

Людина, на думку М. Лютера, не просто є істота, гріховна за природою, а істота, яка усвідомлює гріховність своєї природи і може бути маргіналом, яка втратила свій колишній соціальний статус, позбавлена можливості вести звичний вид діяльності та яка виявилася нездатною адаптуватися до нового соціокультурного середовища тієї страти, у межах якої особистість формально існує [104]. Поведінка такої людини відрізняється крайностями: вона або надмірно пасивна, або дуже агресивна, легко переступає моральні норми і здатна на непередбачені вчинки. Складність адаптації приводить до того, що

маргінал залежно від особистісних якостей може відігравати роль порушника спокою, лідера релігійно-політичного руху чи стати ізгоем, невдахою гріховності онтологічного суперечливого статусу. Через «випалювання» гріховності, самоосуду, самоприниження лише й можливе спасіння, діяльна любов. Коріння лютеранської боротьби зі страхом (і подолання смерті) міститься у відомій тезі «*Sola fide*» («Тільки вірую») на протигагу спасінню через «добрі справи». С. Логацова [98] точно зафіксувала специфіку лютеріанського розуміння віри «як напруженого прислухування людини до глибин свого Я», яке є необхідним для розпізнавання милості Божої як єдиної гарантії особистісного спасіння. Це прислухування має в собі риси екзистенціального маргінезу, унаслідок наявного протистояння, на яке вказував Лютер, Бога і людини та відповідної дистанції між Богом і людиною, що ірраціонально відчувається й породжує Страх Господній. А саме Страх Божий і є необхідним для любові до Бога й виправдання вірою, як підкреслював сучасний теолог протестантизму К. Барт. Протестантські теологи особливо відзначали, що дистанція – протистояння Бога і людини – зумовлена саме повним втіленням Бога у Христі – у людській подобі, незважаючи на всю парадоксальність подібного положення. М. Лютер, спираючись на авторитет Августіна, уважав, що воля людська, одвічно спрямована в порочні обійми гріха, повинна бути обернена «в рабство» (саме так – «Про рабство волі» і назвав М. Лютер [104] свою відповідь Еразму Роттердамському), примушена до Страху Божого та упокорення, «адже це ми проповідуємо не сили людські, а Ісуса Христа!».

Мартін Лютер відкидав і можливість земного, досмертного забезпечення спасіння (заповіти, дари, індульгенції), і ідею індивідуального суду після «першої» (фізичної) смерті, а також і ідею чистилища як попереднього очищення, первісного страху спасіння, яке й було для католиків від середини XII століття майже самодостатнім, остаточним спасінням і тому для Лютера – сурогат-спасінням. Лютер визнавав тільки Суд Страшний – Загальний,

колективний суд після закінчення часів, відсунутий у далеке і (парадоксально, проте екзистенціально виправдано) близьке майбутнє, яке може наступити доволі швидко (Ж. Кальвін, на відміну від Лютера, визнавав і індивідуальний, приватний суд, і Суд Загальний) [68]. Таке екзистенціальне напруження зберігало трагічне звучання образу смерті, але при цьому знімало страх смерті. Оскільки істинний вірянин набував віри в приречення і впевненості в прийдешньому спасінні, то ця віра-впевненість інвестувалася в справжню діяльність «звільненого індивіда». І, ніби виконуючи заповіді «теології смерті», страх смерті зменшувався, поступаючись місцем очікуванню і навіть бажанню смерті як переходу в інший світ.

Фундаментальну структуру людського буття він визначав як «буття у світі». Людина і світ внутрішньо залежні одне від одного. У першій частині «Систематичної теології» він підкреслював, що «Я» без світу – пустота, а світ без «Я» – мертвий. У межах цієї залежності свобода і доля є корелятами. Доля не є просто зовнішньою та чужою людині силою, яка визначає, що з нею станеться. Це – вона сама, сформована природою, історією, самою собою. Елемент долі, тобто нездатності діяти самотійно, міститься і в гріху. Гріх не є просто «свавілля», непокора.

Отже, у людині виявляється внутрішній конфлікт: між природною волею, яка є вираженням природних схильностей і «бажань», закладених Богом у природі людини, і волею, що вибирає, яка у своєму здійсненні повністю залежить від вільного бажання людини, від її рішення.

У випадку ж Христа, який народився в маргінальному середовищі, справа вбачається інакшою, бо в Боголюдини лише одна іпостась – божественна. І, відповідно, у Боголюдини немає людської гномічної волі – того «чистого свавілля», яке належить до особистості, а не до природи. Христос поєднує в Собі дві природи, тварну і нетварну, а значить, і відновлює згоду двох природних воель, зруйновану гріхопадінням Адама. Унаслідок єдності Його Божественної іпостасі ці дві волі діють у Ньому симфонічно – людська,

маргінальна, погранична слідом за божественною. Інакше кажучи, людська маргінальна природна воля реалізується в «Людині Христі» відповідно з тим змістом (або «логосом природи», говорячи словами Максима), який закладений Богом-Творцем.

Проте тут виникає питання: наскільки така концептуалізація, необхідна для того, щоб відповідати догматичній істині про Христа, відповідає євангельському трактуванню? Як тоді розуміти маргінез і спокушання та боріння Христа, сам Його подвиг? Чи не породжує суто розумове міркування про взаємодію в Боголюдині двох «природних воль» ідею певного маргінезу та авантюризму?

Така небезпека дійсно існує. Не допустити цієї помилки зобов'язує драматизм самої справи Христової – примирення між Богом і людиною. Про цей драматизм свідчить, наприклад, маргінальність Христа, що проявляється як гетсиманська боротьба євангельського Ісуса, Його «моління про чашу»: «Отче! О, якби Ти благословив пронести чашу цю мимо Мене! Утім, не Моя воля, але Твоя хай буде!» (Лк 22:42).

У згоді так званої природної волі людини з тим природним законом, який у людині закладений, також варто вбачати участь свободи. На це вказує саме використання слова «воля» – у словах Самого Христа і в богослов'ї «двох воль». Христос тому і стає «іншим маргінальним Адамом», що виправляє помилку Адама першого: у ситуації спокутування Його людська воля наслідує волі божественній – єдиній волі Триєдиного Бога (бо Син Божий – «єдиний від Святої Трійці»).

Саме тут доречним є розуміння маргінезу, як свободи і переживання повноти буття, як події цілком позитивної, у якій людина ніби «збігається» і зі світом, і з його Творцем, і з самою собою – такою, якою її замислив Бог. Проте таке розуміння не вичерпує феномену людської маргінальності й тієї проблеми свободи, з якою людина постійно стикається у своєму повсякденному

існуванні. Подія свободи дійсно вислизає від концептуалізації, але акти маргінальної свободи потребують розуміння і тлумачення.

Повернемося до маргіналізації Христа. З догматичного погляду вона полягає в тому, що Його індивідуальна людська природа, унаслідок єднання з Богом, вільна від «закону смерті» (бо Бог смерті не сотворив). Проте вона повинна бути добровільно передана Ним на смерть заради спокутування людського роду. Отже, Боголюдина до кінця, тобто аж до людської смерті, бере на Себе і переживає всі наслідки гріхопадіння, але – крім гріха.

Водночас не можна не визнати, що тут виникають певні небезпеки при тлумаченні цього богослов'я стосовно до християнського благочестя. Бо наслідування або уподібнення Христу, який є зразком для християнина, може бути витлумачене і як свого роду відмова від свободи волі, що обирає, – тієї самої гномічної волі, яка стала рушійною силою, і маргінальність слугує потужним стимулом розвитку особистості, наприклад, модальна особистість, що є свідомим принципом творчої особистості, як гріх Адама і його нащадків, а тому і сприймається часом як справжня «причина» гріха. Адже «бути як Христос» означає «бути безгрішним і при цьому можна бути маргінальною особистістю», тобто бути вільним від людської свободи.

Такий хід думок знову ж таки приводить до розподілу свободи: на позитивну свободу як звільнення від поневолення протиприродними гріховними пристрастями і негативну свободу, що ототожнюється з «маргінезом» гріха, тобто з гріхом як таким. А тому, коли говорять «свобода», мають на увазі волюнтаризм і «вседозволеність» грішної людини. Подібна логіка сприяє формуванню такого типу благочестя, у межах якого свобода набуває майже виключно негативного значення.

Проте богослів'я говорить про інше – а саме про те, що людська свобода є неподільною і може бути маргінальною. Хоч наслідком хибного вибору Адама і стало поневолення людини своїми гріховними схильностями, які набули форми патологічної маргінальної одержимості, стали постійно чинними пристрастями,

сама подія гріхопадіння не знищила (всупереч радикальному погляду) ні позитивності людської природи як такої, ні вільної (тобто гномічної) волі. І якщо вибір добра став ускладненим, то сам по собі вільний вибір залишився невід'ємним атрибутом людського існування. А тому людина, яка стала на шлях спасіння і, відповідно, уподібнення Людині Ісусу Христу (1 Тим 2:5), саме й повинна постійно здійснювати правильні з погляду досягнення своєї мети вибори. Без інстанції свободи (маргінальної гномічної волі) неможливий не лише моральний вибір, а й саме духовне звільнення. Будучи істотою тварною, людина перебуває в ситуації антропологічної межі вільного вибору до гріхопадіння і після гріхопадіння, до спасительного діяння Христа і після нього.

У протестантизмі та в християнстві домінує не стільки страх свободи, скільки страх звільнення (спасіння), і, як наслідок, постійно наявні застереження відносно неналежного використання знайденої в Христі маргінальної свободи, у ньому немає ніяких віроповчальних підстав для ворожого ставлення до свободи як такої. Навпаки, свобода тут — конститутивний елемент існування, воістину може виступати маргінальним екзистенціалом.

Водночас для протестантизму характерним є прагнення вводити протиставлення — свободи зовнішньої і внутрішньої, свободи вибору і маргінальної свободи в Істині, які означають таке перенесення акцентів, яке обертається боротьбою зі свободою як небезпечною вседозволеністю.

У неортодоксальних протестантів можна розрізнити свого роду маргінальний патерналістський синдром, прагнення повернутися в той інфантильний, райський стан, у якому перебував Адам, і спробувати не повторити його помилки: будь-що слідувати всім заповідям і не порушувати заборон.

К. Барт вважає, що після гріхопадіння життєвий світ людини змінився. Тепер шлях до Бога є за необхідністю шлях багатьох спроб і помилок. Це шлях духовної боротьби, випробування духу і ціложиттєвого подвигу. На цьому

шляху свобода людини зустрічається зі свободою Бога, Який – саме як вільний – не застосовує насилля і примусу відносно до творіння. Тільки тому християнство й може говорити про те, що метою людини є богоуподібнення або визволення.

І наявні відмінності перебувають не в шкалі оцінювання: тобто усвідомлення свободи у свідомості маргінальної модальної рядової людини (пасивна її позиція чи активна щодо зовнішнього світу) і в самотрансформованій свідомості ідеаліста однаково залишаються переживаннями свободи: радості, легкості, приливу, підйому сил, ясності та безмірності перспектив існування. Це підтверджує глибинність потреби у свободі – лише відчуючи себе вільним, ми стаємо людьми – творчими істотами з почуттям невичерпності внутрішніх сил і незмірним бажанням творити.

У цьому плані неважливо, який стан поведінкової ситуації став причиною маргінального почуття, усвідомлення миті свободи (у цьому ось випадку я «перехитрив» зовнішні обставини, чи вони склалися благополучно і відповідали моїм планам та зусиллям). Усвідомлена маргінальність завжди короткочасна: на зміну їй приходить «як завжди», саме почуття стирається, новизна минає. Свобода примхлива і вимагає постійного розгортання, підсилення.

Маргінальна свідомість, орієнтована на теперішнє, замкнена в уявленнях лише про наявне соціальне, і розуміє свободу як те, що є можливим, реалістичним, досяжним у межах цієї соціальної дійсності, зауважував П. Бергер [17]. Що й задає межі розуміння мобільної маргінальності: успішна довільність у досягненні традиційних благ – здоров'я, довголіття, щаслива родина, багатство, влада, кар'єра тощо. Свобода далі розуміється як досяжний у принципі стан максимально можливого і піддається формальному опису (на зразок «я буду вільним, коли розбагатію або стану начальником»). Свобода тут розуміється як умовно-зовнішнє, принципово обмежене й досягається завжди

порціями, частинами – це як певний кількісний процес накопичення (умов, можливостей, збільшення сфери контролю). Свобода можлива завжди за рахунок інших, за рахунок зменшення їхніх можливостей і вимагає зусиль щодо утримання життєвих ресурсів як бази маргінезу.

Бо екзистенціальна свобода базується лише на повній маргінальній суверенності самосвідомості. Справжня маргінальна свобода можлива лише в самотності, усе інше означає залежність. Зрозуміло, без спілкування і залежності маргінальна людина взагалі не може вижити – на поведінковому рівні, але у сфері духу вона повинна залишатися сама собою. Тут не може бути штовханини і метушні, навіть близько споріднених духів. Маргінальна свобода обертається самотністю – і це теж ціна свободи. На відміну від кількісного розуміння свободи побутовою свідомістю як процесу накопичення (умов, можливостей, збільшення сфери контролю), ідеалістична свідомість розуміє його як якісний процес. Тут немає кількісних частин, формально свободу у сфері індивідуальної свідомості неможливо описати (як це може зробити нехитра побутова свідомість, зациклена на теперішньому): зате наявна серія якісних станів. Змінюються якості маргінальної свідомості. На думку З. Голенкової, зростають рівні розуміння, що можна визначити за такими індикаторами: стає помітною умовність поглядів та вчень релігійних і політичних лідерів, філософських авторитетів; збільшуються паралельно панорамність і здібності до фокусування уваги; стає зрозумілою відносність та антропологічність так званих «абсолютних цінностей» [46, с.15-16].

Те, що називають маргінальною свободою, будується на режимі самонасильства, що устанавлюється розвиненою ідеалістичною (самовизначеною, самосконструйованою) самосвідомістю. Вона є похідною, зумовленою, підтримуваною та існує – доки існує ось ця самосвідомість. Загальний механізм її становлення описаний нами раніше, у другому сюжеті. Але чи є це маргінальною свободою? Те, що базується на самонасиллі, постійно відновлюваному самопримусі (до творчості, духовних зусиль, опору

зовнішньому обдуренню і внутрішнім звичкам, що швидко формуються)? Звичайно, для традиційного масового уявлення про свободу як відсутність зовнішнього примусу і внутрішнє прагнення до максималізації свого свавілля (ніхто на мене не давить, не примушує і я роблю майже все, що захочу), розуміння духовної свободи як диктатури ідеалістичного «Я» над змістом свідомості та поведінкою людини буде здаватися абсурдом. Дійсно, здається, що між маргінальною свободою і самонасильством можливі лише стосунки взаємозаперечення.

Але це те, що здається, ілюзія масової маргінальної свідомості. Для останньої усвідомлення свободи, переважно, є малоактуальним і сприймається як стан наслідування, зміни соціальної ситуації в сприятливий для неї бік. Свобода для маргінальної людини, конформіста за своїм життєвим стилем, сприймається як подарунок з боку долі, сприятливий збіг обставин. Тут усвідомлення маргінальної свободи, як і (що трапляється набагато частіше) усвідомлення несвободи, є пасивним, бо пасивною, залежною, конформною є сама індивідуальна свідомість маси. Вона зажата, невольна саме тому, що сама серйозно не хоче бути вільною.

2.2. Маргінальний страх відчаю як експлікація цілісності свідомості (креативна складова)

Маргінальна свідомість, що рефлектує, пережила хоча б одного разу досвід буття, так чи інакше приходить до думки про те, що повнота буття є лише різновидом небуття, що буття, як вічне вислизання, не наділене сутністю. А те, що завжди залишається, як деяке необхідне середовище свідомості, яку не можна знищити і якої не можна уникнути – це самотність свідомості й тривога перед нею. Маргінальний і метафізичний страх прокляття – це немотивований, незрозумілий відчай, який виникає зі страху небуття.

Як тільки свідомість відкриває своє буття настільки, наскільки вона його розуміє, то стає безнадійно самотньою; настільки вона існує, наскільки вона є самотньою. Свідомість жива, яка існує, – це завжди самотня свідомість, що відчуває відчай і тривогу перед небуттям через гріховність людської природи. Серйозно хотіти – означає дійсно прагнути до змін своєї життєвої ситуації. Змінити ж її без зміни себе, самотрансформації просто неможливо. Проте більшість зупиняється саме перед проблемою самозміни, самонасильства – це виявляється нездоланим для багатьох. У цьому й полягає найбільша проблема індивідуальної свободи. Свобода ж не може не бути індивідуальною – усе інше є абстракції.

Проте маргінальна свобода – це активний стан свідомості, а щоб вона була такою, вона зобов'язана самодисциплінувати себе, постійно підтримувати свою робочу діяльнісну форму. Простіше кажучи, вона повинна регулярно використовувати свої інтелектуальні, вольові здібності, постійно переборювати свою ліню, тренувати фокусування уваги і здібності відволікатися від численних зовнішніх подразників.

Це необхідно для досягнення, збереження та інтенсифікації живої динамічності, активно-діяльнісної якості свідомості. Бо лише свідомість у такій якості здатна до духовної свободи. Насамперед маргінальна свобода – це духовна свобода – і це мобільність, критичність, постійний, безперервний пошук-творення нового (нових тем, проблем, поглядів) і прощання зі своїми старими якостями та завоюваннями. Самонасильство лише й може підтримувати цей процес саморозгортання духовної свободи. Насилля над власною закостенілістю, зневірою у свої сили, легкодухістю, прагненням до задоволень, лінощами, метафізичними спокусами Відсутності Смыслу. Звичайно, абсурдно створювати мільйонні версії «вічних смислів» – але ще гірше і принизливіше тільки функціонувати в заданій кимось смисловій системі координат, механічно пережовуючи жуйку високих сентенцій і млосних істин (робочі коні в стійлі соціуму).

Духовна індивідуальна маргінальна свобода пов'язана завжди з негаціями «другого народження» так, як із наступним режимом динамічного, цілеспрямованого самонасильства нового, диктаторського «Я» над іншою свідомістю, яка завжди буде опиратися й бунтувати, завжди здатна до реставрації на престол самосвідомості колишнього «доброго короля» (свого до нестями – «природно-соціального Я»), твердив М. Бубер [26].

В екзистенціалізмі справжня маргінальна свобода, отже, є конкретною та індивідуальною для цієї свідомості. Це єдино достойний стан, приз, до якого варто прагнути і який дорожчий за різноманітні блага: багатство, почесні, славу. На думку Сартра, здатність людини творити саму себе і світ інших людей, вибирати образ майбутнього світу є наслідком фундаментальної характеристики людського існування – її свободи. Людина – це свобода.

Вона залучена в це і їй доводиться діяти в тих межах, які вони диктують. Зі свободою якнайтісніше пов'язана й маргінальність людини. Без свободи немає і відповідальності. Якщо людина невільна, якщо людина у своїх діях постійно детермінована, наперед визначена певними духовними чи матеріальними факторами, то вона, за екзистенціалізмом, не відповідає за свої дії. Проте якщо маргінальна людина вчиняє вільно, якщо існує свобода волі, вибору і засобів їх здійснення, значить вона відповідає і за наслідки своїх дій.

Бути вільним означає залежати, врешті-решт, від себе, від своїх зусиль і свого напруження. Свобода – це тяжка робота, це активне вироблення: себе, своїх планів – по суті це необхідність, але та, яка породжена собою ж. Це обов'язок, але покладений самим собою, а не абстракцією Розуму чи Виду (категоричний імператив). Хоч на перевірку особистісний обов'язок перед самим собою виявляється реальною дійсністю індивідуальної самореалізації все ж таки видового призначення *homo sapiens* у ряду суцього: створення нової реальності, людинобожіє як онтологічне піднесення людського роду (людського духу) до положення Вселенського Розуму, майбутнього деміурга

всесвітів. І тренаж, створення деміургічного потенціалу здійснюється саме в оволодінні духовною свободою персоналізованих розумів.

Е. Фромм осмислював страх, який відчуває маргінальна людина як неузгодження між двома основними способами існування людини: володінням і буттям. Буття в трактуванні Фромма виступає як перебування людини в єднанні з усім світом, це здатність людини віддавати своє, жертвувати собою. Володіння ж, навпаки, означає прагнення до присвоєння іншого, володіння чим-небудь. «Основу відношень між індивідами при способі існування за принципом володіння складають суперництво, антагонізм і страх» [191, с. 123].

Маргінальний страх прокляття криється в природі людини. Вона метафізично самотня й перебуває у відчаї та на межі. У Гайдеггера самотність, жахлива бездомність є смыслом існування людини, її істинне буття. «Сама структура людської свідомості сформована глибокою і споконвічною самотністю» [198].

Згідно з міркуваннями Е. Гуссерля, самотність є основною методичною вимогою, необхідною для здійснення трансцендентальної редукції, яка є єдиним шляхом осягнення Его в акті виведення за дужки всього чуттєво-емпіричного світу, людей і самого подолання страху, прокляття та емпіричного Я. Це дозволяє виявити всередині свідомості інтерсуб'єктивність Я, здатність свідомості виконувати безкінечну множину своїх модусів, так званих трансцендентальних Інших. Це можуть бути й минулі стани Я, і спогади про них, що переживаються зараз, або ж майбутнє Я, що співіснує як модифікація Его [54].

Ніхто інший не може розділити мої почуття і думки, як Я сам, ніхто не може пережити мою єдиність за мене. Кожен мій досвід переживання тільки мій, глибоко індивідуальний процес. У цьому смислі роз'єднаність – суттєвий стан наших переживань.

Самітність може бути маргінально гострою чи притупленою, постійною чи короткочасною, неминучою або дуже бажаною, але завжди цілісною, абсолютною, всеосяжною і тривожною. Я не можу бути самотнім наполовину.

Людина, захоплена самітністю, втрачає сенс і цінність життя. Їй нічого не варто розірвати зв'язки з життям, якщо вона втратила зв'язок з тими іншими, хто був сенсом цього життя.

Один із дослідників феномену самітності екзистенціаліст О.Полісаєв у роботі «Самітність і любов» підкреслював відмінність між «суєтою самітності» та «істинною самітністю». Перше епізодично переживає більшість людей, приймаючи його як щось природне; друге – метафізична маргінальна самітність, це ніщо інше, як результат усвідомлення небуття, ізоляції безнадійності та безсилля, пов'язані з розумінням того, що всі життєві зв'язки у формі міжособистісних відношень ослаблені й розірвані. Самітня свідомість сприймає себе як безпритульне і невиразно покинуте, що сумує. Маргінальна самітність примушує свідомість схилитися перед Ніщо.

О. Полісаєв наголошував, самітність замикає свідомість у коло, лякає загрозою розірвати його інтенціональну структуру. Свідомість маргінальної людини прагне до спілкування з іншими «Я» саме тому, що наявність іншого є взаємною умовою існування моєї свідомості. Вилучити із структури маргінальної свідомості її направленість означає виключити самосвідомість. Тривога завжди сильна тим, що пов'язана з утратою. І чим більш значущою є втрата, що загрожує, тим інтенсивнішими є тривога і страх. Маргінальна самітність лякає втратою зв'язку з буттям, вона може розумітися свідомістю як завершеність, закінченість, скінченність, приреченість на зникнення. Більше того, «перебуваючи самотньою та ізольованою від інших, людина відчуває страх перед можливістю втратити свої межі, утратити можливість розрізняти суб'єктивне «Я» та об'єктивне довкілля» [157].

Подолати страх прокляття можливо, здійснивши прорив, який дається лише любов'ю, коли «Інший» перестає бути «Іншим». «Не сам цей страх

відгороджує її (людину) від інших людей, а навпаки, її споконвічна відгородженість від них, її нездатність полюбити їх є істинною причиною цієї фатальної від'єднаності – замкнутості».

Проте в умовах, коли «інший» припиняє бути «іншим», свідомість знову переживає страх утратити власне «Я», розчинитися в «іншому», який став «Я».

Так страх самотності відкриває один із парадоксів існування свідомості маргінального страху прокляття, який полягає в тому, що кожен момент часу вона функціонує між двома основними полюсами: повною замкнутістю в собі та абсолютною відкритістю; між пошуками індивідуальності, унікальності. Прагнення бути самим собою утверджує унікальну цілісність свідомості проти випадкового і скороминучого, проти всезагального небуття роздрібленої свідомості. Проте, досягнувши цього певною мірою, свідомість раптом жахається від абсолютної самотності. І вона знову спрямовується назад, розсипаючись у відношеннях предметної реальності та переконуючи себе в тому, що існує окремо, але не самотньо.

Страх не просто відкриває людину у своїй безвихідній самотності, але проясняє людину з погляду її затребуваності буттям, її здатності до запитування про смисл буття як про свій власний. Маргінальний страх самотності, як знак моєї самотності, повідомляє мені, хто я такий.

У творчих діяннях маргінальна самотність необхідна як етап відцентрового руху, як засіб самопізнання і духовної конденсації сил, етап постійної оцінки й переоцінки вчинків та орієнтації, безперервного ціннісного пошуку, балансування на грані, за якою відбувається «зміна долі». Франц Кафка у своїх безжалісних психоаналітично сповідальних щоденниках оголив дихотомію нездоланної, болісної та бажаної самотності.

Проте все-таки нездоланне прагнення художника до повноцінної реалізації творчих потенцій і максимального втілення розриває лещата самотності-зла, що знаходиться в колапсі. Художник-маргінал подвоюючи світ, говорить з ним через свої об'єктивації – твори, утілюючи в індивідуальній

художній формі своє світовідчуття й світорозуміння, тим самим він подвоює себе, діалогізуючи зі світом і людьми. Автор присутній в авторській мові, в образах персонажів, у відображенні художніх об'єктів, «просвічуючись» через текст, а також, коли автор відходить у тінь, мовчки споглядаючи на своїх героїв, співперебуваючи разом із ними в художній реальності, в образі автора [78].

Подвійність художника вміщує і позицію адресата-читача, слухача, що міститься в латентній формі у світоглядних структурах авторської свідомості, а також і позицію «нададресата», будь-то Істина, Бог чи інший Вищий Смысл. Тому *Homo Legens*, Людина, яка читає, переноситься у світи, народжені життєвим досвідом та художньою фантазією автора, виявляється здатною подолати тиск психологічної самотності, знайти опору в цінностях авторської філософсько-світоглядної концепції і тим самим скинути кайдани моральної самотності. При цьому залишається необхідною самотність-благо, але в тому разі, якщо, по-перше, наявні повноцінні соціальні зв'язки, можливості саморозвитку, і, по-друге, немає душевної самотності, а є внутрішня психологічна гармонія думок та почуттів. Якщо ці умови не виконуються, то ми спостерігаємо цілком зрозуміле бажання людини сховатися від жорстокої, бездушної соціальної реальності в неоглядних художніх світах, практично незчисленних у довголітній історії людської цивілізації, що містить сотні художніх дослідів. Зрозуміло, сподіватися лише на мистецтво як на панацею від маргінальної самотності не доводиться. О. Дугін застерігав від «спокуси естетизму», переконливого внаслідок близькості естетичного буття до дійсного життя (більшої близькості, ніж у теоретичного світу). В естетичному бутті можна лише грати роль у масці двійника і маргінала. Проте подвоєння художника і того, хто сприймає суб'єкт, ототожнення автора з читачем, глядачем, збіг бачення реципієнта з авторським поглядом, але лише в загальному магістральному напрямку, встановлення прихованого, безсловесного діалогу між автором та адресатом дозволяють говорити про

мистецтво як про унікальний спосіб боротьби із самотністю-злом («поганою самотністю») за допомогою самотності-блага, повноцінного подвоєння [57].

Отже, у культовому поклонінні, сурогатних іграх, у творчості, затиснутій у лещата відчуження, ілюзорний психологічний – а іноді й психопатологічний – двійник є в структурах свідомості деяким псевдо-Я суб'єкта і пригнічує чи витісняє його активність до реальності зі своїми законами маргінальної патологічної деформованої свідомості, що спотворюють істинні обриси соціальної дійсності. Безвихідна самотність владно оволодіває людиною з утратою надії – місточка між тьманим, сумним теперішнім і тим майбутнім, що містить змінені умови, у які включена людина в образі внутрішнього двійника – психологічного агента. І тоді тоншають повноцінні суспільні зв'язки, меркнуть ціннісні орієнтири і внутрішній двійник-автопортрет відторгається від суб'єктивної психологічної структури, щоб стати чужою Роллю, Каноном, що прилип намертво.

Успішно протистояти багатолікій негативній маргінальній самотності може лише сукупна та індивідуальна *Homo Faber*, орієнтована не стільки навіть на створення продуктів діяльності – об'єктивації, здатних ставати в умовах соціального роздвоєння ворожими людині фетишами, скільки на створення міжлюдських зв'язків, спілкування, гармонійних відношень. У дихотомії Я-Інший спілкування окреслене межами феноменологічних топик окремих людей, одиноких, за самим своїм існуванням істот. Я усвідомлює себе і стає самим собою тільки пізнаючи свою сутність *через, за допомогою, і, головне, для Іншого* – іншого «центра» єдиності.

2.3 Маргінально-езистенціальний страх смерті в культуротворчому бутті людини.

Незалежно від причини переходу з однієї групи в іншу маргінал опиняється в проміжному статусі. Він починає сумніватися у своїй цінності й значущості, уникає нових контактів, оскільки боїться бути відкинутим, не сприйнятим. Передбачає, що зазнає невдачі в будь-якому починанні. Страх приниження, сором'язливість на фоні втрати попередніх зв'язків приводить до самотності та ізоляції. Людина заглиблюється в себе. Загострюється відчуття несправедливого відношення до своєї персони, що призводить до негативного сприйняття оточення і прямої агресії.

Першими виявили інтерес до поняття «маргінальність» соціологи, які відзначили, що «маргінальність» (від лат. *marginalis* – той, що перебуває на межі) – стан груп людей або особистостей, поставлених суспільним розвитком на межу двох культур, які беруть участь у взаємодії цих культур, але не приєднуються повністю до жодної з них [143, с. 364]. У цьому разі поняття маргінальності використовують для аналізу пограничного, проміжного положення особистості відносно до будь-яких соціальних зв'язків, спільноти. Як було зазначено раніше, полісемантичність слова дозволяє по-різному його інтерпретувати: з одного боку, як характеристику пограничного, а з іншого – як периферійного положення соціального суб'єкта. У зв'язку з цим, у соціологічній літературі як типи маргінальності виділено маргінальність-пограничність і маргінальність-периферійність. При цьому маргінальність-пограничність розглянуто як конструктивний потенціал, що міститься в собі, оскільки являє собою своєрідну «перехідну зону», що забезпечує можливість успішного входження маргінальних суб'єктів у соціальну структуру соціуму з подальшою трансформацією статусу. Тут важлива наявність умов, що сприятливо впливають на перехід від нижчого поверху соціуму до вищого.

Маргінальність-периферійність володіє негативним соціальним ефектом, оскільки є результатом виключення суб'єктів із функціональних культурних і соціально-економічних процесів. У зв'язку з цим периферійні маргінальні суб'єкти являють собою пасивно-індиферентне соціальне утворення. Розглядаючи маргінальність як об'єкт соціального пізнання, відзначимо її тісний зв'язок із поняттям «самітність». Самітність можна охарактеризувати як внутрішній суб'єктивний досвід, у якому людина переживає й осмислює дефіцит соціальних зв'язків і спілкування. Самітність не тотожна до об'єктивної соціальної ізоляції: людина може відчувати самотність і в натовпі. Цим самотність відрізняється від маргінальності, що означає зазвичай ізоляцію маргінала від суспільства, причому ця ізоляція може здійснюватися і з боку суспільства, у якому маргінал перебуває, і з боку самого маргінала, який усвідомлює, що він «інший» і прагне відійти від суспільства. Самітність розглядається як одна із суттєвих характеристик маргінальної особистості. Маргінал часто це почуття відчуває, коли стає вигнанцем у соціумі. В онтології маргінальність розуміється як «характеристика деяких форм і способів буття, становлення й зміна буття, тобто як динамічний момент у бутті, а також як специфічне положення в бутті, особливий онтологічний статус, пограничний стан», зазначила В. Мельник [127]. Оскільки головні характеристики буття – хаос і порядок, гармонія і дисгармонія, то маргінальність постає як внутрішня характеристика буття, бо містить у собі момент постійного розвитку, зміни. В умовах посилення ентропійних процесів порядок поступається хаосу, настає дисгармонія. Відносно до соціуму цей процес має кілька етапів: етап кризи (накопичення деструктивних сил, перегляд ціннісних орієнтирів, зневага до життя). Відбувається відчуження людини від суспільства, зростання аномії, розлагодженості, зростання числа маргіналізованих елементів. Вибух (дезорганізаційні процеси інверсують у деструктивні, розпадаються старі структури; агресивність, закладена в підсвідомості людини, виливається в протиправні дії, стають нормою екстремальні умови). Це період, коли в

результаті аномії відбувається зростання деструктивної направленості маргінальності, зростання числа девіантів.

Хаос (зникнення порогу терпіння і терпимості, місце раціональності займає ірраціональність, починається агонія). У цей період із частин цілісностей, що розпалися, утворюються нові маргінальні цілісності. Відродження (перехідний період зворотного знака з підсиленням процесів стабілізації, утвердження нових ціннісних орієнтирів). Кожний із цих етапів має свої параметри та особливості. Як зазначав Ю. Плюсін, «хаос одного елемента це ще не дисгармонія всієї системи, а пограничне руйнування метасистеми, це ще не кінець, а початок нової, іншої системи з усіма її атрибутами культури, економіки, політики, права й моралі, мистецтва й науки, філософії та релігії. Хаос перетворюється в будівельний матеріал нового порядку...» [156, с. 27-28].

Відзначимо, що розгляд маргінальності в межах бінарних опозицій «норма – патологія» і «центр – периферія» виявляється неможливим, оскільки маргінальність у цьому разі розуміється як щось негативне, як деяке відхилення від норми. Виникає питання: які критерії розрізнення норми та відхилення від норми? Адже те, що вважають нормою в певних конкретно-історичних умовах, може не сприйматися в такій якості в інших, змінених умовах. Тут колись нормальне може сприйматися як патологія, а те, що вважалося патологічним, може бути представленим як норма. Тобто патологія розглядається як деяка інша норма, «її межа, грань, Інше» [156, с. 24]. Якщо говорити про соціум, то жодна людина не підпадає під визначення норми. Як істота, що має значну кількість якостей, функцій і ролей, за одними параметрами вона належить до більшості, а за іншими – до меншості (наприклад, це може бути бідний чи багатий, молодий чи старий). Тому кожний може вважатися маргіналом – через невизначеність свого статусу в тому чи тому відношенні, специфічні якості особистості й розглядатися як відхилення від норми. Відповідно, не дивлячись на поширеність розуміння маргінальності як відхилення від норми, усе ж

неможливо дати точне визначення відхилення через поняття норми, яке, так само, потребує визначення через поняття відхилення. Визначення перетворюється в тавтологію. У зв'язку з цим базовими поняттями, прийнятними для вивчення маргінальних феноменів, за допомогою яких можна позначити положення об'єкта відносно чогось іншого та його перебування на межі окремої зони, є поняття «границя», «межа». Рух об'єктів на межі означає перехід на інший онтологічний рівень або прорив в іншу сферу буття. Як відзначав антрополог С. Гурін, стосовно людини можна говорити про межі індивідуального буття, що відрізняється від буття інших людей, і про межі людського буття. Поняття маргінальності «має не лише соціальний контекст, але й онтологічні виміри, оскільки виражає здатність перебувати на межі, на границі соціального буття. На межі індивідуального буття людина зустрічається з іншими людьми, а на межі людського буття вона стикається з чимось нелюдським» [52, с. 28].

Межа мого буття – Другий, Інший, що відрізняється від мене. Поняття норми в цьому контексті позначає «міру трансформацій», у яких явища і системи (природні та соціокультурні), людська діяльність зберігають свої якості й функції [52, с. 28]. На тимчасовість та історичність людського існування, на його початок і кінець указує поняття межі: «Межа – лінія, що позначає кінець протяжності того чи того тіла» [53, с. 342]. Усвідомлення власної кінечності, дослідження меж людського буття є передумовою для «виходу за межі» способу існування, для можливості підвищення свого статусу.

Отже, корелюючи з поняттями «межа», «границя», поняття «маргінальність» використовують у значенні перетинання границі, подолання межі. Нові соціальні структури й відношення можуть виникнути лише на межі, на периферії старих структур, їхнє становлення відбувається під час переходу через хаотичний стан, коли змінюються норми й цінності, формуються нові стійкі системи. Так, на думку Г. Зіммеля, «життя було б абсолютно іншим, якби межа була б у будь-якому випадку остаточною, якщо б у попередньому житті –

як у цілому, так і в кожному його вияві – сумнівне не робилось би очевидним» [63, с. 8-9]. Далі Г. Зіммель підкреслив: «Сама трансценденція являє собою єдиний акт зведення границь та їх прориву до іншого. У цьому її абсолютність, що робить досяжним взаємопроникнення відокремлених її протилежностей» [63, с. 10].

Маргінальність одночасно виступає як границя визначеності і як засіб, що дозволяє виходити за грані системної обмеженості. Об'єктивні основи маргінальності полягають в індивідуальному бутті й коріняться в соціальних відношеннях індивіда, у які він вступає в процесі життєдіяльності. Людина є носієм деякої дволикості, тобто та «прірва», яка відокремлює власні аксіологічні орієнтири від соціальних, дозволяє поставитися до суб'єктивної реальності як до маргінального феномену. Екзистенційна маргінальність визначає внутрішні межі існування. Вона контролюється й регулюється людиною і в цьому проявляється її феноменальність. Установлення ж зовнішніх границь соціуму, у якому існує особистість, залежить від об'єктивних причин, культивування яких відбувається через розвиток соціуму в цілому. Для буття культури і суспільства просто необхідний розвиток, інакше вони стають мертвими. Розвиток означає постійні зміни буття, такі якісні зміни, які реалізують потенціал, первісно закладений у системі. Як відомо, джерелом розвитку виступає протиріччя між системою в цілому та її елементами. Це протиріччя оцінюється як неузгодженість системи, як загроза її існуванню. Атрибутом людського і соціального буття виступає маргінальність. Оскільки механізм розвитку – це кількісно-якісні перетворення, а поступове накопичення кількісних (зовнішніх, несуттєвих) змін веде до появи нової якості, то надмірне зростання маргінальних елементів свідчить про зростання кризових явищ у суспільстві. Відбуваються структурні зміни в суспільстві, які в кінцевому результаті ведуть до нової якісної системи. Відсутність розвитку означає, що ступінь, якого досягла система, перебуває в стані тимчасової рівноваги, узгодженості, гармонії. У цей період число маргінальних елементів не

перевищує деякого рівня, достатнього для такого стану суспільства. Але через деякий час може знову виникнути потреба в розвитку, тобто в приведенні системи до нового якісного стану узгодженості її елементів.

Корінь маргінальності – у людині, і говорячи про онтологічне прискорення маргінальності, підкреслюючи, що маргінальність – універсальна властивість людського буття, можна прослідкувати, як відбувався процес набуття людиною маргінального стану. Людина, послідовно проходячи етапи органічної еволюції, з певного моменту одночасно починає проходити й етапи культурної еволюції. Суміщення цих етапів приводить до виникнення маргінального стану. Як зазначав російський учений Н. Головко, збільшення розмірів головного мозку, зміна параметрів і фізичних можливостей тіла людини «привели до стану біологічної маргінальності», що сприяє розвитку людського єства [47, с. 26].

Біологічна маргінальність поступово змінюється різними формами соціальної маргінальності. Тут виникає нова якість, що несе в собі аксіологічний аспект соціального життя – маргінальність, середовищем для якого в первісному суспільстві є умови лімінального періоду. Загальною властивістю маргінальності й лімінальності є проміжний стан індивіда, коли, переходячи з однієї групи в іншу, індивід виявляється в «окраїнному» стані відносно до обох груп. Проте обряд переходу відбувається під наглядом членів суспільства й завершується реінтеграцією індивіда в структуру співтовариства, тоді як у разі маргінальної ситуації перехід може так і не закінчитися. Специфічна риса лімінальності полягає в тому, що суб'єкт лімінальності не протистоїть сам собі. У маргінальності провідною відмінною рисою виступає внутрішня психологічна роздвоєність особистості. Лімінальність виступає основною рисою соціальної маргінальності. Екзистенційна маргінальність виражає розкриття особистості в межах визначеної соціумом форми соціального середовища як сфери розвитку індивідуума. Маргінальність – це вільне існування, оскільки вона є неусвідомленим рухом у часі з відомою

вільною направленістю. Вона допомагає людині вбирати в себе все багатоманіття світу і надає свободу формуванню власної самосвідомості без оглядки на стереотипи й шаблони. Тому маргінальність можна розглядати як умову самовираження людини. У контексті цього дослідження підкреслимо, що маргінал володіє здатністю бачити, сприймати й розуміти те, що до цього моменту ніким не помічалось. Це дозволяє йому привносити у світ новаційні ідеї, що провокують явища, здатні кардинальним чином змінити застійну соціокультурну реальність. Звичайна людина перебуває в стані більш повної, ніж маргінал, взаємозалежності від суспільства в цілому й окремих його індивідів зокрема. Маргінальна людина, трансцендуючись, тобто, виходячи за власні межі, реалізує свій творчий потенціал. Творчість маргінала, навіть якщо вона не отримує суспільного визнання, уже самим фактом свого існування ніби «сповіщає» про прийдешні зміни в різноманітних галузях соціального життя й тим самим готує основу для майбутніх змін у суспільстві. І тоді свобода може обернутися для самого маргінала й для середовища, у якому він перебуває, негативом, що веде до девіантності. Саме тому свобода, яка є умовою становлення маргінальної людини, не «дає гарантію», що процес становлення піде в позитивному руслі. Маргінальність являє собою розгортання нових форм дійсності, які, прийнявши легітимний вигляд, утрачають свою маргінальну сутність. Так, наприклад, буржуазний клас, що лише зароджувався, являв собою маргінальне утворення, головною відзнакою якого була перехідність стану від одного укладу до іншого. Проте як тільки цей перехід здійснився, буржуазія, прийнявши легітимний вигляд, перестала бути маргінальним класом. Утративши свою інтенційність, маргінальність перестає бути такою, оскільки, замикаючись на собі самій, вона перетворюється із тенденції в певну даність, а через неї – у стандартність. Зазначимо, що маргінальність розглядають як явище динамічне, вона перетворюється сама і перетворює суб'єкти, які потрапляють у поле її впливу. Це підтверджує той факт, що сьогодні до маргіналів відносять не лише представників так званого

«соціального дна», але й тих, що «раніше були благополучними прошарками населення», які через обставини, що склалися, опинилися «в пограничному стані», позбавлені звичних благ, що дозволяли їм відчувати себе повноцінними членами соціуму. Оскільки маргінальність несе в собі нове, то з боку оформленої цілісності вона сприймається як щось негативне: усе нове розглядається як загроза збереження її структурної цілісності. Саме тому феномен маргінальності для вже стійкої цілісності є небажаним і навіть небезпечним соціальним фактом. Попри те що необхідною умовою стабільності будь-якої складної системи є наявність маргінального шару, який надає гнучкості її існуванню, наявність надто великої кількості маргінального елемента в системі може призвести до загибелі самої соціальної цілісності як такої.

Як наголошувала І. Попова, соціальні системи, що зазнали впливу процесу маргіналізації, проходять три стадії: спочатку вона виражається в розпадах окремих соціальних груп і структур суспільства. На цьому етапі маргіналізації групи, утягнуті в цей процес, найчастіше люмпенізуються, осідають на «соціальне дно». Саме цю фазу маргінальності розглядають вітчизняні дослідники цього феномену, для яких «...маргінальне (пограничне) утворення з'являється лише на «зламі» структур – економічної, політичної, соціальної та духовної, які розхитуються під час зіткнення нового зі старим, і енергія соціального розпаду, що вивільняється при цьому зіткненні, приводить до становлення химерних новоутворень» [158]. Такий підхід до маргіналізації змушує розцінювати цей феномен як «соціальну ентропію». Проте, як було зазначено, маргінальність – явище, притаманне суспільству не лише на «зламі» його структур. Потім настає момент, коли всі або більшість структур цілісності починають трансформуватися, наближаючись до точки біфуркації. Тут число маргіналів збільшується до такої міри, коли маргінальність перестає бути лише «аномією» і перетворюється в норму. При цьому маргіналізуються верхні прошарки суспільства, які виступають провідниками нових культурних,

економічних, політичних, соціальних норм буття, раніше невідомих (тут суспільство може розвиватися еволюційним шляхом). Інший варіант – маргіналізація домінантних прошарків суспільства (тут імовірність розвитку революційної ситуації). Заключна стадія проявляється відразу після точки біфуркації, коли народжується нова цілісність, а залишки старої маргіналізуються, тобто маргінальність утрачає свою прогресивну направленість, оскільки, породжуючи нову систему, стає нормою і перестає бути маргінальністю за визначенням. Вона приймає регресивну направленість, яка може виявлятися в економічній, політичній, духовній галузях. Коли процес маргіналізації підходить до заключної стадії, народжується синтетична цілісність, яка вбирає у свою структуру складові частини двох «батьківських» систем, але представляє у своїй основі цілком іншу даність. Процес маргіналізації не завжди проходить усі три стадії. Іноді він може бути незавершеним: повна маргіналізація для системи набуває катастрофічного характеру, оскільки на місці зруйнованих цілісностей не завжди можуть виникати нові соціальні системи. Як справедливо зазначала І. Попова, «надмірна масовидність і довготривалість маргіналізації веде до нарощування соціальної ентропії та повної деструкції суспільства» [158].

У цілому, як феномен, маргінальність – нейтральна. У різних умовах вона виявляє себе по-різному: або надає людині можливість для подальшого поступального розвитку, є умовою її самовираження, або змушує суспільство йти в іншому напрямі. У будь-якому разі маргінальність дозволяє вийти із закатеного соціального стану, рухаючись від старого до нового, оскільки соціальні системи підлягають постійним деформаціям, що проявляються в економічних, соціальних, культурних сферах. Тотальність природи маргінальності полягає в тому, що вона виникає не тільки в переломному періоді життя суспільства, але притаманна всім державним режимам і наявна на всіх «поверхах» соціуму. Діалектична властивість маргінального міститься в наданій нею свободі вибору, у тому, що реальність маргінального є потенційна

можливість вибору. Це робить реальною плюралістичність суспільно-історичного процесу, багатоваріантність його оформлення в соціальному просторі. Відповідно свобода вибору й зумовлена нею можливість визначеності – основний зміст феномену маргінальності. Погранична ситуація дозволяє людині повною мірою реалізувати себе; маргінальність виступає умовою вияву життєвих сил людини. У зв'язку з цим видається необхідним розглянути маргінальність як своєрідну форму вияву життєвого ресурсу людини, розкрити поняття «маргінальна особистість», «маргінальна свідомість», «маргінальна поведінка». Тому тривога, відчуття чогось такого, перед чим людина є безсилою, не може бути нейтралізованою перед Абсолютом. На відміну від Авраама, сучасна людина не може дозволити собі подібну розкіш – довіритися чомусь, що є вищим за неї. Тому вона «знімає» цю абстрактну тривогу діяльністю, спрямованою на забуття, наголошував К. Хорні [203].

Приблизно в цей же час, у 50-ті роки ХХ ст., феномен тривоги вивчав інший дослідник – відомий психолог Ролло Мей. У своїй роботі «Смисл тривоги» він блискуче довів, що тривога спочатку пов'язана із релятивізацією цінностей у сучасному суспільстві, де людина може пристати на будь-яку світоглядну позицію, «приміряти» не себе будь-яку роль, але при цьому не знайти власного місця в житті, не стати самою собою [136].

Хоч спадщину німецького філософа Мартіна Хайдеггера не можна однозначно віднести до екзистенціалізму, проте вважаємо, що деякі ідеї мислителя, викладені в роботах «Що таке метафізика?», «Лист про гуманізм» та інших, тісно пов'язані з екзистенціальною проблематикою страху, оскільки вони також були плідно використані в цій роботі. Що стосується його роботи «Що таке метафізика?», то вона розкриває сутність страху через специфічний стан жаху перед Ніщо. Жах у трактуванні М. Гайдеггера феноменологічно близький до стану тривоги в інтерпретації Тілліха. На відміну від тварно-біологічного страху, що паралізує, у стані жаху людина залучається до Сущого, виходячи за його межі – у царину буття. Отже, вона «екзистує» («exsistere») і

розуміє те, що Сущє певною мірою існує. Звідси й сама назва філософії екзистенціалізму: від слова існувати, що етимологічно означає бути залученим до чогось вищого, трансцендентного [197].

Характеризуючи екзистенціальний підхід відносно розгляду проблеми страху смерті, згадаймо деякі плідні думки філософа Миколи Бердяєва, які також було взято до уваги під час написання дисертаційної роботи. Микола Бердяєв, російський мислитель в еміграції, працював незалежно від Мартіна Хайдеггера, але перебував приблизно в тому ж дискурсі ідей, у якому і його німецький колега. У роботі «Етика по той бік добра і зла» М. Бердяєв зазначив про те, що страх – це щось тваринне, низьке, страх пригнічує людину. А стан жаху навпаки позначає якесь прозріння, яке піднімає особистість і залучає її до «висоти буття», до таємниці сакрального, до справжнього сенсу життя та свободи.

Серед інших представників екзистенціалізму, які досліджували феномен маргінальності, виділимо й німецького філософа Карла Ясперса, ідеї якого проливають світло на цю проблему. Філософ уживав поняття «пограничної ситуації», завдяки якій екзистенція залучається до трансценденції – до Бога, безумовного буття.

А взагалі, «...відволікаючись від індивідуальних особливостей мислителів, категоріальну структуру екзистенціалізму можна уявити у вигляді такої онтологічної тріади: світ – буття-у-світі – буття. Направленість людської реальності на світ означає несправжнє існування, занедбаність, а спрямування до потойбічного, окликання буття – це справжнє існування» [19]. Фактор звернення до царини справжнього буття – це страх. Він має онтологічний смисл, бо в стані цього страху «людині привідкривається бездонна прірва буття, якої вона раніше не знала, животіючи в повсякденній рутині» [18].

Не варто думати, що на початку ХХІ ст. екзистенціальний підхід до розв'язання проблеми маргінезу вичерпаний. І сьогодні багато дослідників застосовують екзистенціальне трактування під час аналізу вузлових смислових

проблем людського життя. Маргінальність має атрибутивний характер: важко уявити собі будь-який соціум поза явищами маргінальності, маргінальними групами й маргінальними особистостями, маргінальною свідомістю й поведінкою. Інакше кажучи, маргінальність – це соціокультурне й соціально-психологічне явище, яке постійно і нерозривно співіснує з різними історичними суспільствами та різними видами соціалізації. У цій праці маргінальність визначається через виявлення її об'єктивних основ, зосереджених на людині, а через неї в соціумі. При цьому маргінальність визначається як специфічне відношення індивіда або соціальної групи до чинного суспільного укладу, певних соціальних товариств. Вона виникає в результаті пограничного, проміжного стану індивіда й суспільства в цілому. Маргінальність постає як внутрішня характеристика людського «Я», ексцентрична сутність якої заявляє про перманентний стан незадоволеності собою та середовищем через протиріччя між біологічним, соціальним і духовним «Я». Вона може мати як конструктивну, так і деструктивну направленість. Проте в будь-якій направленості маргінальність – одна з умов самовираження особистості.

Наступний підхід до аналізу страху смерті представлений працями низки авторів, які пов'язують феномен страху з морально-етичною та маргінальною проблематикою. У цьому контексті – філософські роботи, які показують зв'язок страху з моральними уявленнями про мужність, про смисл життя та його головні цінності. Згадаймо роботу Макса Шелера «Формалізм в етиці та матеріальна етика цінностей», у якій філософ розібрав ієрархію цінностей, найвищою сходиною якої є цінність святого. Саме до цієї цінності святого людина залучається в стані тривоги небуття [207].

Цікавий морально-світоглядний та маргінальний аспект страху показав філософ Еріх Фромм у роботі «Мати чи бути?», бо він пов'язав страх із неправильною світоглядною настановою людини, а саме з настановою на володіння речами. Якщо людина – це те, чим вона володіє, тоді вона постійно боїться, щоб не втратити те, що вона має. Проте усвідомивши, що людина

нічого не має сама, і в неї нічого немає, крім того, чим вона сама є, тобто змінивши настанову «володіти» на настанову «бути», екзистенція позбавляється від цього страху. Якщо говорити про праці Е. Фромма, то Авраам, про якого вже йшлося, реалізував на практиці саме таку світоглядну настанову: буття, а не володіння. Цікаво, що Е. Фромм, мислитель фрейдомарксистського типу, прийшов до цього висновку, проаналізувавши величезний корпус релігійно-філософських робіт із різних традицій – іудаїзму, буддизму, християнства (релігійного маргінезу) [190]. Отже, філософ повернув філософську думку в русло традиційних ідей, які були відомі людству більше тисячі років, знову актуалізував їхню світоглядну, моральну та маргінальну значущість для особистості. Співзвучними до поглядів Еріха Фромма є ідеї сучасного українського дослідника Л. Солонька. Він також пов'язав страх смерті з певною світоглядною настановою існування з так званого діяльнісного підходу, чи діяльнісної парадигми. Ця парадигма заснована на раціональному цілепокладанні. Ми ставимо певну мету і досягаємо певного результату. Проте смерть робить усю систему цілепокладання абсурдною, зводить життя як процес покладання цілі (і пошуку засобу для цієї цілі) нанівець. Тому ми витісняємо думку про смерть із нашого життєвого горизонту. Продовжуючи думку Л. Солонька, відзначимо, що таке витіснення найбільш яскраво проявляється в маргінальному суспільстві споживання – тобто такому типі суспільства, яке виключно орієнтоване на діяльнісний підхід, на присвоєння, на світ об'єктів-речей. Власне, присвоєння, процес «шопінгу» стали домінантним способом буття людини в такому суспільстві, основним мотивом життя людини. Естетичне життя, політичне життя, духовне життя стають так само «речами», які можна купити у великих супермаркетах. Це – пропозиції ринку, де за допомогою технологій людині ненав'язливо нав'язують її вибір, штучно формуючи в неї попит на ту чи ту річ, стиль одягу, напрям у мистецтві, духовну практику тощо. Припустимо, що культ шопінгу, будь-якого присвоєння стає невротичним способом утекти від страху смерті, від тривоги, яка виражає

беззмістовність і маргінальність нашого життя [37]. Присвоєння – це спосіб «розчинитися» в речах, забути нестерпний факт власної скінченності. Культ присвоєння виражається в тому, що суспільство споживання фактично відмінє ідею любові, підмінюючи її ідеєю «привласнення» тіла, невротично підвищеним сексуальним потягом. На рівні фразеологічних висловів у багатьох європейських мовах ми можемо простежити, що повій називають «метеликами», а про чоловіків з підвищеним лібідо говорять, що вони «збирають метеликів у свою колекцію». Жінка для такого чоловіка – не особистість із неповторним, унікальним внутрішнім світом, а безлике «воно» (термін М. Бубера) [27], те, що іудеї називають големом (у перекладі – лялька, щось безжиттєве). Ще Віктор Франкл указав на те, що недостатність любові (під любов'ю Франкл розумів спрямованість на глибинну, приховану сутність людини) ми намагаємося компенсувати значною кількістю «поверхових» сексуальних стосунків і в динамічному постіндустріальному світі «проблема полягає не стільки в тому, як набути обраної ідентичності й змусити оточення визнати її, скільки в тому, яку ідентичність обрати і як зуміти вчасно її змінити, якщо раніше обрана ідентичність утратить цінність або позбавиться привабливих рис» [187, с. 185]. Отже, на думку З. Баумана, вищезгадана картина викликає в сучасної людини почуття самотності, страху, приреченості, відчаю, безнадії, маргінезу. У такому суспільстві людина, з погляду З. Баумана, стає практично беззахисною перед силою процесів, які вона не може контролювати. Це породжує в неї прагнення відмовитися від довгострокових цілей і завдань заради досягнення ближніх цілей, задоволення насущних потреб і отримання термінових результатів, що означає радикальний перегляд усієї системи цінностей та приводить, в кінцевому результаті, до дезінтеграції як соціального, так й індивідуального життя. Отже, у динамічному світі принципово неможлива стабільна соціальна ідентичність. Те, що раніше називали «кризою ідентичності», зараз виступає як нормальний стан індивідів, вимушених об'єктивними умовами перманентних маргінальних соціальних

змін рефлексувати свої орієнтації в просторі «Ми – Вони», у своєму соціальному самовизначенні й суспільному статусі [13].

А це також є спробою не думати про смерть, особливо – про власну смерть, яка щодня наближається. Хоч людина, яка живе весь час у світі речей-об'єктів, у відчуженому, позбавленому індивідуальності світі й має настанову на діяльність і присвоєння, забуває про себе, про власне призначення. Мартін Бубер сказав з цього приводу: «Людина не може жити без Воно. Але той, хто живе лише з Воно, той не людина [27, с. 96]».

Забуваючи смерть, уникаючи розмов про неї, людина стає маргіналом і при цьому робить неможливим філософсько-екзистенціальне осмислення власного буття. Український філософ В. Коляда у своїй роботі «Філософія. Психологія. Соціологія: Генезис гуманітарних наук» показав, що скінченність – це «фактор, який визначає цілісність буття людини». Якщо ми не будемо розглядати буття людини в цілому, то це приведе до неавтентичності її морального існування. З цього, на думку мислителя, витікає втрата людиною: 1) цілісності, 2) самобутності (тобто здатності існувати особисто, а не відокремлено), 3) осмисленості, 4) совісті (тобто можливості занепокоєння відносно автентичності власного буття і можливості відчувати провину), 5) свободи. Відсутність свободи, яка з усього іншого дозволяє людині робити ціннісний вибір і вибирати між добром та злом, приводить до аморалізму та маргіналізації [76].

Отже, маргінал не забуває про смерть, тобто є цілісною людиною. Проте думати про смерть безстрашно неможливо без наявності такої моральної чесноти, як мужність. Цей аспект розглянуто в працях низки науковців. Дослідниця Елізабет Кюблер-Росс у своїй книзі «Смерть і вмирання» аналізувала етапи сприйняття смерті людиною (такі, як заперечення, обурення, депресія, упокорення), допомагала близьким хворого й самому хворому пережити смерть, змиритися з нею, як чимось неминучим, споглядаючи життя, як «зірку, що падає, що засвітилася на мить у небі для того, щоб навіки

згаснути». У Віктора Франкла є схожа ідея про те, що навіть смертельно хвора людина не втрачає сенсу життя: попри відсутність можливості реалізувати цінність створення, у неї залишається цінність відношення. У цьому відношенні людина проявляє свою позицію, своє «я», у ситуації мужнього ставлення до смерті. Проблему мужності й смислу розглядають у своїх творах і екзистенціали атеїстичного напрямку [187]. Акцентуємо увагу на неконструктивному розв'язанні цими мислителями проблеми духовного зростання особистості. Як приклади абсурдної морально-світоглядної позиції згадаймо п'єсу Сартра «Немає виходу», твір Камю «Сторонній» тощо, у яких герої повинні змиритися з тим, що смислу не існує. Проголошена цими мислителями цінність свободи заради самої свободи, поза вищим смислом буття веде до дегуманізації й атомізації суспільства, самотності та духовної смерті особистості. Етичний імператив секулярної свідомості, яку елімінує Бог, можемо (перефразовуючи П. Тілліха) сформулювати так: будь мужнім, щоб прийняти абсолютне небуття, май сміливість і рішучість залишатися собою в ситуації, коли система смислів і цінностей зруйнована [178].

Уже було зазначено, що для релігійної маргінальності страх смерті (у сучасному розумінні цього слова) не є дуже значною проблемою. Лише із секуляризацією, із послабленням позиції релігії та вилученням метафізики як цілого філософського пласта і з'являється страх прокляття, що породжує маргінальну самотність та викликає страх смерті. У чому ж полягає принципова відмінність між сьогоденням, модерним сприйняттям маргінальної особистості та відношенням до неї в традиційній системі цінностей? Зазначимо, що маргінальна особистість у суспільстві Модерна витлумачується не як умовна межа між цим та потойбічним, не як передування чогось, а як абсолютний кінець, абсолютне ніщо або анігіляція (О. Дугін) [57]. У цьому значенні маргінальність — умова самовираження людини, форма вияву її життєвого ресурсу, оскільки допомагає людині вбирати в себе всю багатообразність світу і являє свободу формування власної самосвідомості без огляду на стереотипи. Як

людина за своєю природою постійно мінлива маргінал змінює свій соціальний простір відповідно до свого бачення світу. Маргінальна людина володіє відносною свободою, вона здатна до самотрансцендування, тобто виходу за власні межі, здатна прориватися через труднощі. Самотрансцендування як процес є деконструкцією і сполучає в собі деструкцію як руйнування та конструкцію як відновлення, конструювання на новій основі базових характеристик людського як феномену. Якщо самотрансцендування переривається на стадії деструкції, вона приводить до тотального руйнування того, на що була направлена, якщо процес не переривається, то вона приводить до збереження, примноження людського. У цьому полягає одна з можливостей, що надається людині її маргінальним положенням, коли вона, трансцендуючись, реалізує свій творчий потенціал, придушений її соціальним оточенням. Тому маргінальність може бути розглянута як умова самовираження людини, форма вияву її життєвого ресурсу. Однією з причин формування маргінальної особистості є втрата нею своєї ідентичності (соціальної, релігійної, етнічної тощо). Це відбувається внаслідок відчуження людини від самої себе або внаслідок процесу деструктуризації соціального життя суспільства. У цей період цілі групи населення перебувають у перехідному стані, відбувається процес маргіналізації, а збільшення числа маргінальних елементів свідчить про кризу в суспільстві. У зв'язку з цим виникає необхідність уточнити такі поняття, як ідентичність, ідентифікація, криза ідентичності, які являють собою інтерес для цього дослідження. Тут же відзначимо лише, що завдяки акту ідентифікації людина знає своє місце і впізнавана для інших. Поза своєї визначеної групи людина відчуває стан психологічного дискомфорту і безпорадності. В умовах переходу виникає феномен «масової патології ідентичності»: людина переживає безсилля, відчуженість від усього, зокрема й від самої себе. Пошук «своїх» в умовах соціокультурного плюралізму здійснюється через «інших». Причому «інші» розглядаються як «чужі», зростає негативізм щодо них. Коли втрачається

соціальна ідентичність, людина відчуває апатію, їй притаманна соціальна безвідповідальність, що може привести до дезорганізації соціального організму. Дисгармонія між «Я» і «соціальним Я» є однією з найпоширеніших причин кризи ідентифікації. Відбувається втрата людиною її особистісного самовизначення в навколишньому соціальному просторі. Становлення маргінальної особистості через утрату нею своєї ідентичності містить такі моменти: а) коли людина втрачає свій попередній статус і перебуває в пошуку своєї майбутньої визначеності; б) коли в індивіда об'єктивно або суб'єктивно існує невідповідність між різними рівнями його ідентичності й реально відсутня можливість її повного виявлення.

Ідентичність устанавлюється як наслідок двох процесів: сумісництва і роз'єднаності. Мати соціальну ідентичність і означає приєднання до одних та відділення від інших соціальних груп. Прагнення індивіда ідентифікувати себе з тим чи тим співтовариством виникає під час руйнування традиційного укладу. Самоідентифікація маргінальної особистості пов'язана з низкою ускладнень. Оскільки маргінальна особистість перебуває на межі двох ціннісних систем, виникає проблема вибору – вибору системи ідеалів, цінностей, що домінують у кожній конкретній культурі й контролюють поведінку її членів. Пограничний стан маргінала нагадує стан відомої тварини, що стоїть між двома оберемками сіна, причому вибір відбувається в умовах соціальної аномії, тобто в умовах хаосу й дезорганізації. Індивід, який себе не знайшов у минулій соціальній спільноті, прагне ідентифікувати себе з етносом нової спільноти. Ця спроба відбувається лише тому, що «Я» маргінальної особистості відчуває стан самовідданості. Це констатується самим фактом переходу індивіда в новий соціальний статус. Індивід, відмовляючись від самого себе в колишньому стані, відмовляється від свого попереднього «Я». Отже, як зазначав Ю. Плюсін, «маргінальна особистість – індивідуальність, сформована на стику двох різних культур, почасти далеких одна від одної, індивідуальність, що перебуває постійно на межі, сумнівається у виборі стилю своєї поведінки між тією чи тією

культурами, і тому вимушена затрачувати значні зусилля на підтримку внутрішньої рівноваги» [156, с. 3]. Щоб концептуально розв'язати проблему соціалізації маргінальної особистості, треба підійти до неї з двох сторін: варто розглянути передумови, які створюють розвитку особистості соціальні відношення, притаманні різним типам суспільств. Адже саме різниця в характері соціальних відношень і складає той диференціал, величина якого визначає ступінь маргіналізації особистості; звернімо увагу на аналіз впливу різних форм сімейних відношень, притаманних тому чи тому типу суспільства, на процес «уведення в культуру» нового члена суспільства.

У результаті аналізу цих умов соціалізації й можуть бути сформульовані основні положення, які дозволяють побудувати сучасну модель формування маргінальної особистості. Проблеми, пов'язані із соціальною самоідентифікацією, впливають на психологічний стан індивідів і викликають почуття невизначеності, підвищеної тривожності, дезадаптації, що виявляється на поведінці індивідів. У зв'язку з цим вимальовується соціально-психологічний портрет маргінала як сукупність соціально-психологічних характеристик особистості, що проявляються в її вчинках та діях. Це дозволяє зрозуміти причини зростання потенціалу протесту, агресії з боку тих, хто виявився «на узбіччі» життя. Можна передбачити, що залежно від різних типів маргінальності складаються різні типи маргінальної особистості, яка володіє певним набором психологічних особливостей.

Подібне ставлення до смерті в маргінальних особистостях виникає в специфічній, раціональній («дигітальній») логіці, якою оперує сучасна людина (Маргарет Мід, Грегорі Бейтсон). Уважаємо, що ця логіка з'явилася вже в новий час із падінням авторитету християнства і збіглася з розквітом секуляризації, яка деформувала вічні пропорції суспільного й культурного устрою людства та призвела до трагічних наслідків «девальвації» духовності людства. Якщо в домодерному суспільстві смерть тлумачилася як початок чогось іншого і відповідно не викликала панічного страху, то це було саме

завдяки тому, що панівний світогляд суспільства був метафізичним (орієнтованим на вищий світ) і протиставляв повсякденний недосконалий, рабський і помилковий світ та істинне, справедливе і вільне буття. Це була особлива логіка мислення, яка мала не ірраціональний (як це блискуче довів Леві-Стросс) [95], а міфологічний характер з належною йому особливою логікою. У зв'язку з оглядом трансформації європейської ментальності від середньовіччя до наших днів була використана як основна (А. Гуревич «Осінь середньовіччя» [51], О. Дугін «Філософія традиціоналізму» [57], Ф. Арієс «Людина обличчям до смерті») [6], так і допоміжна література (роботи Рене Генона, енциклопедія «Міфи народів світу»).

Окресливши стисло наявні у філософській літературі підходи до розв'язання тих чи тих аспектів проблеми маргінальності і страху смерті, перейдемо безпосередньо до розгляду теми смерті як центральної події маргіналізації особистості.

Змінюється культурна парадигма та світогляд людства. Парадигмальні зміни торкаються всіх сфер гуманітарного знання. Так, наприклад, у контексті естетики на зміну модерному мистецтву, яке звільняється від критеріїв та канонів, але зберігає культурний код, приходить постмодерне маргінальне мистецтво, у якому володарюють («істина, яка приховує, що її не існує») і «метастази» культурних кодів. Образом сучасного суспільства та культури, на думку постмодерністів, є «ризوما» (термін Ф. Гваттарі) – специфічне кореневе утворення, яке не має ні центру, ні периферії, а потім відкидає будь-яку ієрархічність.

Отже, особливе положення маргінала в суспільстві робить можливим для нього кілька типів сприйняття дійсності й характеру його взаємовідношень із соціальним середовищем: покірність долі; – жити з почуттям власної неповноцінності й розчарування; орієнтація на внутрішнє пізнання свого «Я» й свого місця у світі; зміна навколишньої дійсності, апробуючи свої можливості й творчий потенціал. І лише від самого індивіда залежить, чи зможе він

скористатися наданою йому можливістю реалізувати себе у творчому акті, відповідно до природи свого буття. Таке усвідомлення і є творчий процес становлення самосвідомості. Цей творчий порив іноді стає доленосним для людини, якщо вона не вміє долати інертність довкілля. Якщо ж інертність подолана, маргінал «впливає на суспільство, установлюючи новий порядок, що цілком гармонізує з його перевтіленим внутрішнім світом», зазначав А. Тойбні [180, с. 256]. Проте при цьому процес пристосування до нових соціальних умов для оточення може проходити надто хворобливо. Саме тому більшість негативно ставиться до будь-якого новаторства з боку маргіналів, оскільки боїться кардинальних змін у соціальному організмі.

У такій ситуації людина часто відчуває себе в пограничному стані, перебуваючи одночасно в просторі кількох культурно-ціннісних моделей. Таку ситуацію можна охарактеризувати як маргінальну, і сама людина відповідно набуває рис маргінала. Маргінальність необхідно розглядати як атрибут людського й соціального буття, як специфічне відношення індивіда або соціальної групи до чинного суспільного ладу, певної соціальної спільноти, що характеризує пограничний, проміжний стан, у якому виявляється індивід і суспільство в цілому. Феноменальний зміст маргінальності розкрито в поданій нами типології цього явища, виділено й охарактеризовано деструктивну (пов'язану з поглибленням соціально-економічної, політичної кризи в країні) і конструктивну (пов'язану з новим сприйняттям довкілля, пошуком виходу із певної ситуації) сторони маргінальності. Суттєвий зміст маргінальності автори визначили через вияв об'єктивних основ, осередком якого є людина і соціум. Маргіналізація визначена як процес, що веде до пограничного стану індивіда й суспільства в цілому, передбачене руйнування в минулому панівних соціальних зв'язків і народження нових.

Нам залишається поєднати ці чотири ключових моменти роботи – (1) феномен страху смерті, який коріниться в тривозі й актуалізується в «пограничній ситуації», (2) феномен благоговійного страху перед таємницею

сакрального, (3) проблему сенсу життя і смислу смерті та (4) проблему духовної трансценденції. Однією з причин формування маргінальної особистості є втрата нею своєї ідентичності в результаті відчуження людини від самої себе внаслідок процесу дестратифікації. Сучасний період характеризується ситуацією масової патології ідентичності, коли людина переживає безсилля, відчуженість від усього, зокрема й від самої себе. Маргінальна особистість убирає в себе всю специфіку маргінальності як дуального, за своєю природою, явища. Феномен маргінальності значно підсилюється акцентуацією. В умовах кризових явищ, пов'язаних з трансформаційними процесами, що відбуваються в суспільстві, акцентуації характеру особистості підсилюються і погрожують перерости в психопатію. Тому в умовах маргіналізації суспільства найбільш ураженою частиною стає та, до якої ми відносимо акцентурованих осіб. Соціально-психологічний портрет маргінальної особистості характеризується такими рисами: самотність, пригніченість, почуття ізольованості, відчуження, невизначеності, розгубленості. Для неї характерні маргінальні свідомість і поведінка. Маргінальна свідомість – одна із форм свідомості. Вона характеризується нестійкістю, розбіжністю норм і цінностей індивіда. Для маргінальної свідомості властиве почуття моральної дихотомії, роздвоєння і конфлікту, коли попередні норми й цінності відкинуті, а нові ще не сформувалися. Маргінальна поведінка – це одна із форм вияву соціальної поведінки. Її можна визначити як особливу пограничну поведінку, що виражає проміжне положення людини в соціумі і відображає її соціальні установки. При цьому маргінальна поведінка має не лише деструктивні форми вияву у вигляді девіації, але й конструктивні, що дозволяє розглядати її не як аномалію, а як інші норми. Насправді всі ці характеристики тісно пов'язані одна з одною. Суть справи обертається навколо проблеми маргіналізації. Прикладом процесу маргіналізації (символічного вмирання і відродження) може бути відмова людини від однієї системи моральних цінностей, які визнаються помилковими й незначущими, і перехід в

іншу систему моральних цінностей, – значущих та істинних для людини. У цьому полягає глибинний філософсько-етичний аспект маргінезу: моральні цінності, до яких залучається людина, які вона «знаходить» і «відкриває», визначають смисл життя людини й спрямовують її практичну діяльність. Звичайно таке визначення маргінальності є неповним, бо воно неминуче ставить питання про ієрархію цінностей: які з цінностей є значущими та істинними для людини, а які – ні. Щоб вести мову про ієрархію цінностей, треба виходити з чітко окресленої філософської традиції, філософської школи.

Відбувається стихійне розширення меж свободи (політичної, громадянської, економічної), зауважував У. Бек. Оскільки цінності попередньої епохи на цій стадії втратили свою актуальність, а нові перебувають у стадії формування, соціалізація надає людині більшу міру свободи. Особистість отримує можливість реалізувати ті цілі, реалізація яких була неможлива в межах «ціннісного диктату» класичних періодів, можливість конструювання нової сучасної реальності [14]. У перехідні епохи енергія особистості направляється в етичний світ пошуку сенсу, у ці періоди особистісне і ціннісне відіграє визначну роль у прийнятті соціумом нових орієнтирів. На стадії збереження порядку діє опосередковано центрована модель, направлена на колективізм, а в перехідні епохи – індивідоцентрована, направлена на індивіда. На думку Т. В. Андрущенко, «моделі соціалізації задають не лише міру, але й надміру актуалізації суб'єкта, даючи йому можливість вийти за межі наявного соціокультурного контексту» [5]. Проте найчастіше домінують неінституційні соціальні норми, частина з яких подає різновиди неформальних стандартів поведінки із розряду соціальних відхилень. Унаслідок цього значно поширюється девіантна поведінка й легкість засвоєння стереотипів («інші теж так діють!»). Перехідні періоди, здебільшого, супроводжуються різкою диференціацією населення за рівнем життя і достатків, яка веде до маргіналізації населення. У результаті транзитивне суспільство можна назвати суспільством маргінальним. У такому суспільстві відбувається не лише зміна

політики, економіки, але й суттєво змінюються самі соціальні структури, виникають нові соціальні групи з іншими цінностями та ідеалами, причому економічно й політично домінуючі соціальні групи свої вузькогрупові інтереси представляють як інтереси всього суспільства. Кожний перехідний період проходить стадії руйнування попередніх устоїв, акумуляції та створення нових. На першій – дестабілізаційній стадії, стадії руйнування відбувається масова десоціалізація і ресоціалізація особистості, коли індивід, переважно, не усвідомлює цього й одночасно приймає (або заперечує) протилежні цінності, чи має труднощі з вибором, надаючи перевагу амбівалентній позиції. Криза цінностей або фундаментальних норм, що дозволяють людині здійснити вибір своєї поведінки та її складників, одна з основ цілісності соціальних систем, приводить до кризового стану окремої людини, її соціальної ідентичності, відчуження від суспільства і замикання на власних особистих інтересах. Розривання старих ідентичностей і труднощі набуття нових приводить до того, що руйнується звичний уклад людського життя, попередні соціальні зв'язки послабляються, а до нового устрою необхідно заново адаптуватися. Оскільки соціалізація передбачає наявність певної ієрархії цінностей, а в суспільстві перехідного періоду вони є розпливчасті й невизначені, то й буття людини стає розбалансованим, утрачає чіткі орієнтири. Як зазначала В. Воробйова, соціальна реальність виходить з-під контролю, а швидкість соціальних змін перетворюється на самостверджувальний фактор, що не зважає ні на природний статус людини, ні на сутність феномену людських цінностей [36, с. 92].

Маргінальність має глибоке культурно-етичне навантаження, бо вона орієнтується на певний вищий моральний зразок. У нашій роботі мова йде не тільки про соціальну маргінальність як необхідність, але і як феномен взагалі. Адже, припустимо, що якась людина, коливаючись між різними життєвими позиціями, стає нарешті переконливим атеїстом та маргіналом і вибирає таку систему цінностей, у якій, наприклад, святому, священному немає місця. І навіть любов як форма вияву маргінезу виступає в такому разі не просто як

почуття однієї людини до іншої, а як відгомін божественної любові. Ж. Маритен у роботі «Метафізика і містика» говорив про любов як про спосіб пізнання трансцендентності Бога; він здатен бачити невидиме, тобто те, що для інтелектуального пізнання є недосяжним і незбагненим. Людина прагне до маргінезу тому, що шукає автентичний смисл свого життя, вона хоче стати неповторною особистістю, не такою, як усі. Вона прагне стати унікальною. Матеріальні цінності споживацької цивілізації, які людина сповідувала раніше, не задовольняють її. У секулярному світі вона «не має ніяких надій, ні на що не сподівається, ні в що не вірить по-справжньому», тому й думки про смерть приносять їй лише відчай [119].

Отже, у цій ситуації людина хоче розширити свій світ, свій життєвий горизонт. Під час символічного вмирання і відродження вона відкриває для себе сакральне, його моральну цінність. Причому останнє в новій ієрархії цінностей починає посідати верхню сходинку. Ця нова ієрархія цінностей і визначає, на нашу думку, автентичний смисл життя людини. Те саме стосується і марксизму, у якому мова йде не про безсмертя особистості, а про своєрідне соціальне «безсмертя» людини, яка продовжує «жити» після смерті у своїх геніальних творах, у пам'яті людства, у вдячних нащадках тощо.

На противагу секулярній картині світу, у межах системи цінностей, у якій є місце маргінальному, що вище природної необхідності, думка про безсмертя виглядає більш органічною та логічною. Ця надія на безсмертя стає можливою саме у світлому залученні людини до трансцендентних цінностей, найвищою з яких є святе або священне (св. Августин, М. Шелер, Хр. Яннарас). Ідея безсмертя також має значний потенціал для маргінальної особистості, бо запобігає появі «сенсожиттєвого вакууму» (В. Франкл) та відчаю в людини.

Підкреслимо й те, що сам по собі маргінез, як і сама по собі девіантність приводять до активних дій людини – чи то в пізнавальній площині, чи то в практичній діяльності. Маргінальна особистість відчуває страх, який обов'язково повинен бути пов'язаний із мужністю, рішучістю та надією і не

паралізувати людину, сковуючи її волю, а підштовхувати її в напрямку добра. Отже, якщо здивування – це є фактор інтелектуальної діяльності, то благоговійний страх, що пов'язаний з надією – це фактор моральної поведінки.

Сучасне суспільство, побудоване на модерній парадигмі, на думку дослідників, пронизане маргінальністю та страхом смерті, який табується (Ф. Арієс [6], Л. Февр [184], Е. Кюблер-Росс [91]). Специфічна «дигітальна логіка» (О. Дугін), характерна для сучасного світогляду, робить неможливим метафізичний пласт життя, а потім – робить неможливим духовну самотрансценденцію людини, яка є її призначенням (Ч. Тейлор [175], В. Франкл [187]). Ця логіка і є причиною екзистенціальної та культурної кризи людства. Людина, яка живе в системі цих секулярних цінностей, схильна бачити в житті і в смерті лише абсурд. Її світ геометрично закритий (А. Маслоу [122], А. Камю [69]). Людина, яка не пройшла цю самотрансценденцію, одномірна, така людина не є Людиною. Тому страх смерті в її житті набуває патологічних форм.

Отже, табу смерті, а потім панічний страх перед нею є актуальною і вкрай важливою проблемою. У середні віки вона була «прирученою» (Ф. Арієс), сьогодні – вийшла з-під контролю. Російський мислитель С. Логачова [98] пояснила це «метафізичним ізоляціонізмом» нашої культури, яка є також основною причиною сучасного консьюмеризму й гедонізму. Адже чи не є все це симптомом того, що наше суспільство є глибоко дегуманізованим та маргінальним?

Екзистенційно прискорений потяг до ініціації (не в значенні соціалізації, а в значенні долучення екзистенції до сакрального через посвячення в таємне знання) супроводжується маргінальністю та благоговійним страхом і трепетом перед ніщо. Ніщо, власне, і виникає як царина сакрального. Під час цієї процедури людина символічно вмирає і відроджується: вона відмовляється від старої системи цінностей і долучається до нової. Залишається поєднати проблему духовної ініціації з етичною проблематикою.

Постановка проблеми маргінального як водночас етичної та метафізичної проблеми, яка супроводжує духовну самотрансценденцію людини, чи «малу смерть», робить цікавим і більш адекватним аналіз соціокультурних форм прояву маргінального, таких, наприклад, як бунт і тероризм. Відносно тероризму, то його можна розглядати швидше як спробу маргінальної деструктивної ініціації людини в суспільстві, де інституалізованих форм ініціації немає (бо вищий метафізичний пласт реальності заперечується), а терор – засіб своєрідного екзистенціонального бунту (Х. Ортега). З іншого боку, тут виникає низка культурно-етичних проблем. На відміну від природної агресії, яка є атрибутом людського існування і не має негативної конотації (такої думки дотримувався Конрад Лоренц) [99], легітимізація насилля терористами не має сили з погляду європейської моралі. Адже чи є моральним те, що висока мета виправдовувала б страждання і вбивства? Безперечно, насилля у свідомості європейців тлумачиться як щось злочинне і морально-деструктивне. І навіть той факт, що ісламські терористи-маргінали підривають людей в «ім'я Аллаха» – всемогутнього і всеблагого, згідно з ісламською релігією, і той факт, за яким для їхньої системи цінностей саме царина священного надає людині певної значущості чи навпаки – позбавляє людину будь-якої значущості, не виправдовує вбивства. Проте не забуваймо, що ортодоксальні ісламські філософи-богослови засуджують тероризм, як викривлення, як спотворення своєї релігії. Бо смерть і життя в ісламі є прерогативою лише Аллаха.

Висновки до розділу 2

Здійснені в другому розділі дисертації соціокультурна рефлексія маргінесу та аналіз взаємозв'язку особливостей загальних соціально-економічних трансформаційних перетворень у суспільстві із специфікою

процесів маргінесу на макрорівні суспільного розвитку в умовах глобалізації дозволяють зробити такі висновки:

1. *Природа маргінесу* відображає іманентно-детермінований взаємозв'язок соціальних суперечностей, що виникають у всіх сферах суспільного буття і впливають на трансформацію в суспільстві норм та аксіологічних орієнтирів, із втратою окремими соціальними об'єктами можливості повною мірою реалізувати свої суспільні функції. Упродовж суспільного розвитку соціальні зв'язки ускладнюються, що відповідним чином позначається на кількісних і якісних ознаках указаних суперечностей.

2. *Зміст маргінесу* постає як відображення процесів дистанціювання специфічних соціальних об'єктів від домінантних у суспільстві норм й аксіологічних орієнтирів, а також локалізації таких соціальних об'єктів у суспільстві з обмеженням їх у реалізації своїх соціальних функцій.

3. Сучасний етап розвитку суспільства супроводжує якісна й масштабна трансформація суспільних зв'язків, групових домінант, соціокультурних стереотипів, що детермінує особливість маргінальних перетворень в умовах глобалізації. Висока динаміка транзитивних процесів у суспільстві впливає на об'єктивне формування значних диспропорцій у різних сферах суспільних відносин. Унаслідок цього зростають масштаби маргіналізації суспільства. Наразі масштаби маргінесу стрімко змінюють співвідношення маргінального до домінантного – сьогодні це все менше нагадує співвідношення одиничного й загального, як було ще кілька століть тому; сьогодні необхідно моделювати соціальні процеси із врахуванням співвідношення приблизно однакових за кількісними ознаками маргінальних і домінантних спільнот.

4. Особливості інституційних чинників маргінесу в сучасних умовах фіксуються на мезо- та макрорівні суспільного розвитку. Політично-адміністративний апарат (міжнародні організації та спілки, національні уряди й наднаціональні суб'єкти) як макрорівень інституціональної структури

суспільства продукує певні суспільні стандарти, які входять у суперечність з об'єктивними умовами розвитку конкретних спільнот. Подібний інституційний суб'єктивізм зумовлює виникнення подвійних стандартів у суспільстві, унаслідок чого замість інтеграції спільнот зростає їхня диференціація.

Отже, в онтологічній версії трактування світу і буття маргінальність має моральну цінність. Смерть відграє певну позитивну роль і її не варто боятися.

Маргінальність в екзистенціональній версії має високу моральну цінність, а усвідомлення смертності нашого існування є фактором здійснення духовного самозростання особистості. Людина перед обличчям страху прокляття, самотності, смерті стикається так чи так із тривожними станами, тобто з маргінезом. Проте цей страх виконує конструктивну роль і спонукає до маргіналізації, супроводжує символічну смерть та відродження.

Визначені особливості трансформаційних процесів у суспільстві в умовах глобалізації будуть ураховані в дослідженні траєкторій маргінальних трансформацій в умовах регіональної інтеграції, чому буде присвячений третій розділ дисертаційної роботи.

РОЗДІЛ 3

МАРГІНАЛЬНІСТЬ ЯК ОСНОВА І ФАКТОР ГРУПОВОЇ ТА ОСОБИСТОЇ САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ: ФЕНОМЕН ЧИ СОЦІАЛЬНА НЕОБХІДНІСТЬ В ОНТОЛОГІЇ ЛЮДИНИ

3.1 Феномен маргінальної особистості в культуротворчому бутті.

У філософському осмисленні будь-яких феноменів соціального буття окремі оцінні параметри в додатках до них недоречні, оскільки вони лише заганняють предмет дослідження у вузькі рамки суб'єтивного сприйняття проблеми. Як наслідок формується одностороннє, упереджене ставлення до того чи того питання соціальної дійсності, перейти раз і назавжди встановлені межі розуміння якого стає проблематичним. Підхід до феномену маргінальності в суспільних науках первісно мав оцінний характер, а саме існування цього явища в соціальному просторі сприймалося виключно як побічний продукт суспільно-історичного розвитку, що не вимагає серйозного філософського осмислення та розв'язання у вузьких межах емпіричних наук. Отже, будь-яка соціальна система розглядала існування феномену маргінальності й розуміла його не інакше, як відхилення від сформованої заданої норми. «Наше наукове мислення введено до рангу норми для будь-якого мислення, пише С. Московичи, – ...наша логіка, прийнята як єдино законна, запламувала інші типи мислення й переконня, не аналізуючи, і віднесла їх до нижчого рівня...» [135]. Але те, що сьогодні являє собою дещо хаотичне, незріле й невизначене за природою своєю, є утворення, що розвиває, стабілізує, а тому має повне право на всебічний опис і аналіз. Ігнорування проблеми маргінальності або безапеляційна інтерпретація її як явища заперечення не є науково доцільною. Невизначеність – нейтральна вже за визначенням, оскільки вона ще не сформувалася в будь-який образ, форму тощо. Істотно вона невизначена в цей

момент часу і в цій дійсності, оскільки не охоплена в будь-якому понятті, а тому приречена перебувати на задвірках наукового (культурного) знання.

Екзистенційний підхід до аналізу маргінальності повною мірою здатний наблизити нас до розуміння змісту самого цього феномену, розкрити його сутність і способи існування у свідомості людини та суспільства. Феномени безвідносні до нас, і лише наше сприйняття й розуміння виявляє та визначає їх у свідомості, робить їхню природу дійсною для нашого існування в соціальному світі. Буття є наявність «Я», не-буття – відсутність «Я», розчиненість у «Ми». Отже, якщо ми згодні з твердженням існування буття і не-буття, то логічно передбачити наявність у світі інакше-буття. Прикладом такого інакше-буття і виступає маргінальність, оскільки вона перестає вже бути об'єктом А або В, але не оформилася ще в будь-яку визначеність. Відбувається процес конституювання себе у світі з частин цілісностей, що розпалися, результат якого завжди невідомий, де: $A + B$.

Ж.-П. Сартр відзначав: «Число, отримане додаванням, не належить ні до якого з підрахованих цих, а також ні до цілісностей, що розпадаються, оскільки воно відкривається як цілісність» [166]. Буття є не сума частин, а їх подолання в «Я». Через відкриття іншої маргінальної цілісності відбувається подолання сутнісних частин, що утворили цю цілісність. Коли відбувається оформлення нової (синтезованої) системи у своїй визначеності, має сенс говорити, що маргінальність як тенденція зникає, оскільки вона втрачає свої процесуальні функції і переходить у новий рівень дійсності. Маргінальність – це постійно рухлива часова точка, де минуле зустрічається з майбутнім, межа двох часових поясів. У минулому маргінальності вже немає, а в майбутньому – ще немає. Маргінальність – це сучасне буття, у якому вона існує завжди, розгортаючись у ньому як процес утворення й становлення визначеності буття.

Одним із найбільш важливих принципів, притаманних усім феноменам буття і самій природі речей, є принцип зміни і принцип збереження. Без них неможливе існування нічого реального у світі свідомості. Одне лише

збереження без зміни приречене на просту повторюваність і, нарешті, зникнення під тиском зовнішніх обставин. Зміна без збереження веде, за своєю суттю, до химерних утворень. Проте маргінальність як основа змін є саме тим процесом, який у момент становлення і збереження під час розгортання його у світі, втрачає свою маргінальну сутність. Отже, маргінальність – одна із складових частин принципу зміни, виражає саме цей процес переходу однієї якості в іншу. Сформована маргінальність перестає бути маргінальністю за своєю сутністю. Вона втрачає свою змістовну природу й перетворюється у визначене фіксоване, що позбавлене руху, а значить і будь-яких змін. У соціальній дійсності феномен маргінальності визначається через виявлення в ній самим своїм існуванням, наперекір законам будь-якої цілісності, призначених для стандартизації всіляких «відхилень» від норм цієї цілісності. Тобто, являючи собою завершену визначеність, вона перестає бути маргінальністю як такою, оскільки оформлюється й укладається в межі будь-якої системи.

Маргінальність не є феномен негативний. Вона є швидше негативним моментом історії, ніж заперечувальним фактом її розгортання в соціальному світі. Це виражається в самій природі маргінальності як часової текучості, необмеженої просторовими межами. Долаючи шаблонність заданості, маргінальність тим самим ставить під сумнів пріоритетність стійких стандартів змісту соціальної свідомості. Проте одночасно вона несе в собі збережені композиційні частини колишніх цілісностей. У цьому полягає двозначність і парадоксальність виявлення маргінальності в бутті. Ж.-П. Сартр указував на існування безкінечного числа реальностей, «які... заперечуються людськими істотами... і які живуть запереченням у своїй внутрішній структурі як необхідній умові їх існування... Кант невиразно бачив їх значущість, коли говорив про пограничні поняття... у свого роду синтезах негативного й позитивного, де заперечення є умовою утвердження» [166]. Маргінальність у своїй сутнісній основі є симбіоз елементів заданості минулого, що вже

розпалося, наявний і сучасний проміжок часу, що прагне в кінцевому результаті до синтезу, який можливий лише в майбутньому, у ще не визначеному часі.

Маргінальність, що сприймається як недолік або відхилення, може вважатися такою лише на фоні і з позицій соціальної визначеності. Сам цей феномен проявляється і конституює себе в системах, що розпадаються, коли їхні частини, що випали, синтезуються між собою, утворюючи в процесі цього синтезу нову – іншу систему. До моменту появи нової системи і легитимізації її у фіксованій визначеності ці частини являють собою маргінальне поле, яке має принципово відмінну сутнісну основу, ніж первісні цілісності, чиї елементи увійшли до неї. Основа її симбіотична, а тому самоіснування феномену маргінальності в соціальному просторі сприймається визначеними цілісностями як утворення фрагментарне, самонедостатнє і, у цілому, – аномальне. Маргінальна свідомість є свідомістю симбіотичною, що складається з різноманітних за своєю природою і направленістю компонентів. Проте ці різнохарактерні компоненти не виключають один одного, як можна було б очікувати, а доповнюють себе, оскільки вони перебувають у стані безперервного руху до синтезу, формування нового визначення. Така симбіотична основа маргінальності дає нам привід говорити про неї як про феномен принципово інший за своєю природою, ніж якесь інше явище соціальної дійсності. Маргінальність не є закінченою в самій сутності, вона – неусвідомлюване існування, неформалізоване, але змістовне, тобто сутність, що не усвідомлює себе й перебуває в процесі становлення.

У фізичних процесах і явищах не створюється нічого принципово нового. Усі фізичні події, по суті, повторюються. Проте життя свідомості має свої закони, воно є постійне становлення, а не перебування незмінних відношень. Життєві процеси еволюційні й творчі, у них завжди створюється дещо нове і встановлюються нові відношення. Відсутність маргінальних феноменів у житті свідомості означала б первісне не-буття. На думку В. Кебуладзе, у життєвих явищах відбуваються «перехід до здійснення нового аспекту на базі старого,

установленого аспекту. Старий аспект зберігає силу як певний ступінь здійснення «інтенції» [72]. Іntenційність має на увазі постійне направлення свідомості, необхідної для визначення об'єкта буття та їхніх відношень у свідомості дійсності. Маргінальність інтенційна, унаслідок цього наділена перетворювальною силою, можливістю. Можливістю тому, що вона не знає своєї екзистенції та направлення зосереджуваності. Можливість виступає тут як абстрактне правило, що застосовується до розумових об'єктів. Швидше маргінальність виступає як потенційність, яка можлива і не стала сама-для-себе сутністю. Це зумовлено самою природою існування маргінальності як феномену, що виникає на межі певних (сформованих) цілісностей.

Маргінальність убирає в себе частини цих цілісностей, концентрує їх у собі і, як наслідок, долає, виходячи за межі шаблонності й заданості. Екзистенційну основу маргінальності варто розуміти як сумарну кількість різнонаправлених частин кількох цілісностей, які, утворюючи нефіксоване і просторове маргінальне ціле, ще не мають певної межі. Це зумовлено тим, що маргінальність ніколи не усвідомлює себе як сутність унаслідок своєї часової (перехідної) природи. При цьому змістовно маргінальність як для-себе-буття являє собою безперервне буття. Г.-В.-Ф. Гегель, зокрема, указував, що «...кількість всюди і в цілому є реальна можливість «одного», але й навпаки, що «одне» настільки ж подається як безперервне» [41]. Це діалектично зумовлює наявність у феномену маргінальності творчої можливості, засобом якої і відбувається постійний вихід за межі заданої дійсності. Можливість ця наділена потенційністю. Якщо дійсні явища виходять за межі стандарту та з'являються у світ свідомості з галузі можливостей і набувають того характеру направленості, який у них є, то реальна можливість і модальна диференціація у всій своїй різноманітності є атрибутами саме маргінальності. Вона – кінечна можливість деякого синтезу, що творить самого себе за законами творчого уявлення, інтуїції, при всій своїй внутрішній відносності та нетривкості структурних рівнів.

Маргінальність виступає одночасно не лише альтернативою до соціальної даності, що склалася, але й поліваріантністю її подальшого розвитку.

Пересіченість простору соціального буття численними й багаторівневими межами існування свідомості (культурної, етнічної тощо) створює ситуацію постійного їх переходу. При цьому неминуче виникають деформації і трансформації самого змісту свідомості, які змінюють саму форму свідомості. Це робить її існування маргінальним відносно до фіксованої дійсності. Соціальне життя у своїй основі не константне й передбачає в цьому постійний рух і розгортання у світі феноменів. Рух цей супроводжується генеруванням нової інформації, появою нових ознак, форм і якостей. Будь-який процес утворює маргінальні феномени змісту свідомості, чия природна сутність передбачає це і несе в собі спонтанність, без якої неможливий прорив до нового. Маргінальність є альтернативою усвідомленості, оскільки усвідомленість – це завершена форма – простір у його оформленості (обмеженості) і посередності (шаблонності) – тотальної даності. В. Кагановський зазначав, що домінування стандартності значною мірою знижує творчий потенціал буття. Відсутність будь-яких змін, неможливість реалізації новаційних ідей робить проблематичним подальший розвиток свідомості, а значить і соціального буття як такого, оскільки будь-який рух у цьому разі направлений на відтворення заданості як такої [67].

Рух у процесі свого розгортання у світі має два діяльнісних начала – репродуктивний і продуктивний. Процес взаємодії цих начал має три характерних ситуації, відзначені В. Овчинниковим:

- 1) домінування репродуктивних начал;
- 2) рівнозначність двох начал;
- 3) домінування продуктивних безпосередньо творчих начал.

Маргінальність підпадає під третю категорію, оскільки вона завжди несе в собі дещо нове, але це не означає, що нове являє собою сутнісне значення для стійкої завершеності минулого. Тому в оцінних категоріях з боку оформленої

цілісності щодо маргінальності превалюють у масі своїй негативні моменти, зазначав В. Овчинников [145]. Для визначеної системи будь-яка потенційна можливість, якщо тільки вона не направлена на відтворення самої системи, являє реальну загрозу збереження її структурної цілісності, оскільки будь-який вільний рух не має певного заданного результату. Зміни можуть мати для системи як позитивний, так і негативний результат. Сам перебіг процесу непередбачений і багатий непередбаченими ексцесами й ситуаціями. Усе це сприяє тому, що феномен маргінальності для стійкої цілісності є швидше не бажаним, навіть небезпечним, соціальним фактом, ніж необхідним.

Для розуміння існування маргінальності як творчої можливості доцільно скористатися поняттям «вільної активності», запропонованим В. Кебуладзе, який характеризує її як можливість «я можу діяти інакше». Під час розгляду її, В. Кебуладзе, зокрема, зазначав, що «вільна активність є дією на фоні можливої «інакше-дії». Якщо дія натикається на примусові границі, через що зникає можливість «інакше-дії», якщо залишається по суті можливість повторення, тим самим припиняється вільна активність» [72]. Вільна активність, яку ми розуміємо як можливу якість, притаманна саме феномену маргінальності як процесу. Творча можливість дозволяє маргінальності надавати світові безкінечні, різноманітні у своїй новизні буттєві образи й альтернативи, які, відходячи від минулих, віджилих і закостенілих у своїй визначеності, являють собою прорив у майбутню реальність.

Попри те що будь-яка обмеженість неминуха – будь-яка межа може і повинна бути пересічена, інакше неможливий розвиток будь-яких соціальних форм у принципі. Г. Зіммель наголошував: «Життя було б абсолютно іншим, якби межа була б щоразу кінцевою, якби в попередньому житті як у цілому, так і в кожному його вияві – сумнівне не робилось би безсумнівним» [62]. І далі Г. Зіммель указував на те, що сама «трансценденція являє собою єдиний акт зведення кордонів та їх прориву до іншого. У цьому її абсолютність, що робить осяжним взаємопроникнення відокремлених її протилежностей» [62].

Маргінальність одночасно є і межею визначеності, і тим засобом, який дозволяє виходити за грані системної обмеженості. Водночас маргінальність – це і спосіб, що дає змогу побачити дійсний світ у його тотальній цілісності в процесі безпосереднього розгортання й існування свідомості як такої. При цьому в маргінальній свідомості немає необхідності остаточного розриву з минулим, оскільки маргінальність передбачає суміщення в собі низки компонентів різного буття. Маргінальність тут мислиться як можливість прориву в інше, оскільки вона викинута за межі своїх світів і систем. Крім того, маргінальність варто розуміти і як безперервність руху: історичний час безперервний, у кожному його моменті він інший відносно до минулого, так і щойно позначеного (майбутнього). У певній системі маргінальність – це буття, що «вислизає». Універсальність маргінальності визначається постійністю і безперервністю її руху та сполучених із цим змін.

Невизначеність є об'єктивною властивістю феномену. У маргінальності, оскільки вона є сукупним результатом розрізнення – їхній симбіотичний зв'язок, який прагне до синтезу, тобто до закінченої визначеності. Маргінальність не лише робить можливими якісні зміни роздріблених частин структур різноманітних цілісностей, а також є і способом зв'язування їх у єдність під час оформлення нової визначеності. К. Маркс писав, що «лише завдяки відхиленню виникає індивідуальний рух, таке відношення, визначеність якого є визначеністю його самого» [4]. Маргінальність визначена лише сама собою, але водночас вона здатна з'явитися у світ через свою вільну можливість, новий зміст, границі яких будуть безперервно переміщатися. Маргінальність за своєю природою і різнообразна, і різноманітна, при цьому елементи, її складові піддаються постійному синтезу між собою всередині маргінального цілого. Наявність маргінальності у свідомості багато в чому розпливчата, дифузна, не має жодної яскраво вираженої визначної ознаки. Вона заповнює собою все і скрізь відсутня; перемішується до будь-якого порядку в системі, але залишається малодоступною для однозначного аналізу.

Вона завжди тут і скрізь, але ніколи не збігається з тим, що робить її власне маргінальністю; вона відкрита зовні й одночасно залишається таємничою. У всьому цьому проявляється екзистенційне інако-буття маргінальності. Жоден із різновидів феномену маргінальності не зникає остаточно через свою гнучкість і текучість природи. У процесі свого існування маргінальність утворює широкі сектори досвіду, автономні, які мають власну структуру.

Маргінальність сприймається як заключний етапу у сфері свідомості, після якого настає фаза повного розпаду і знищення всілякої цілісності. Проте такий «розпад» варто розуміти виключно як процес переоформлення певної цілісності в іншу. Маргінальність у принципі не може бути заключною ланкою в розвитку будь-чого, оскільки вона являє собою безперервність руху. Маргінальність не може зупинитися, бо в момент свого завершення вона вже припиняє бути маргінальною і перетворюється в минуле (норму). Сформований історичний час зникає як сучасність, він втрачає здатність до будь-яких змін. Маргінальність зазвичай сприймається як деяке порушення норм (аномія). Проте порушення норми є необхідним елементом розвитку як свідомості людини, її соціального буття, так і світового процесу в цілому. Одним із перших це усвідомив Епікур, огортаючи в онтологічно-космологічну формулу вчення про відхилення атомів. «Аномійну» поведінку атомів Епікур уважав головною онтологічною основою існування свободи взагалі. Отже, екзистенція маргінальності, яка відкривалася для свідомості й соціального буття, полягає в тотальній свободі, що міститься в самому її існуванні і яку вона несе з собою і в собі. Тим самим маргінальність надає можливість через зміну реалізуватися людині та суспільству в найнеочікуваніших образах, що наповнює світ безмежною різноманітністю форм і змісту. Маргінальність – це вільне існування, а не сутність, оскільки вона є неусвідомленим рухом у часі з невідомим, а тому – вільною направленістю. Сутність подається тут як визначена форма (простору) у своєму завершенні. Маргінальність не може мати закінченої форми, оскільки вона є лише змістом, що, набуваючи форми,

перестає бути маргінальністю, бо в цьому разі вона втрачає свободу як свою невід'ємну якість. Ця свобода несе в собі весь комплекс потенцій, роблячи можливим реалізацію їх через вибір. Саме в цьому полягає суть феномену маргінальності як відносно свідомості окремої особистості, так і суспільства в цілому [100].

Розгортаючись у соціальній дійсності, маргінальність виконує комплекс функцій як на рівні соціальних структур, так і на рівні систем, що значно впливає на протікання їхнього соціального буття. Від реалізації функцій маргінальності в межах соціальної дійсності значною мірою залежить формування нової соціальної реальності. Маргінальність як одну з важливіших характеристик історичного процесу необхідно сприймати в числі інших як активний процес, що завжди супроводжує періоди кризи й стагнації суспільного життя, результат деформації і трансформації її соціальних структур. Одночасно маргінальність є тенденцією, що втілює в собі потенційну можливість впливати на перебіг трансформаційних процесів у самих соціальних системах. Вона не є пасивний компонент історії. При цьому зміни, породжені маргінальністю, мають різноплановий характер. Вони можуть бути як поступальними, так і поворотними, еволюційними й революційними. Серед специфічних рис наслідків цих змін у соціальних системах А. Галкін виділив, зокрема, дискретність змін у трансформаційних елементах суспільних систем: «Соціальна структура, наслідуючи хвилеподібний розвиток способів виробництва, змінюється переважно срибком. Це ще значною мірою стосується суспільної свідомості, процеси якої гальмуються стійким набором стереотипів. Водночас дискретність змін здійснює на рівновагу особливо руйнівний вплив, бо в такому разі концентрація зусиль трансформаційного порядку припадає на обмежений відрізок часу» [38]. Результатом подібних коливань стають різноманітні кризові ситуації, у яких опиняється суспільство й людина.

Помилково було б думати, що зміни неминуче ведуть до кризових явищ і ситуацій, які в кінцевому результаті здатні стати фатальними для суспільства в

цілому. П. Сорокін вважає, що «будь-яка соціокультурна система, поки вона існує і функціонує, безперервно породжує наслідки, які є результатом не зовнішніх факторів, а існування й життєдіяльності самої системи. Як такі, ці наслідки повинні бути приписані їй – незалежно від того, чи є вони гарними чи поганими, бажаними чи небажаними» [171]. Зміни – необхідна умова подальшого розвитку соціального організму. Маргінальність тут не тільки визначає соціальну тональність змін, що відбуваються, але й відіграє провідну роль у всезагальному формуванні та констатуванні нової соціальної цілісності. Людське суспільство початково не може жити й розвиватися, перебуваючи при цьому в константному, фіксованому стані. Воно піддається найрізноманітнішим, різноплановим за своїм характером властивостям, направленостям, змінам. Такі зміни не можуть відбуватися без наслідків для соціального організму. Вони здатні породжувати певні феномени соціального життя, одним із яких і є предмет цієї роботи. Х. Ортега-і-Гассет відзначав, що коли в суспільстві, яке розуміємо як певну єдність складових його соціальних одиниць, «будь-яка група людей відділяється від колективної спільноти, у якій вона проживала сумісно з іншими, відразу, автоматично, помимо чиєїсь волі, починає змінюватися мова, якою говорила раніше ця група, і поступово складається інша, нова» [148].

Зазначимо, що складається не лише нова мова, з'являються інші ідеї, цілі, завдання, звичаї та стандарти – весь комплекс елементів, що становлять основу людського життя, піддається видозміні. Інше співтовариство як маргінальний прошарок не стільки втрачає, хоч і цей процес вітають, безперервний характер історичного розвитку, скільки видозмінює традиційні стереотипи, заломлюючи їх крізь призму свого погляду на світ і соціальну реальність. Не всі маргінальні групи та індивіди мають між собою однакові позиції відносно до соціальної дійсності й основних принципів буття. Їхній світогляд також відрізняється між собою як і вияв їхньої маргінальної сутності. Проте можна з повною впевненістю сказати, що всі маргінальні прошарки спільні за однією загальною

для всіх них ознакою – це установка на інше, нове, ще не оформлене і навіть не проявлене, на те, що повинно неминуче змінити давню цілісність. Здебільшого маргінали погано усвідомлюють свою роль і завдання в суспільно-історичному процесі, вони, по суті, жертви змін, що відбуваються в певний момент часу в будь-якій соціальній системі. І. Валлертайн відзначав, що «в міру того, як система відходить все далі й далі від стану рівноваги, флуктуації стають більш безладними і в результаті наступає біфуркація» [31]. Саме в момент біфуркації, коли колишня цілісність цілком розпадається, маргінальні прошарки суспільства, що перебувають у постійному русі, здатні запропонувати й узяти участь у формуванні і створенні нового, іншого, цілого. Отже, тут проглядається до кінця ще не видима, але від цього не менш важлива, а може бути й головна – підготовча функція феномену маргінальності. Незримо перебуваючи в суспільстві в латентному стані, маргінальність мимоволі готує соціум до майбутніх змін, коли можливе не лише руйнування старої системи, але й створення нової цілісності.

Оскільки маргінальність являє собою іншу сутність, то з традиційних позицій її розглядають як соціальну аномалію. Наявність її в суспільстві сприймається майже всіма суб'єктами різних рівнів як явище негативне, що несе в собі лише деструкцію. Проте згадаймо слова М. Гайдеггера, який указував, що «фактично будь-яке високе зростання приносить із собою також страшний розпад і загибель: страждання, симптоми занепаду належать до часів велетенських кроків уперед... Прихід у світ найбільшої форми песимізму, справжнього нігілізму може у відомих обставинах виявитися ознакою різкого й суттєвого зростання, переходу в нові умови існування» [197]. Поняття «нігілізм» передбачає заперечення наявної системи та її цінностей, без подання будь-якої альтернативи. Нігілізм цілком можна розцінювати як «нейтральну» маргінальність. Нігілістичне ставлення до реальної соціальної дійсності вказує на те, що ця система не відповідає повністю історичним вимогам і реаліям часу. Проте вона ще достатньо стійка, щоб зберегти свою цілісність, а тому нігілізм

є, здебільшого, пасивною формою нонконформізму. Водночас його поява констатує і вказує на той факт, що якісь зміни в соціальному організмі вже назрівають і якнайшвидше відбудуться. Нігілізм – один з аспектів маргінальності, він не несе в собі творчого начала й альтернативи наявному стану речей, але дає зрозуміти, що ця соціальна реальність улаштовує далеко не всіх. Маргінальність саме і є прикладом такої альтернативи, як іншого способу існування. Маргінальність і нігілізм за смисловою суттю не тотожні, але в умовах маргіналізації соціальної системи виступають як реальне виникнення нігілістичних настроїв у різноманітних прошарках суспільства. Зазначимо, що нігілізм у своїй масі притаманний саме нормативним суб'єктам цілісності, оскільки вони, на відміну від маргіналів, не бачать іншого способу існування в системі, яка руйнується, крім первинного, традиційного.

Як уже було зазначено, наслідки маргіналізації та функції, які вона виконує в соціальному середовищі, не завжди виявляються відразу. Проте з нарощуванням масштабів цього явища, його екстенсивності, вони проявляються більш чітко аж до переходу до цілого, що вже розпалося, до формоутворень основ нової цілісності, оскільки вони не завжди детально простежуються. Це пояснюється різноманітністю суб'єктів маргінальності, несхожістю їх один на одного. Такий прихований тип маргінальності та її маятниковий стан у суспільній структурі аналізував В. Ніколаєв [142] і, спираючись на дослідження В. Парето, констатував, що «в соціальному «міжклітинному» просторі, заповненому маргіналами, виникають ущільнення: нові протогрупи, що консолідуються в спільноти, які завойовують соціальний простір завдяки традиційним елементам соціальної структури цього суспільства і починають виштовхувати на «поверхню» представників еліти» [142]. У цей момент, коли маргіналізовані прошарки чисельно будуть якщо не домінувати в соціальному просторі, то становити вагому частину цілого, кількісні зміни в соціальному організмі переходять у якісні. У цьому разі народжується нова

відносно до минулої системи цілісність із принципово іншими властивостями й структурою.

Зазначимо, що маргінальне положення змушує деякі групи з числа носіїв маргінальності, які відчують своє інобуття в цьому соціальному просторі, усвідомлюють дисонанс між цілями й умовами їх досягнення, які просувають їхнє оформлення в соціальній системі, – соціалізуватися. А оскільки вони володіють певним набором маргінальних характеристик, здатністю поглянути на ціле не лише зсередини, але й з боку, то це, за умов затрати належної енергії та сил, їм цілком вдається. Отже, маргінальність – це свого роду провокація. Провокація на «можливість» здійснення будь-чого нового, іншого, провокація на реалізацію себе в небувалому. Провокаційність – ще одна з функцій маргінальності. Причому тут ми спостерігаємо подвійну провокацію. Маргінальність, з одного боку, провокує свого суб'єкта на будь-які активні дії в суспільстві, а з іншого боку, вона провокує безпосередньо сам соціум, викликає деяку зворотну реакцію на своє виявлення в соціальному середовищі. А. Тойнбі зазначав, що «ізолюваний блукаючий елемент, перенесений у чуже йому соціальне тіло, починає виробляти хаос, бо він утратив свою первинну функцію та смисл, а також позбавлений звичних противаг і зв'язків» [180]. Проте не можна забувати, що маргінальний прошарок – це прошарок, що постійно експериментує, із гостро розвиненим соціальним сприйняттям. Маргінальність – явище дуже динамічне й еластичне, що дозволяє їй постійно перевтілюватися самій і перевтілювати суб'єкти, що потрапили в поле її впливу. Маргінальний склад постійно оновлюється, а це сприяє розширенню соціального базису маргінальності. Зрозуміло, не можна однозначно твердити, що маргіналізація – явище добровільне, яке втратило свій соціальний статус суб'єкта і якому надається унікальна можливість, ставши іншим, реалізувати себе в будь-якій іншій, раніше не визначеній соціальній заданості, сфері. Наявність маргінального прошарку, склад якого постійно поповнюється суб'єктами різного соціального, культурного й іншого походження, робить можливим

виникнення іншої соціальної цілісності, заснованої на різних типах мислення, що утворюється внаслідок усебічного синтезу.

Найпомітнішу функцію маргінальності можна визначити як сигнально-інформаційну. Саме в ці моменти найбільш яскраво й наочно проявляються і виявляються маргінальні прошарки системи. Вони часто виходять на перший план у цих процесах, стають безпосередніми їх учасниками. Проте наділяти маргінальність такою функцією означало б виявити суб'єктивізм відносно до цього феномену. Маргінальність у своїй сутнісній основі позбавлена заданості до інформування або сигналізації про будь-які «нездорові» процеси всередині системи. Вона сама є сигнал і, водночас, процес і тенденція. Ця функція маргінальності виражає та констатує ті тенденції, які намітились або вже відбуваються в цій соціальній системі. Маргінальність виступає лише як процес, що відображає перебіг змін, які відбуваються сьогодні і в певній точці простору. Маргінальність не є необхідною умовою соціальних змін, вона – їхня обов'язкова умова і в цьому вбачається об'єктивність її існування в соціальному просторі. Ототожнювання терміна «маргінальність» із поняттям пограничності за своєю суттю правильне, оскільки обидва ці поняття окреслюють деяку перехідну зону, необхідну для подальшого розвитку людства як такого. К. Ясперс у зв'язку з цим відзначав, що «необхідно виходити з пограничних ситуацій, оскільки саме звідси походить основне спонукання: у ситуації катастрофи знайти шлях до буття» [217]. Вихід із таких пограничних ситуацій здійснюється маргінальністю через подолання всіх меж, а не пересічення їх. Вона – вища за будь-які кордони й обмеженості, тобто, за своєю суттю, – «безмежна» і «позамежна».

Результати маргіналізації набувають смислу не лише в майбутньому, і не лише в ньому вона здатна реалізувати себе. Майбутнє, створення іншого – це кінцева інстанція, результат усього процесу, а ми розглядаємо маргінальність безпосередньо як процес. Розгортаючись, феномен маргінальності має схильність проявляти себе й сьогодні через творчі акти і новації своїх

представників. Це може мати стосунок до вчених, які висувають нові парадигми в науці; письменників і художників, які винаходять новий творчий стиль; релігійних діячів, які пропонують світу свої вчення тощо. У кожному з цих випадків відбувається відкидання попередніх норм і правил, відхід від чинних загальноприйнятих традицій. Відрізок часу, коли з'являлася будь-яка оригінальна новація, і момент, коли вона стає загальноприйнятою, нормативною, може бути достатньо довгим. «Ідеї та культурні стилі не змінюють перебігу історії, зокрема в одному часі, – пише Д. Белл. – Проте вони є необхідною передумовою до змін, оскільки зрушення у свідомості, у системі цінностей і моральних основ штовхає людей до зміни їхніх соціальних відношень та інститутів» [16]. Різноманітні творчі новації в науці, техніці, мистецтві тощо здебільшого націлені на майбутнє. Вони, у цілому, сприймаються соціумом як явища дещо завчасні, які особливої ролі в дійсності не відіграють. Із цим твердженням можна посперечатися. С. Московичи, зокрема, указував, що «порушення чинних правил, поява незвичних явищ або ідей, зокрема й наукових чи технічних, нестандартних подій, які розхитують те, що здавалося стабільним і нормальним станом речей, – усе це зачаровує і водночас розбурхує. Навіть якщо новація не є корисною, а іноді може бути шкідливою, то сама її поява «тут і зараз», самим фактом своєї присутності в цій соціальній дійсності змушує звернути на себе увагу, привідкрити штору можливого іншого, поки ще несформованого і незримого, але відчутного у своєму наближенні. Здатність до новацій, новаторство – ще одна з особливостей маргінальності, у якій полягає її евристична (новаційна) функція» [135].

Традиційні соціальні кола й форми культури втрачають свою значущість і важливість. Зростає тенденція до індивідуалізованих форм і ситуацій існування. У цьому плані маргінальність направлена на ліквідацію або трансформацію життєвих основ мислення в традиційних категоріях цілісної соціальної системи. Н. Наумова зазначала, що «...кожний нормативно-ціннісний «вимір»

особистості стає менш пов'язаним з іншими. Звичайна непогоджуваність соціальних установок приймає більш виражений характер» [140]. Проте така розщепленість і атомарність передбачає, врешті-решт, у ситуації створення нової соціальної цілісності, оформлення багатьох маргінальних елементів у єдине соціальне ціле. Н. Наумова наголошувала, що для перехідних періодів життя соціуму характерне «...активне, навіть психологічно насильне втілення нових... моделей поведінки, що приводить до трансформації як нових, так і старих зразків. У результаті на першому етапі формується культура суперечності, що є малофункціональною... Уважається, що перехідні структури через свою нестійкість мають більше альтернатив розвитку, ніж стабільні» [140]. Маргінальність через свою змінну природу надає новоутвореним системам відомої структурної гнучкості, що дозволяє їм у період становлення й оформлення в соціальну визначеність бути більш життєстійкими до впливу оточення, почасти ворожого, соціального простору. Ця гнучкість наявна як у внутрішніх відносинах, так і направлена в зовнішнє соціальне поле.

Не можна підходити до проблеми маргінальності з оцінними категоріями. Це було б неправильно вже тому, що такий підхід до іншого здійснювався б з боку одного чи іншого цілого, що є прикладом не просто суб'єктивності, але й елементарної ненауковості. Маргінальність – феномен вічний і всюдисущий у своїй тотальності. Вона нерозривно пов'язана з історією людини та її товариством, і допоки буде існувати соціальне середовище – буде наявна в ньому і маргінальність, оскільки вона і є істинним моментом історії, її таємницею. Таємницею тому, що маргінал не знає сутнісних аспектів своєї свідомості і, відповідно, не знає результатів своєї активності. Для буття культури й суспільства просто необхідна зміна, а інакше вони стають мертвими. П. Сорокін з цього приводу писав, що «всі великі культури, які зберегли творчий потенціал, піддавалися саме таким змінам. З іншого боку,

культури і суспільства, які не змінили форму і не змогли знайти нові шляхи й засоби передачі, стали інертними, мертвими й непродуктивними» [171].

Маргінальність у своєму роді поставляє світу героїв, які сприяють реалізації переходу суспільства в новий стан. Ці люди своєрідні «розвідники», які не лише можуть зазирнути в майбутні реалії, але й самі своєю присутністю в певній дійсності являють собою цю майбутність.

Маргінальність за своєю природою являє собою тимчасову текучість. Вона як процес у певних умовах може приймати як прогресивну направленість, так і сприяти регресу (деструкції) суспільно-історичного розвитку. Причому ніколи не можна з усією визначеністю сказати, у яких випадках та чи та направленість маргінальності буде превалювати в певній ситуації. Можна лише констатувати, що для феномену маргінальності абсолютно непритаманним є статистичний стан. Суспільно-історичний процес, що розгортається в соціальній дійсності, передбачає безперервність розвитку, переходу від минулого до майбутнього. Цей перехід повною мірою може здійснитися лише в наш час, через визначеність минулого і ще невизначеність майбутнього. Сам цей перехід і є, за своєю суттю, станом тимчасової маргінальності.

Отже, маргінальна свідомість інтенційно направлена на майбутнє, але в яких формах знайде своє вираження це майбуття – невідомо. У будь-якому разі, чи сприймуть майбутні форми вже колишні (архаїки), чи вони оформляться в ніщо нове, небувале, воно буде принципово іншим відносно до минулого. Маргінальна свідомість має формоутворювальні здібності й функції. Маргінальність є позамежовою, неусвідомлюючи своєї природи сутності та існування. Проте така природа маргінальності робить можливим появу в майбутньому як нової особистості, так і нових соціальних феноменів (економічних, політичних, релігійних тощо). Маргінальність являє собою тенденцію подальшого розвитку внаслідок своєї невизначеної природи. Вищезазначені функції маргінальності взаємопов'язані між собою і взаємозумовлені одна одною. Вони, у цілому, визначають невиразну природу

маргінальності як феномену свідомості особистісноутворювального фактора, так і такої, що формує суспільну думку.

3.2 Проблема самоідентифікації маргінезу в екзистенціальній культурі

Самоідентифікація – це процес досягнення тотожності з собою або самоототожнення. Здатність до самоідентифікації притаманна людині завдяки її здібностям до рефлексії. Якщо говорити про самоідентифікацію в межах повсякденного життя, то варто відзначити маргінальність як її умову. Маргінальність стимулює виникнення кризи ідентичності та, одночасно, включає рефлексію, через яку здійснюється самоідентифікація.

Згідно з П. Тейяр де Шарденом, «рефлексія – це набуття свідомістю здатності зосереджуватися на самому собі й оволодівати самим собою як предметом, володіти... своїм специфічним значенням, здатність ... пізнавати самого себе» [177]. Отже, питання про тотожність із собою – теж питання рефлексії, порівняння себе з самим собою, яке вже передбачає внутрішнє розрізнення. Ми зіштовхуємося із ситуацією ніби подвійної маргінальності. З одного боку, самоідентифікація передбачає і вимагає маргінального стану, ніби «*tabula rasa*». З іншого боку, неодмінно необхідний об'єкт, відносно якого здійснюється самоідентифікація. Так, згідно з концепцією Н. Бердяєва «людина стає суб'єктом культури, здатною до самоідентифікації свого осмисленого буття лише в процесі діалогу, на межі своєї й іншої культур. Причому для самої культури, саме як для культури, конститутивно буття на межі з іншим началом буття, інаковість якого доведена до всезагалу» [19].

Філософське усвідомлення й аналіз проблеми маргінальності має на меті розуміння цього феномену та його сутності. Безперечно, сутність усвідомлення будь-якого феномену свідомості в принципі неможлива в межах емпіричного

знання, яке здатне розкривати й показувати лише якісь окремі випадки та сторони соціальних феноменів і явищ, позбавляючи тим самим можливості об'ємного погляду на них як на ціле.

Феномен маргінальності, як і будь-яке інше явище соціальної реальності, не може мати буттєвості у світі без конкретного свого носія – людини. Таким суб'єктом маргінальності природно є маргінал. Яким чином необхідно показати маргінала, щоб об'єктивно наблизитися до філософського осмислення нашої проблеми – за окремими виявами маргінальності побачити і зрозуміти цей феномен у його буттєвій цілісності та одвічності? Тут усе очевидніше постає питання не лише про адекватний підхід у вивченні феноменології маргінальності, але й в аналізі цього явища крізь призму філософської антропології. М. Шелер – один із основоположників філософської антропології – зазначав, що ця дисципліна посідає важливе місце «між метафізикою пограничних проблем математики, фізики, біології, психології, правознавства, історії тощо і метафізикою абсолютного... Її головний інтерес – «Що таке людина?» Самовизначення М. Шелером місця науки про людину в системі знань про світ показує ті пограничні положення, які посідає філософська антропологія і сам її предмет – людина – у всьому комплексі філософського знання в межах гуманітарної проблематики» [207].

Життя людини складається із взаємодії з іншими людьми. Індивідуальне буття включає у свій процес різні етапи під час розгортання його у світі свідомості та суспільства. Людина то відкриває таємниці соціальної дійсності і, включаючись у неї, активно взаємодіє з навколишнім соціальним середовищем, то перебуває в соціальній пасивності, відчуженості від життя суспільства й інших людей. Унаслідок дії певних причин (економічних, політичних тощо) в особистості є велика ймовірність того, що вона може або провалитися в соціальну безодню, або, подолавши негативні життєві обставини, подати себе світу оновленою індивідуальністю, з новими особистісними властивостями і якостями, життєвими прагненнями й ідеалами. Для повноти розуміння

феномену маргінальності необхідно розглянути це явище через заломлювання його в людину як носія маргінальності в усій тій її змістовій та буттєвій повноті, яку цей феномен накладає на нього, зумовлюючи місце, яке він має в реальному світі. Усе багатство змістових значень поняття маргінальності, а також необхідність пояснення складних протирічних зв'язків людини зі світом, суспільством, іншими людьми, зумовили поширене і розпливчате тлумачення цього феномену в різноманітних галузях гуманітарних знань. До філософських наук у відношенні їх до феномену маргінальності належать слова К. Макхейма, який зазначив, що «одне й те ж поняття в устах людей різного соціального стану має здебільшого зовсім різні значення» [121]. Що стосується маргінальності й маргіналів, то тут ці слова мають дещо інше значення. Маргінальність, від самого моменту оформлення цього поняття в суспільній науці (1928 р.), розумілась і продовжує сприйматися значною частиною дослідників цього феномену як явище негативне, вимушене і за своєю природою чуже нормальному існуванню людини. Ще від початку ХХ століття Е. Дюркгейм указував, що суспільство для свого збереження «...усім своїм авторитетом давить на своїх членів і прагне попередити появу «відщепенців». Якщо ж якийсь розум відкрито порушує загальні норми думки, суспільство перестає вважати його нормальним людським розумом і звертається до нього як до суб'єкта патологічного» [58]. Такий підхід до виявлення інаковості в будь-яких її видах продовжує існувати в соціальній дійсності й досі. Маргінальність же є усвідомлення людиною недоліку екзистенційного ресурсу, що визначає постійне переміщення індивіда в пошуках цього ресурсу, не дозволяючи йому надовго фіксуватися в будь-якій визначеності.

У цій роботі не ставиться завдання винесення будь-яких оцінних суджень з проблеми маргінальності ні в цілому, ні в окремих випадках її вияву. При цьому сама проблема маргінальності розглядається не лише в площині існування, але й в аспекті сутності, що зробить можливим цілісний погляд на зазначений феномен.

Те, що маргінали існували в суспільстві завжди, показує нам вся історія людства. Інша справа, що в різний час і епохи, у різних країнах і культурах носії маргінальності не мали однакової назви. Тут немає необхідності робити докладний і глибокий екскурс у минуле, достатньо навести низку характерних прикладів, що показують наявність маргінальних прошарків населення в різноманітні історичні епохи. Усеохопне розуміння маргінальності засновується на самому факті існування її суб'єкта – людини, і на тому, що виражає її природу, характерну їй саме як представнику, агенту феномену маргінальності. Будь-яка людина первісно перебуває в безперервному й активному пошуку оптимальних шляхів свого особистісного й суспільного розвитку. Її природу не можна вважати постійною й незмінною. Людина володіє унікальною здатністю змінюватися в певних обставинах як внутрішньо, так і активно впливати на зовнішнє середовище проживання. При цьому, змінюючи умови свого існування, людина змінюється сама (психологічно, соціально, антропоморфно тощо).

Водночас маргінальне положення позбавляє особистість «почуття культурної партикулярності». Це не означає недолік маргінальної особистості, а швидше виступає як стимул пошуку самої себе у світі, формування власної самосвідомості.

Розпізнати маргінальну людину за якимись особливими ознаками, що її характеризують, важко і легко одночасно. Особистість завжди сама до кінця не усвідомлює свою маргінальну природу, оскільки вона повністю перебуває в процесі становлення й усвідомлення свого «Я».

Як не змінювалися б форми суспільного буття, воно залишалося завжди колективним буттям. Суспільна сутність людини зумовлює груповий масштаб усіх соціальних систем. У групових умовах існування приховуються джерела усвідомлення людиною себе в просторі «Ми – Вони», донині роз'єднуючи людство. У процесі сумісної практичної діяльності суспільна складова біосоціокультурної сутності людини набуває загальнолюдського масштабу:

особистісне «Я», трансформувавшись із безособистісно-групового «Ми», не замикається на відношеннях з настільки ж особистісним «Ти», а співвідноситься з родовим «Ми-людством», яке сприймається моїм «Я» як безпосередньо, так і опосередковано через «Іншого» та «Інших», які сприймаються не як Він і Вони або неістотою Воно, а як «Ти» і «Ви». Культурна й соціальна складова відіграють різні ролі в структурі сутності людини. Соціальна складова формує свідомість і поведінку людини на позаособистісному рівні, культурна – визначає індивідуалізацію людини, її здатність і можливість бути іншою. Саме в культурі відбувається виділення індивідуального «Я» з безособистісного «Ми». Особистість соціально іманентна, тобто «полягає» в соціумі, і соціально-трансцендентна, тобто постійно «виходить» за його межі, змінює її. Соціально-трансцендентна складова виражає перевтілювальне начало, потенціал особистості в її взаємовідношеннях із соціумом. Саме вона зумовлює феномен маргінальності в її соціально-терпимих межах, наголошував М. Бубер [26].

Традиційно термін «маргінальність» використовують для того, щоб підкреслити особливий соціальний статус (переважно – низький), належність особи до меншин, які перебувають на межі або поза соціальною структурою, ведуть спосіб життя і проповідують цінності, що відрізняються від загальноприйнятої норми. Економічні реформи й соціальні потрясіння останніх десятиліть формують ситуацію масового соціального травматизму й актуалізують явище соціальної міграції в сучасному соціумі. Маргіналізація соціуму набуває таких масштабів, що маргінали перестають бути меншиною. Оскільки людина і суспільство іманентно єдині, вплив соціальної й культурної складових в епоху перехідності актуалізуються, що підтверджується дослідженнями перехідності в епоху глобалізації.

У період «переходу», коли попередня ціннісно-нормативна система зруйнована, а інша ще не сформувалася, виникає ситуація аномії. Людина відчужується від соціальних процесів, перестає відчувати себе соціально

затребуваною. Проблема самоідентифікації в новому культурному середовищі виникає і під час міграції людини з одного соціального прошарку в інший. Попередня класова стратифікація, що поділяє людей на вертикальні прошарки, заміщається горизонтальною диференціацією на «інсайдерів» і «аутсайдерів». Нисхідна соціальна міграція найбільш травматична.

Оскільки різні місця перехідної зони можуть бути перехідними в різних відношеннях, можливі простори, усі місця яких мають характер перехідних зон. У соціальному відношенні це означає можливість формування ситуації, коли всі групи (позиції) різною мірою й у різних відношеннях маргінальні. Позиції й групи не ізольовані наглухо, межі непостійні. При тому, що потреба маргінала в груповій ідентифікації тяжіє до нуля, а межі групи відносні, виникає велика спокуса спробувати зайняти спустошену позицію й утвердитися в нових межах. У разі структурної невідповідності спустошеної позиції та групи, що претендує, маргінальність останньої збільшується, ризик конфліктів і деструкції значно зростає. Кризовий, пограничний стан суспільства, що перебуває у фазі переходу, на історичному розломі розрізняє відсутність чіткої економічної політики, загальної ідеології, загальнорозподільної ціннісної системи. Соціальний статус груп настільки рухомий, що люди стають маргіналами в абсолютній своїй більшості. У перспективі може скластися ситуація, коли всі соціальні простори будуть складатися з одних лише маргінальних груп. Імовірний вихід – деструкція соціуму.

Особливо враженими, з погляду самоідентифікації, у сучасному світі виявилися люди, які з різних причин (економічних, соціальних, політичних) опинилися в стані безумовного переходу з одного культурного середовища в інше, – мігранти. Р. Парк звертав увагу на те, що мігрант завжди більшою чи меншою мірою особистісно, соціально й культурно дистанційований від основної маси титулизованого населення. Неповна, неадекватна особистісна самоідентифікація в новому соціокультурному середовищі може стати причиною маргіналізації особистості. Жорстка самоідентифікація особистості в

межах будь-якої локальності на етноси й народності являє собою соціокультурні локальності – слугує простором відношень «особистість – інша особистість» до розмірів цієї локальності. Особистість потрапляє в зону нонсенсу: відчуття подій у Світі обмежується межами локальності [153]. До формування маргінального типу особистості приводить відносна перманентність періоду кризи й ступінь травматизації особистості. З погляду травматичності процесу самоідентифікації, мігрант, що проживав у зоні переходу, найбільше вразливий. З утворенням світової міграційної системи проблема мігрантів (переселенців і біженців) стає актуальною, оскільки людина – істота біосоціальна, адаптуючись в інтенсивно змінюваному середовищі проживання, вона сама змінює його. «Разом з людьми приходить, підтримується або зникає їхня культура», наголошував З. Бауман [13].

Аналіз статистичних даних міграційної служби України дозволив зробити висновок про те, що в Донецькій області, як і в Україні в цілому, міграційна політика, відображаючи особливості національної і світової історії, політики, економіки й менталітету, направлена на створення стартових умов для інтеграції переселенців.

Про перехідність українського суспільства свідчить зростання наркоманії, самогубств, злочинів проти особистості, а також динаміка неврозів (тоді як частота органічних уражень центральної нервової системи залишається постійною протягом багатьох десятиліть). Маргіналізація населення України в сучасну епоху всезагальної перехідності має тотальний характер.

Сутність маргінальності полягає не в будь-якій визначеній формі, обмеженій заданістю меж. Вона є неопосередкований процес становлення цієї форми, яка, визначаючись у будь-яку завершеність, виявляє маргінальність, показуючи тим самим через низку явищ логічну основу маргінальності, що здатна її відкрити. Це організована сукупність якостей і характеристик, що розкривають екзистенційну основу буття маргінальності, яка складається з різноманітних компонентів єдиного буття. Маргінальність індивідуалізується за

допомогою руйнування й переходу обмеженості цих сторін і являє собою деяку нову сутність, але вже через конституювання свого власного буття у світі свідомості.

Маргінальність діалектично поєднує й одночасно роз'єднує ці два часові виміри. Вона саме визначається, але не являє собою закінченої форми розвитку. Маргінальність, за визначенням, є в дійсності як перехідний стан буття від минулого до майбутнього, від однієї визначеності до іншої. Така даність у всій перехідній своїй основі і є її основоутворювальне ядро. Минуле – це визначена даність, воно вже стало майбутнім, що було заданістю минулого, але воно ще не настало. Моментом становлення, оформлення майбутнього є сучасне, як час у його русі, що передбачає в основі своїй стан зміни, переходу від завершеності, константної форми часу до можливої невизначеності. М. Гайдеггер констатував: «Майбутнє робить онтологічно можливим суще... Майбутній, по суті, нарис не концептує спочатку накреслену можливість тематично в уяві, але кидає себе в неї як можливість» [197]. Сам процес становлення – тут і зараз – є той реальний сучасний час у своїй постійній текучості й перехідності.

Сучасне є моментом розгортання майбутнього в його тенденції до становлення закінченого минулого. Отже, маргінальність містить у природі своїй текучість часу як безпосередній процес переходу від даного минулого до заданого майбутнього без будь-якої визначеності на цей момент. Сучасне, за своїм сутнісним відношенням до минулого і майбутнього, є часова інаковість – маргінальність. Якщо минулого вже немає, то майбутнього – ще немає. Сучасне ж виконує перехідну, маргінальну роль щодо цих двох часових цілісностей, що зумовлюють одна одну тотожністю даності й заданості. Отже, маргінальність є ніщо інше, як подолання часу за допомогою його безперервного становлення Часом.

Часова природа маргінальності передбачає будь-які зміни у своїй тотальності, що ведуть, як наслідок, до становлення нової цілісності. Ці зміни мають як якісний, так і кількісний характер. Оскільки ж зміни завжди

притаманні феномену маргінальності, то і зміни відносяться до властивості, яка є ніщо, те, що стає іншим. Саме ніщо (маргінальність) зберігає себе в змінах, які торкають лише ту слабку поверхню його інобуття, а не його визначення. Зміни, що вносяться до маргінальності та її буття, породжують собою нові цілісні утворення і якості, але й вони, так само, піддаються такому ж процесу своєї зміни і до безкінечності.

Отже, головним змістом виявлення і становлення маргінальності у свідомості слугує час, причому час нефіксований, а виявлений як чиста текучість, що розгортається тут і зараз. Внутрішньою сутністю і самим способом існування маргінальності у свідомості є теперішній час, що виступає іншим у своєму виявленні до минулого й майбутнього. Він нейтральний за визначенням, оскільки виступає як факт, що констатує цю дійсність.

Маргінальність як сучасний, чистий час перебуває в стані постійного переходу від одного часу до іншого, маючи при цьому частину характеристик обох об'єктів часу. Вона внаслідок своєї постійної текучості й мінливості буде для обох цілісностей залишатися іншим – перехідним часом. Маргінальність і є постійним часом, що рухається від однієї визначеності до іншої. Час здатний проявлятися безпосередньо як процес лише в сучасному моменті, оскільки в минулому він став уже визначеним, фіксованим фактом і втратив будь-який рух, перейшовши в розряд завершеного небуття, перетворившись у простір. У майбутньому буття також відступає через ще-не-встановлену часову реальність. Маргінальність – це часове явище, що завжди перебуває на грані вже і ще не-буттям, але ніколи не переходить її. У самому ототожненні минулого й майбутнього проявляється форма подолання вже в ще. І якщо минуле і майбутнє як час тотожні відносно одне до одного й інших цілісностей, то теперішнє є відносно до них іншим часовим простором – маргінальним. При цьому маргінальність як інше ціле якісно й кількісно відрізняється від первісних, синтезованих у ній цілісностей.

Маргінальну цілісність розуміємо не лише як синтез зовнішніх зв'язків, що складають її часову структуру. Вона формується також через їхній внутрішній зміст. Саме таким, повним, синтез задає направленість маргінальності від народження до становлення іншого нового цілого, а сам цей процес і становить сутність маргінальності. Маргінальна свідомість, як свідомість складна, здатна виходити, і виходить за межі двох і більше визначень і, рефлексуючись, повертається в себе вже іншою свідомістю, багатокomпонентною (симбіотичною), у якій нараховується як внутрішня, так і зовнішня рефлексія. Кожна з частин будь-яких цілісностей, що складають маргінальне ціле, суттєво відрізняється від останньої за своєю природою. У цьому полягає єдність перших, других і всіх інших готичних певних цілісностей перед фактом наявності іншого – маргінального цілого. З цього приводу Г.-В.-Ф. Гегель констатував, що «кожний із «багатьох» є те саме, що й інше, а саме «одне» з багатьох» [41]. Маргінальність завжди інакша відносно до них. Це робить можливим те, що маргінальність як сама визначає саму себе через власну внутрішньо-маргінальну цілісність, так і визначається через і за відношенням до інших цілісних систем. При цьому маргінальність є повна, абсолютна невизначеність щодо інших цілісностей.

3.3 Проблема маргінезу як антропологічної редукції в сучасній культурології.

З метою маркування конкретного процесу трансформації саме маргінальних спільнот пропонується використовувати поняття «маргінальний перехід». Тож «**маргінальний перехід**» постає як зміна сутності суспільних зв'язків соціального об'єкта, які фіксують його специфічне положення в суспільстві.

Отже, певні перехідні процеси в суспільстві можуть відбуватися за відносно короткий проміжок часу. У цьому разі ми можемо визначити їх як соціальні стрибки, тим самим підкреслюючи, що якісні зміни об'єкта відбулися за достатньо короткий період часу.

Закон діалектики про взаємний перехід кількості в якість указує на те, що здійснення об'єктом стрибка на якісно новий рівень можливе за умов надбання ним необхідних кількісних характеристик. Якщо виходити з того, що певні маргінальні перетворення в суспільстві відбуваються або можуть відбутися за відносно короткий час, то такий маргінальний перехід соціального об'єкта ми можемо визначити як **«маргінальний стрибок»**.

У цілому маргінали відчують значну психологічну напругу і переживають своєрідну кризу самосвідомості, пов'язану з утратою соціальної ідентичності. У них можуть виявлятися такі риси, як підвищена турбота, збудливість, агресивність, прагнення обійти закон тощо.

Маргінал – це людина, яка недостатньо бере участь у житті суспільства. Маргінал, поміщений за межу групи, сприймається членами цієї групи як чужий, відірванець, самотник, який підходить під норми соціуму. Він одночасно поєднує в собі віддаленість і близькість з цією групою, він існує в ній фізично, але не включений до неї як член, не поділяє її погляди, а є забродою і ненормальною людиною в ній, однак наявність такого чужинця дає групі шанс визначити, чим вона сама не є і не усвідомлює свої межі. Так маргінал розмежований з групою і може володіти об'єктивністю в судженнях відносно неї, адже він вільний і в будь-який момент може її покинути. Як наслідок, маргінал несе у своїй особі культурний конфлікт, який не є суто психологічним, це не когнітивний дисонанс, не почуття невизначеності й психологічних незручностей у зв'язку з невключеністю до цієї групи. Це швидше практикуюча маргінальність. Цей конфлікт усвідомлюється самим маргіналом у собі як причетність до кількох несумісних груп і неможливість ідентифікувати себе повністю з однією з них. Цікаво, що деякі культурологи, філософи, психологи,

соціологи вважають, що маргінальний тип особистості найбільш цивілізований, є розвиненим типом, відкритим до всього нового. Так, Христос, народжений у маргінальному середовищі в хліву, і надалі всім своїм життям він не тільки не зміцнюється в якійсь соціальній групі, а навпаки, руйнує переконання й норми того суспільства, у храмі вчить, лікує, допомагає бідним і хворим, виганяє з храму крамарів, у молодості заробляє малооплачуваною працею, бере в учні рибалок, не поділяє людей за статусом і помирає серед розбійників. Отже, стає однією із впливових особистостей не лише в іудеї – християнському середовищі, але й у світському, заклавши в нього основи етики й високі моральні стандарти, які діють донині.

Отже, у соціально-культурному контексті визначили, що **маргінез** – це об'єктивний соціальний процес, котрий відображає процеси дистанціювання специфічних соціальних об'єктів від домінантних аксіологічних установок у суспільстві, розподілу матеріальних благ. Феномен характеризується дихотомією «*висхідний-низхідний*». Маргінез може виступати як інноваційний чинник суспільного розвитку (*висхідна складова*), так і детермінантою утворення в ньому депривованих соціальних груп (*низхідна складова*) [143].

З одного боку, саме накопичення в суспільстві достатнього потенціалу інноваційної (маргінальної) енергії детермінує зміни, його перехід до якісно нового стану. З іншого – унаслідок такого переходу змінюється і соціальна структура суспільства. Залежно від характеру суспільних перетворень (еволюційного, реформаторсько-поміркового або революційного) і відповідного переформатування соціальних зв'язків та політично-економічної структури в суспільстві з'являються групи (а на макрорівні суспільних трансформацій навіть цілі спільноти), які випадають із нової системи розподілу суспільних благ унаслідок різної інерції сприйняття членами суспільства (елементів суспільної структури) соціально-ціннісних домінант та інтеграційних установок.

Комбіноване використання вертикальної і горизонтальної дослідницьких конструкцій вивчення маргінезу в суспільстві дозволяє отримати комплексне уявлення щодо особливостей механізмів цього феномену на сучасному етапі світової глобалізації, оскільки в цих умовах у суспільстві відбуваються глибинні політичні та соціально-економічні трансформації і, відповідно, розширюються масштаби маргінезу.

Зауважимо, що недосконалість політики суспільного контролю, спрямованої на локалізацію прояву негативних аспектів соціальної маргіналізації в суспільстві та їх пом'якшення, призводить до парадоксу виникнення в маргінальному середовищі суб'єктів, що свідомо погіршуватимуть власні умови життя аби скористатися можливістю отримання соціальної допомоги. Тобто сучасний етап розвитку суспільства супроводжується не лише зростаючими масштабами маргінезу (*кількісної характеристики*), а також виникненням нових форм прояву цього феномену (*якісної характеристики*).

Цікаву думку сформулював В. Вашкевич, здійснюючи соціально-філософський аналіз феномену історичного процесу: «намагаючись самореалізуватись, маргінальна особистість доводить протиріччя історичного розвитку до крайнощів, набуває пограничних форм, що виводить її на рівень своєрідного абсолюту [32]. Її практичне задоволення чи незадоволення зумовлює адекватну історично сформованому напруженню діяльність особистості. Вона виходить за межі нормального. Ця потреба викликає або недосягнення нижньої межі нормального в соціумі, або перехід його верхньої межі. У результаті соціум одержує або приклад власного «дна», або приклад зразка власного майбутнього.

Дійсно, соціальні процеси, що відбувалися на пострадянському просторі впродовж 90-х років XX століття, давали можливість дослідникам широко інтерпретувати поняття феномену маргінезу. Наприклад, окремі науковці відносили до маргінальних груп приватних підприємців та суб'єктів малого

бізнесу, які використовували найману працю, що, на їхню думку, в умовах домінування стереотипів соціалістичного господарювання породжувало проблеми із визначенням їхнього соціального статусу, а також їхньою самоідентифікацією в суспільстві.

Уважаємо, що у філософській думці кінця XX – початку XXI століть досить міцно закріпилася традиція сприймати перехід, маргінальний стирбок крізь призму психологізму і трактувати його як явище суто душевного плану. Неабияке значення в розвитку маргінезу, як культурного чинника має психологічний, більшою мірою психоаналітичний, підхід. Тому сучасна етична думка відштовхується від наявних нині і домінантних у людській свідомості трактувань маргінезу, які мають яскраво виражений психологічний характер.

Криза моральної культури сучасного суспільства, знецінювання і фрагментація традиційних цінностей примушує замислитися про духовне виховання людини, про розв’язання найважливіших проблем, які виникали на шляху її соціалізації. У процесі перетворення людини на зрілого індивіда, повноцінного члена суспільства неабияке значення має її здатність правильно оцінювати свій страх, осмислювати причини виникнення і способи подолання. Відсутність цих якостей вкрай негативно впливає на її суспільне життя, освіту і професійне зростання, сприяє виникненню процесів деморалізації в суспільстві.

Кожна епоха виробляє свої шляхи подолання маргінезу. Ще однією причиною звернення до вітчизняної соціокультурної спадщини є те, що соціальні аспекти страху досліджувалися в ній у тісному взаємозв’язку з морально-духовними основами цього феномену, що, безумовно, актуально для сучасності.

У трансформаціях маргінальних спільнот однією із складових такої міри є норма, яка маркує межі, у яких зберігаються якості і функції, притаманні відповідному агрегатному стану соціального об’єкта, пропорційності його взаємозв’язків з іншими соціальними об’єктами.

Схожу тезу знаходимо в роботі Б. Майєра «Освіта як система когнітивної адаптації сучасного суспільства». «... Якщо припустити, що сутністю перехідних соціальних процесів є зміна домінанти розвитку, що управляється з боку суб'єкта відповідного процесу соціальних змін у бік саморозвитку невідконтрольного функціональній дії наявного суб'єкта в його попередній соціальній якості, то метою формування нового стану якісної визначеності соціальної системи в нових умовах виступає необхідність зміни самої якісної визначеності суб'єкта для опанування процесом соціальних змін і переведення їх у стан керованого розвитку на новому витку соціального розвитку вже іншої соціальної системи [106, с. 286]».

Аналогічну думку знаходимо і в праці С. Гуріна «Маргінальна антропологія» [53]. Зокрема, він підкреслював, що «специфіка трансформаційних процесів в Україні полягає в тому, що вони відбуваються в умовах непогодженості різних варіантів їхньої інтерпретації різними соціокультурними групами. Зрозуміло, такі явища можна констатувати в будь-якому суспільстві, що стало на шлях трансформаційних перетворень. У тих суспільствах, де зберігається можливість діалогу, можна виробити прийнятний варіант трансформації. Він повинен, з одного боку, сприяти підвищенню ефективності найважливіших форм діяльності (економіка, політика), а з іншого, інтерпретація трансформації, що виникає в процесі діалогу, має бути освоєна значною частиною суспільства, перетворитися у внутрішній зміст його культури і діяльності. Якщо ж у процесі діалогу присутні тільки елементи розколу, які неминуче виникають при трансформації, то за відсутності діалогу мова йде про цивілізаційний розкол, що виник в ході історії, який паралізує трансформаційні процеси, спроби йти шляхом прогресу, стимулює руху всього суспільства в цьому напрямку [53, с. 11]».

Розширений соціокультурний погляд на цю проблему знаходимо в монографії О.Полісаєва «Архітектоніка сучасного міфу», у якій зазначено: «... вітчизняна еліта, болісно розлучаючись із номенклатурним минулим та

перебуваючи в стадії формування, роз'єднана регіональними, світоглядними, галузевими, корпоративними тощо перегородками, на сьогодні виявилася просто нездатною очолити трансформаційні процеси в Україні. І справа не лише в тому, що перед нею постали надзвичайно складні завдання – об'єднати різні регіони України за умов соціально переструктурованого суспільства, власне українські політики в більшості своїй ще й на сьогодні перебувають у полоні стійких пострадянських міфологем, згідно з якими домінантним чинником консолідації українського суспільства виступає економічна складова, після розв'язання якої всі інші проблеми будуть подолані мало не автоматично» [157]. Досліджуючи феномен маргінальності, виходимо з того, що це явище проявляє себе в дійсності буттям через теперішній час і сутністю маргінальності буде текучість теперішнього часу в її перехідності й змінності під час розгортання буття у світі свідомості.

Визначення маргінальності як факту соціальної й історичної дійсності передбачає констатацію того положення, що цей феномен виникає на порозі діалектичної взаємодії деяких часових категорій. Г.-В.-Ф. Гегель відзначав: «Наявне ж буття є певне буття, конкретне, тому в ньому відразу ж виявляється кілька визначень» [41]. І саме ці визначення роблять це буття фіксованим і явним нам у своїй константі. Маргінальне ж буття визначається виключно часом і має часову форму, не фіксовану ні в просторі, ні, як це не парадоксально, у часі, а тому це буття інше за формою і за змістом наявного, визначеного буття. Визначеність завжди виступає як якість певної дійсності, але ніколи як маргінальність. Маргінальність подається нам виключно як чистий соціальний час і реалізує себе в майбутньому через конструктивну або деструктивну направленість свого розвитку. Урівноваженість чистим соціальним буттям організує «Я». При цьому «Я» тільки тоді «Я», коли воно відрізняється від інших. Отже, буття – це чиста неординарна (творча) свідомість, у якій подолані всі типові стандарти думки в їхній заданості. Маргінальність свідомості, за своєю суттю, є саме тією констатацією факту,

коли вона через заданість будь-яким буттям являє собою можливість реалізації себе в майбутньому через соціальне буття, виходячи за шаблонність і визначеність певного моменту часу.

Маргінальність пронизує все суспільство, усі його рівні, а також структури свідомості, проявляє себе не лише в соціально-економічних формах, але й містить у собі культурні та духовні наслідки.

П. Штомпка спостерігав зміни соціальної системи за такими параметрами: 1) у складі міграції; 2) у структурі виникнення нерівності; 3) у функціях спеціалізації та диференціації робіт; 4) у межах злиття груп або конкуренції між ними; 5) у відношеннях підсистем (перемога політики над економікою); 6) у природному оточенні (погіршення екологічної обстановки, епідемії тощо) [209]. П. Штомпка відзначав, що іноді ці зміни мають частковий характер і не порушують цілісності системи.

Маргінальність є усвідомленням людиною недоліку екзистенційного ресурсу, що визначає постійне переміщення індивіда в пошуках цього ресурсу, не дозволяючи йому надовго фіксуватися в будь-якій визначеності. І насамперед будь-яка людина первісно перебуває в безперервному й активному пошуку оптимальних шляхів свого особистісного й суспільного розвитку. Її природу не можна вважати постійною й незмінною. Людина володіє унікальною здатністю змінюватися в певних обставинах як внутрішньо, так і активно впливати на зовнішнє середовище проживання. При цьому, змінюючи умови свого існування, людина змінюється сама (психологічно, соціально, антропоморфно тощо).

Висновки до розділу 3

1. Інтеграційні процеси в суспільстві синергетично змінюють зв'язки між соціальними об'єктами, унаслідок чого в узорі соціокультурної мозаїки світу

більш чітко проявляються контури незаповнених сучасним соціальним змістом місць, що відповідають унікальному рельєфу спільнот, які внаслідок глобальної трансформації опинилися на маргінезі. Використання наявних і потенційних переваг маргінальних спільнот у процесах регіональної інтеграції здатне забезпечити її транзит в інтегрований соціокультурний простір.

2. Необхідною передумовою для здійснення спільнотою «маргінального стрибка» є започаткування діалогу в суспільстві на предмет конвергенції суспільних орієнтирів щодо вектора трансформаційного переходу. Такий підхід можливий за умов знаходження певної точки відліку, у якій погляди регіональних еліт збігатимуться або хоч би будуть нейтральними. Цей діалог доцільно розпочинати в площині формування унітарного національного образу світу як інтегральної характеристики специфіки національної свідомості і культури, що фіксує їхні інваріантні, програмові особливості, які забезпечують історичну спадкоємність національного буття.

3. Основними компонентами управління транзитом маргінальною спільнотою на якісно вищий рівень соціальної структури є: а) уточнення особливостей формування маргінальності спільнот у сучасних умовах; б) визначення перспективних (*насамперед, унікальних у своєму роді*) точок їхньої взаємодії з мейнстрімом, що детермінуватиме подальший характер відносин; в) узгодження суб'єктами регіональної інтеграції своєї ролі в моделі майбутнього соціокультурного простору з метою консолідації власних і зовнішніх ресурсів для досягнення цілі.

4. Основними детермінантами «маргінального стрибка» України в інтегрований соціокультурний простір є: а) примат фундаментальної науки над прикладними; б) готовність суспільства позитивно сприйняти економічну парадигму інноваційного розвитку; в) перспективи розбудови взаємодії з розвиненими спільнотами у сферах боротьби з продовольчою та екологічною глобальними кризами; г) наявність необхідного ресурсу людського капіталу.

5. Інноваційна модель розвитку суспільства потребує перегляду наявних варіантів фінансування національної науки. У сучасних умовах західні суспільства намагаються доповнити бюджетне фінансування приватними інвестиціями, опрацьовуючи нові механізми взаємодії в межах трикутника *держава-наука-бізнес*. Проте навіть багаті розвинені суспільства стикаються з проблемою залучення приватного капіталу у фінансування інноваційних розробок, незважаючи на широке використання захисних ринкових механізмів, зокрема й створення спеціальних венчурних фондів з відповідними податковими преференціями. За цих обставин українське суспільство має шукати свій унікальний шлях інтеграції вітчизняної науки з міжнародним бізнесом у полі діяльності наднаціональних інституцій (реагування на виклики глобалізації, які проявляються в екологічних, продовольчих, енергетичних, демографічних та інших світових кризах).

ВИСНОВКИ

Загалом виконане дослідження дає підстави констатувати, що феномен маргінальності – складне багатоаспектне явище соціальної дійсності, яке виявляє себе у світі свідомості, буття людини і в суспільно-історичному процесі. Маргінальність має тимчасову сутнісну природу, суть якої полягає в здатності виходити й переходити через межі певних цілісностей. Така часова текучість маргінальності зумовлює становлення її у світі свідомості як цілком нової даності порівняно з попередніми цілісними системами. Маргінальність виступає як інструмент самоусвідомлення людиною свого місця у світі засобом того, що маргінальність наділяє свого носія унікальною здібністю як оглядати, так і існувати відразу в кількох цілісностях і даностях соціальної дійсності. При тому спостерігається безперервність становлення самосвідомості суб'єкта маргінальності через тимчасову природну текучість самої маргінальності – її незакінченості й незакінчуваності як такої. Отже, у суспільно-історичному розвитку маргінальності виступає таємниця історії, яка сприяє становленню у світі нових історичних і соціальних реалій через постійне формування нових суспільних структур та систем, що робить можливим безперервність суспільно-історичного розвитку.

На підставі виконаного дослідження було сформульовано такі висновки:

- маргінез розглянуто як антропологічно-екзистенціальний феномен, зокрема й з описом концептуальних підходів у соціальній філософії до проблем перехідності, змінності особистості та суспільств, які виступають модусом ототожнення й самоідентифікації «Я» через окреслення онтичного кола, виявлення маргінальних підстав метафізичного;
- маргінальність проаналізовано як соціокультурний феномен, проведено порівняльний аналіз вияву маргінальності в соціокультурному просторі Західної і Східної цивілізації;

- обґрунтування важливості дослідження маргінальності на матеріалі соціальних груп, окремих індивідів, а також у сфері духовного буття людини;
- показано специфіку виявів креативної і деструктивної складових маргінальності;
- з'ясовано та визначено такі властивості маргінальності, як динамічна природа, свобода як її основа, демонстраційна або індикативна властивість, стійкість, невизначеність (маргінальне як фантом), а не як амбівалентність;
- феномен маргінальності розкривається як основа самоідентифікації індивіда: показано співзвучність маргінальності з такими категоріями, як «чужий», «інший», визначено й проаналізовано умови, що сприяють створенню маргінальної ситуації;
- доведено, що страх смерті – це форма вияву маргінезу в соціумі, де маргінальність постає як внутрішня характеристика людського «Я», ексцентрична сутність якого заявляє про перманентний стан незадоволеності собою та середовищем через протиріччя між біологічним, соціальним і духовним «Я»;
- з'ясовано онтологічні витоки, концептуальні і засадничо-світоглядні суперечності маргінальної свідомості, що породжує страх як соціокультурний феномен;
- психологічно та теоретично обґрунтовано природу цього феномена та явища маргінезу як іманентно-детерміновану діалектичну єдність соціальних суперечностей, що виникають у всіх сферах індивідуального та суспільного буття і впливають на інтерпретацію та експлікацію в суспільстві норм та аксіологічних орієнтирів різних соціальних верств; сформовано зміст явища як певну сукупність субкультурних процесів, виокремлено їхню ментальну та світоглядну форми;
- досліджено маргінальну особистість, яка не відчуває екзистенціалу любові як інстинкту чи психологічного переживання або соціального фактора, а переживає це як спосіб самовизначення, самопізнання особистості: любов

виступає ціннісним принципом, ціле- і смислоутворювальною основою процесу самореалізації людини у світі;

- показано, що у взаємозв'язку з іншими екзистенціалами маргінальність є світоглядною опорою індивіда, центром духовного засвоєння ним навколишнього світу, орієнтиром смисловизначення особистості, обраним у неусвідомлених прошарках людської психіки (душі) як деякий архетипний зразок моделі людини, яка відображає її інваріантну сутність, первісно довершену, що вимагає своєї актуалізації відповідно до акту становлення буття з ніщо;

- здійснено реконструкцію маргінезу й екзистенціального страху та досліджено їхні відмінності на різних соціально-історичних етапах, які фокусують увагу на ціннісних аспектах страху Божого як творчого синтезу любові, самотності та смерті;

- з'ясовано, що маргінальність є світоглядною домінантою і глибинним відчуттям людини, пов'язаним з кінечністю людського існування.

Часова природа феномену маргінальності зумовлює, так само, її ціннісні значення для людини і суспільства. Цінність маргінальності полягає у свободі, яку вона несе в собі, оскільки ця свобода передбачає не лише можливість, але й потенцію для реалізації в соціальному світі нових реалій. Засобом свободи маргінальність виступає як метод, через який відбувається самоорганізація індивіда як особистості нової, відмінної від заданості й шаблонності минулого часу. Можливість, яка надається свободою, міститься у феномені маргінальності, робить реальним плюралістичні суспільно-історичні процеси, багатоваріантність його реалізацій та оформлення в соціальний простір. Тож свобода й зумовлена нею можливість — основний зміст феномену маргінальності.

Такий зміст маргінальності тягне за собою інтенціональність руху під час розгортання цього феномену в соціальному просторі. Це сприяє реалізації потенційних можливостей, що містяться в ній, у соціальну дійсність. Причому

інтенція маргінальності приймає різносторонній характер. Залежно від суспільно-історичних умов та обставин, що складаються, маргінальність здатна бути як конструктивною для окремого індивіда й суспільства, так і деструктивною, близькою до аномії. Проте за будь-якої направленості маргінальність виступає як одна з умов самовизначення людиною себе у світі свідомості і в соціальному просторі. Це робить можливим вільне конструювання особистістю себе, а через себе і соціальної дійсності, що її оточує. Водночас феномен маргінальності може слугувати одним із факторів саморуйнування людини, перетворюючи її в девіантну особистість. У соціальному плані маргінальність задає темп і тональність суспільно-історичному процесу, направляє людину й суспільство до нових ще не пізнаних горизонтів розвитку. У зв'язку з цим у дисертації виділено такі функції маргінальності, які привносяться нею у світ свідомості, людини й суспільства:

- 1) підготовча функція – слугує для переходу до нових соціальних реалій;
- 2) провокаційна – через низку епізодичних соціальних явищ маргінальність підштовхує свого суб'єкта до здійснення чогось іншого, нового і, тим самим, провокує структурні чи системні зміни в цілому;
- 3) сигнально-інформаційна – відображає процеси, що відбуваються в соціальному просторі, інформує про початок трансформаційних чи деформаційних змін усередині структур і систем;
- 4) евристична функція, як здатність привнести в навколишню соціальну дійсність деяку новацію;
- 5) оформлювальна – виявляється під час надання структурам і системам закінченості й визначеності (конституювання) у межах іншої, нової цілісності. Усі ці функції феномену маргінальності між собою взаємопов'язані і взаємозумовлені й представляють суть реалізації маргінальності в суспільно-історичному процесі як соціально-культурного феномену.

Сутнісна природа маргінальності – час, засобом якого вона стає у свідомості й соціальному світі, причому час безперервний у своїй тотальності й текучості (постійно перехідний). Зміст маргінальності полягає у свободі як

можливості інако-дії й інако-буття, що проявляються через інтернаціональність маргінальності в соціальному часі і просторі й реалізацію нею себе в ньому засобом низки функцій, які привносяться нею у світ соціального. У дисертаційній роботі здійснено перенесення акцентів з явища маргінальності безпосередньо на її сутність, із появою цього феномену (тобто маргіналів) на маргінальність як фактор суспільно-історичного розвитку.

Отже, знання сутнісної природи феномену маргінальності в її змісті і функціях робить реальним розуміння суспільно-історичних процесів як минулого, так і теперішнього часу з нових позицій. Це пояснюється тим, що маргінальність як явище в людському і соціальному плані являє собою феномен вічний, часовий, а не тимчасовий, вона безперервно змінюється сама і змінює навколишню соціальну дійсність одночасно.

Крім того, розуміння феномену маргінальності в її цілісній основі може слугувати одним із елементів прогнозування й аналізу можливого розвитку в майбутньому як окремих соціальних структур зокрема, так і цілих систем взагалі. Використовуючи результати досліджень прикладних наук з проблеми маргінальності, можемо наші теоретичні пізнання в галузі маргінальності застосувати на практиці. Це може виразитися в адекватному підході до розуміння і під час розв'язання будь-яких конфліктних ситуацій (етнічних, економічних, політичних тощо), якими супроводжується поява різних нових (інших), маргінальних за своєю суттю соціальних феноменів. Тенденції загальносвітового розвитку показують, що в найближче десятиліття феномен маргінальності не зникає із соціального горизонту. Навпаки, маргінальність і пов'язані з нею проблеми з більшою інтенсивністю будуть проявлятися в соціальному просторі через прискорення суспільно-історичного розвитку як окремих індивідів і соціальних груп, на що наголошувалось у минулому, так і всього загальносвітового співтовариства в цілому.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аблеев С. Р., Кузьминская С.И. Массовая культура современного общества: теоретический анализ и практические выводы // Человек в социальном мире: проблемы, исследования, перспективы. Научно-практический вестник. Выпуск 2002/1. №8. С. 39-42.
2. Абрахамсон П. Социальная эксклюзия и бедность // Общественные науки и современность. 2001. № 2. С. 158–166.
3. Андрущенко В. П. Інноваційний розвиток освіти в стратегії «українського прориву» // Вища освіта України: теоретичний та науково-методичний часопис. 2008. № 2. С. 10–17.
4. Андрущенко В. П. Історія соціальної філософії (західноєвропейський контекст). Київ: Тандем, 2000. 416 с.
5. Андрущенко Т. В., Андрущенко Т. І., Денисенко В. М. Місце творчості у добу відродження як умови зростання людської досконалості в ідейно-естетичному та практичному вимірах // Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв. 2018. № 4. С. 204–209.
6. Арьес Ф. Человек перед лицом смерти. Москва: Прогресс, Прогресс–Академия, 1992. 520 с.
7. Атоян А. И. Маргинальность и право // Социально-политический журнал. 1994. № 7–8. С. 159.
8. Атоян А. И. Социальная маргиналистика. О предпосылках нового междисциплинарного и культурно-исторического синтеза // Полис. 1993. № 6. С. 29–38.
9. Банникова Л. Н. Компаративный анализ образовательных стратегий будущих инженеров в современных форматах образования // Известия Уральского федерального университета. Серия 1: Проблемы образования, науки и культуры. 2020. Т. 26. № 1 (195). С. 180-187.

10. Банникова Л. Н. Маргинальность как социально-патологическая форма адаптации населения к меняющимся условиям жизни (К постановке проблемы) // Позуновский альманах. 2000. № 2. URL: <http://new.elib.altstu.ru>
11. Баньковская С. П. Роберт Парк // Современная американская социология / под ред. В. И. Добренкова. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1994. С. 3–19.
12. Барт Р. Культура и трагедия // Новые переводы. Хрестоматия в помощь студентам-филологам. / Составление и общая редакция Н. Т. Пахсарьян. Москва, 2005. С. 328—330.
13. Бауман З. Индивидуализированное общество / пер. с англ. под ред В. Л. Иноземцева. Москва: Логос, 2002. 390 с.
14. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну / пер. с нем. В. Седельника, Н. Федоровой; послесл. А. Филиппова. Москва: Прогресс–Традиция, 2000. 384 с.
15. Бек У. Что такое глобализация? Ошибки глобализма – ответы на глобализацию / пер. с нем. А. Григорьева, В. Седельника. Москва: Прогресс–Традиция, 2001. 304 с.
16. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования / пер. с англ. под ред. В. Л. Иноземцева. Москва: Academia, 1999. 956 с.
17. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. Москва: Медиум, 1995. 323 с.
18. Бердяев Н. А. Философия свободного духа. Москва: Прогресс, 1992. 304 с.

19. Бердяев Н. А. Философия свободы. Смысл творчества. Москва: Правда, 1989. 608 с.
20. Бех В. П. Генезис соціального організму країни. Запоріжжя: Просвіта, 2000. 288 с.
21. Бех В. П. Философия социального мира. Запорожье: Тандем–У, 1999. 284 с.
22. Боген М. М. Спорт в постсоциалистическом обществе // Теория и практика физической культуры. 1996. № 12. С. 48–49.
23. Бодрийяр Ж. Система вещей / пер. с фр. Москва: Рудомино, 1995. 168 с.
24. Бонхёффер Д. Соппротивление и покорность / Пер. с нем. А. Б. Григорьева.; вступ. ст. Е. В. Барабанова. Москва: Прогресс, 1994.
25. Бредихина Л. М. Антропология копулярного субъекта. Бесполоя телесность в современном искусстве 1990–2000 гг. URL: <http://visantrop.rsuh.ru/announcements.html?id=291381>
26. Бубер М. Два образа веры. Москва: Республика, 1995. 464 с.
27. Бубер М. Я и Ты. Москва: Высшая школа, 1993. 176 с.
28. Буркхардт Я. Культура Италии в эпоху Возрождения: в 2 т. Санкт-Петербург: Книгоиздательство М. В. Пирожкова, 1905–1906.
29. Быховская И. М. «Человек телесный» в социокультурном пространстве и времени (очерки социальной и культурной антропологии) / Рос. гос. акад. физ. культуры. Москва, 1997. 209 с.
30. Быховская И. М. Спорт: культурологические векторы анализа феномена // Культурологический журнал. 2011. № 1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sport-kulturologicheskie-vektory-analiza-fenomena>

31. Валлертайн И. Социальное изменение вечно? Ничто никогда не изменяется? // Социологические исследования. 1997. № 1. С. 8–27.
32. Вашкевич В. М. Історична свідомість студентської молоді: ціннісно-світоглядні орієнтири: навч. посіб. / М-во освіти і науки України, Нац. пед. ун-т. Київ: Світогляд, 2010. 274 с.
33. Виндельбанд В. Избранное: Дух и история / пер. с нем. Москва: Юрист, 1995. 687 с.
34. Волкова О. А. Профессиональная маргинальность в контексте проблем современного российского общества // Социальные проблемы. 2008. № 1. URL: <https://studfile.net/preview/9716622/>
35. Вопросы социальной теории: науч. альманах / под ред. Ю. М. Резника, М. В. Тлостановой. Москва: Ассоциация «Междисциплинарное общество социальной теории», 2010. Т. IV: Человек в поисках идентичности. 528 с.
36. Воробьёва Е. С. Маргинал в русской литературе конца XX – начала XXI века // Вестник Северного (Арктического) федерального университета. Сер.: Гуманитарные и социальные науки. 2014. С. 91–98. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/marginal-v-russkoy-literature-kontsa-xx-nachala-xxi-veka/viewer>
37. Галайбіда О. В. Лексичне різноманіття української мови у перекладах Л. Солонька // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки. 2015. Вип. 39. С. 55–58. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npkpnu_fil_2015_39_13
38. Галкин А. А. Стабильность и изменения сквозь призму культуры мира // Полис. Политические исследования. 1998. № 5. С. 117.

39. Гараджа В. И. Карл Барт // От Лютера до Вайцзеккера. Великие протестантские мыслители Германии: очерки / сост., автор введения и науч. ред. В. А. Зоц. Москва: Раритет, 1994. С. 182–203.
40. Гваттари Ф., Делёз Ж. Анти-Эдип: Капитализм и шизофрения / пер. с франц. и послесл. Д. Кралечкина; науч. ред. В. Кузнецов. Екатеринбург: У–Фактория, 2007. 672 с.
41. Гегель Г. В. Ф. Феноменология духа / пер. Г. Штепа. Санкт-Петербург: Наука, 1994. 444 с.
42. Гидденс Э. Ускользающий мир: как глобализация меняет нашу жизнь / пер. с англ. Москва: Весь мир, 2004. 120 с.
43. Гейтс Б. Бизнес со скоростью мысли // Москва: Эксмо-Пресс, 2003. 480 с.
44. Гладарев Б.С. Женщина, мужчина и мобильный телефон// Социологические исследования. №4. 2006. С. 68-76.
45. Глазьев С. Ю. Закономерности социальной эволюции: вопросы методологии // Социологические исследования. 1996. № 6. С. 56.
46. Голенкова З. Т., Игитханян Е. Д., Казаринова И. В. Маргинальный слой: феномен социальной самоидентификации // Социологические исследования. 1996. № 8. С. 12–17.
47. Головкин Н. В. Философские вопросы научных представлений о пространстве и времени. Концептуальное пространство-время и реальность: учеб. пособ. Новосибирск: Новосибирский гос. ун-т., 2006. 226 с.
48. Горская Г. Б. Психологические эффекты ранней профессионализации личности // Человек. Сообщество. Управление. 2008. № 3. С. 105-109.
49. Грані людського буття. Позитивні та негативні виміри антропокультурного. Київ: Наукова думка, 2010. 350 с.

50. Гриценко В. П., Данильченко Т. Ю. О маргинальных темах и концептуальных лакунах в современной философии // ДискурсПИ. Екатеринбург, 2005. Вып. 5: Дискурс идентичности / под ред. О. Ф. Русаковой. С. 179–182.
51. Гуревич А. Я. Проблемы средневековой народной культуры. Москва: Искусство, 1981. 367 с.
52. Гурин С. П. Маргинальная антропология. Саратов: Изд-во СГСЭУ, 2000. 237 с.
53. Гурин С. П. Проблема маргинальности в философской и религиозной антропологии. Саратов: Изд-во СГСЭУ, 2003. 366 с.
54. Гуссерль Э. Кризис европейских наук и трансцендентальная феноменология. Введение в феноменологическую философию // Вопросы философии. 1992. № 7. С. 136–176.
55. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка: в 4 т. Москва: ОЛМА–ПРЕСС ОАО ПФ; Красный пролетарий, 2005. Т. 4. 576 с.
56. Джемс В. Психология / Москва: Педагогика, 1991. 367 с.
57. Дугин А. Метафизика Благой Вести // Дугин А. Абсолютная Родина. Москва: АРКТОГЕЯ–центр, 1999. С. 207–574.
58. Дюркгейм Э. Самоубийство: социологический этюд / пер. с франц. с сокращ.; под. ред. В. А. Базарова. Москва: Мысль, 1994. 120 с.
59. Заворин А. В. Об устойчивости процессов маргинализации // Современные проблемы гуманитарных дисциплин: сб. ст. молодых ученых. Кемерово: Кузбассвуиздат, 1996. Вып. 2. С. 40–42.
60. Зайцев И. В. Маргинальность как социально-философская проблема: дис. ... канд. филос. наук: 09.00.11 / Зайцев Игорь Владиславович; Омский гос. ун-т. Омск, 2002. 151 с.

61. Земсков В. Б. Одноликий Янус. Пограничная эпоха – пограничное сознание // Общественные науки и современность. 2001. № 6. С. 132.
62. Зиммель Г. Конфликт современной культуры // Культурология. XX век: антология / гл. ред. и сост. С. Я. Левит. Москва: Юрист, 1995. С. 378–398.
63. Зиммель Г. Экскурс о чужаке // Социологическая теория: история, современность, перспективы: альманах журнала «Социологическое обозрение». Санкт-Петербург: Владимир Даль, 2008. С. 7–13.
64. Зоджа Л. Кульчицкий О. Основы філософії і філософічних наук. Мюнхен–Львів: Укр. Вільний ун-т, 1995. 164 с.
65. Ильин В. И. Социология потребления: дистанционный курс лекций. URL: <http://www.consumers.narod.ru/content.html>
66. Ильин Е. П. Психология спорта. Санкт-Петербург: Питер, 2012. 352 с.
67. Кагановский В. Л. Вопросы о пространстве маргинальности // Новое литературное обозрение. 1999. № 37. С. 52–62.
68. Кальвин Ж. Наставление в христианской вере. Книга 3 / пер. с фр. А. Д. Бакулов. URL: <https://libking.ru/books/sci-/sci-religion/166319-zhan-kalvin-nastavlenie-v-hristianskoy-vere-t-3.html>
69. Камю А. Бунтующий человек. Философия. Политика. Искусство / пер. с фр. Москва: Политиздат, 1990. 415 с.
70. Кант И. Критика чистого разума / пер. с нем. Н. Лосского сверен и отредактирован Ц. Г. Арзаканяном и М. И. Иткиным; примеч. Ц. Г. Арзаканяна. Москва: Мысль, 1994. 591 с.
71. Карпова О. П. Экстремальные виды спорта как модель адаптации в условиях психоэмоционального стресса // Новости украинской психиатрии. Харьков, 2001. URL: <http://www.psychiatry.ua/articles/paper033.htm>

72. Кебуладзе В. Феноменологія: навч. посіб. Київ: ППС–2002, 2005. 120 с.
73. Кирсанова Л. И. Проблема символического в философии постмодернизма. Санкт-Петербург: Эйдос, 1996. 248 с.
74. Князева Е. Н., Курдюмов С. П. Основания синергетики. Москва: КомКнига, 2005. 238 с.
75. Кокс Х. Мирской град: Секуляризация и урбанизация в геологическом аспекте = The Secular City: Secularization and Urbanization in Theological Perspective / пер. с англ. О. Боровой и К. Туровской; под общей ред. и с примеч. О. Боровой; послесл. С. Лёзова. Москва: Восточная литература, 1995. 263 с.
76. Коляда В. И., Коломоец С. М., Назаренко А. Г. Философия. Психология. Социология. Генезис гуманитарных наук. 1. Античность. Запорожье: Видавець, 1997. 200 с.
77. Кон И. С. Мальчик и его тело. URL: <http://www.pseudology.org/Kon/Articles/MalchikTelo.htm>
78. Кон Л. М., Хмелько В., Паниотто В., Хунг Х-Ф. Социальная структура и личность в процессе радикальных социальных изменений: анализ Украины в период трансформаций // Социология: теория, методы, маркетинг. 2005. № 3. С. 24–63.
79. Конституции государств Европейского Союза / ред. Л. А. Окуньков, Б. С. Крылов, М. Я. Булошников. Москва: ИНФРА, М–НОРМА, 1997. 816 с.
80. Конституції нових держав Європи та Азії / упоряд. С. Головатий. Київ: Право, 1996. 529 с.
81. Конституційне право зарубіжних країн: навч. посіб. / В. О. Ріяка, В. С. Семенов, М. В. Цвік та ін.; за заг. ред. В. О. Ріяки. Київ: Юрінком Інтер, 2002. 512 с.

82. Косарецкая С. В., Синягина Н. Ю. О неформальных объединениях молодежи. Москва: Гуманитар. изд. центр ВЛАДОС, 2004. 159 с.
83. Кошелев М. И. Социальный экстремизм: философско-социологический анализ: дис. ... д-ра филос. наук: 09.00.11 / Рязанский институт права и экономики. Москва, 2000. 383 с.
84. Кравченко С. А. Риски в нелинейном глоболокальном социуме. Москва: Анкил, 2009. 220 с.
85. Кравчик З. Спорт и современные образцы культуры // Спорт, духовные ценности, культура. Москва, 1998. Вып. 2. С. 126–134.
86. Красиков В. И. Человек на пути встречи с самим собой. Кемерово: Кузбассвуиздат, 1994. 174 с.
87. Крючкова С. Е. Инновации: Философско-методологический анализ: дис. ... д-ра филос. наук: 09.00.11 / Моск. гос. технол. ун-т «Станкин». Москва, 2001. 296 с.
88. Кулік В., Голобуцька Т., Голобуцький О. Молода Україна: сучасний організований молодіжний рух та неформальна ініціатива. Київ: Центр дослідження проблем громадянського суспільства, 2000. 240 с.
89. Кьеркегор С. Страх и трепет: сб. / сост. и общ. ред. С. А. Исаева и И. А. Эбаноидзе; пер. с дат. Н. В. Исаевой, С. А. Исаева. Изд-е 2-е, допол. и исправл. Москва: Культурная революция, 2010. 488 с.
90. Кэмпбелл Дж. Мономиф. От эпилога к прологу. Москва: Грааль, 2001. 58 с.
91. Кюблер-Росс Е. О смерти и умирании (On death and dying). Нью-Йорк: [Scribner](https://www.scribner.com/), 1969. 260 с.
92. Ласкене С. Чингене В. Возможности анализа спорта как социального феномена // Социологические исследования. 2007. № 11. С. 12.
93. Леви Т. С. Психология телесности в ракурсе личного развития. URL: <https://cutt.ly/9xMxjYz>

94. Левин К. Разрешение социальных конфликтов. Санкт-Петербург: Речь, 2000. 408 с.
95. Леви-Строс К. Первобытное мышление. Москва: Республика, 1994. 382 с.
96. Легенький І. Ю. Український музичний нонконформізм як феномен глобалізації культури // Гілея: наук. вісник. 2016. Вип. 107. С. 296–299. URL: <https://cutt.ly/0xMccTJ>
97. Лісовець О. В. Теорія і методика роботи з дитячими та молодіжними організаціями України: навч. посіб. Київ: Академія, 2011. 256 с.
98. Логачева С. М. Феномен маргинальности в культуре: дис. ... канд. филос. наук: 09.00.11 / Светлана Михайловна Логачева; Воронеж. гос. ун-т. Воронеж, 2002. 154 с.
99. Лоренц К. Агрессия (так называемое зло) // Вопросы философии. 1992. № 3. С. 5–38.
100. Лосев А. Ф. История античной эстетики. Ранний эллинизм. Эстетика Возрождения. Москва: Искусство. 1979. 815 с.
101. Лукашевич Н. П. Солодков В. Т. Социология образования: конспект лекций / под ред. Н. П. Лукашевича. Киев: МАУП, 1997. 224 с.
102. Луман Н., Антоновский А. Ю. Истина, знание, наука как система. Москва: Логос, 2016. 408 с.
103. Луман Н. Общество как социальная система. Москва: Логос, 2004. 232 с.
104. Лютер М. О рабстве воли // Эразм Роттердамский. Философские произведения. Москва: Наука, 1986. С. 611–654.
105. Лях В. И. Двигательные способности // Физическая культура в школе. 1996. № 2. С. 2.

106. Майер Б. О. Образование как система когнитивной адаптации современного общества // Философия образования. 2006. № 2 (16). С. 284–291.
107. Мартинова С. П. Marginality as a reality and a perspective of transition: conceptual approaches in culture [Маргінальність як реалія та перспектива перехідності: концептуальні підходи в культурі] // Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв : наук. журнал. 2020. № 4. С. 46–50.
108. Мартинова С. П. Маргінальна особистість у сучасному культурному просторі // Культура і сучасність : альманах. 2020. № 2. С. 70–75.
109. Мартинова С. Феномен креативного диригента Олега Семеновича Тимошенка // Часопис Національної музичної академії України імені П. І. Чайковського. 2020. № 4 (49). С. 109–120.
110. Мартинова С. П., Андрущенко Т. В. Релігійна маргінальність як страх свободи в культурі протестантизму // Українська культура : минуле, сучасне, шляхи розвитку : наук. зб. Рівне : РДГУ, 2020. Вип. 35. С. 96–103.
111. Мартинова С. П. Transformation of a marginal personality in the modern world. [Трансформація маргінальної особистості у сучасному світі] // European science : Scientific journal. Slovakia (Podhájska), 2017. № 2. Р. 146–148.
112. Мартинова С. П., Мельник В. В. Marginal fear of despair as an explication of the integrity of consciousness (creative component) [Маргінальний страх відчаю як експлікація цілісності свідомості (креативна складова)] // РНАР : наук. журнал. 2020. Т. 41. № 4. С. 115–119.
113. Мартинова С. П. Peculiarities of a marginal personality in the modern world [Особливості маргінальної особистості у сучасному світі] // Гілея : наук. вісник : зб. наук. праць. / Гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ : Гілея, 2017. Вип. 116 (1). С. 172–175.

114. Мартинова С. П. Кризова свідомість : від особистої кризи до соціальної маргінальності // Гілея : наук. вісник : зб. наук. праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ : Гілея, 2017. Вип. 126 (11). С. 347–349.
115. Мартинова С. П. Креативний потенціал феномену маргінесу в соціокультурному дискурсі. Методологічні підходи та експлікації // Грані : науково-теоретичний альманах. 2018. Т. 21. № 11. С. 94–100.
116. Мартинова С. П. Феномен маргінесу в культуротворчому бутті // Вісник Львівського університету. Сер. : Філософ.-політолог. студії. 2020. Вип. 32. С. 56–64.
117. Мартинова С. П. Маргінальна особистість та можливості її соціалізації в умовах кризи українського суспільства // Етико-естетична традиція у вітчизняній культурі : тези VI Всеукраїнської студентської науково-практичної конференції з міжнародною участю, 1 грудня 2016 року. Київ : Кафедра етики та естетики НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2017. С. 62–65.
118. Мартинова С. П. Масова свідомість та маргінальний простір в соціальній філософії // Культуротворче буття людини початку XXI століття : культурологічний та історичний вимір : зб. наук. праць (за матеріалами Всеукраїнської науково-практичної конференції «Перспективні напрямки сучасної науки та освіти»). Сер. : Записки з голосу. Вип. 12 / За загал. ред. В. А. Федь. Слов'янськ : ДДПУ, 2020. С. 85–91.
119. Маритен Ж. Метафізика и мистика //Путь. №2. 1926. С. 87-100.
120. Малышев И. В. Тот, кто «не в ногу» // Маргинальное искусство. Москва: Изд-во МГУ, 1999. С. 62–63. URL: <http://medpsy.ru/inve/inve020.php>
121. Маргинальное искусство / Яковлев Е. Г., Хренов Н. А., Оганов А. А. и др.; под. ред. А. С. Мигунова. Москва: МГУ, 1999. 160 с.
122. Маслоу А. Мотивация и личность // СПб: Питер, 2008. 352 с.

123. Мельник В. В. Метафізичний страх смерті в протестантській філософії // Грані. Дніпропетровськ, 2012. № 5 (85), травень. С. 74–76.

124. Мельник В. В. Містифікація страху в релігійному екзистенціалізмі // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Сер. 7. Релігієзнавство. Культурологія. Філософія: зб. наук. пр. / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2009. Вип. 20 (33). С. 55–62.

125. Мельник В. В. Містичний феномен у культуро-релігійному та соціальному аспектах // Мультиверсум. Філософський альманах: зб. наук. пр. Київ, 2009. Вип. 83. С. 210–224.

126. Мельник В. В. Соціальні виміри страху свободи в протестантській філософії // Мультиверсум. Філософський альманах: зб. наук. пр. Київ, 2013. Спецвипуск. С. 43–51.

127. Мельник В. В. Страх самотності як онтичний та деструктивний екзистенціал буття // Вісник Інституту розвитку дитини. Сер.: Філософія, педагогіка, психологія: зб. наук. пр. / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, Ін-т розв. дитини. Київ: Вид-во НПУ ім. В. П. Драгоманова, 2011. № 19. С. 35–40.

128. Мельник В. В. Феномен маргінального у філософській прозі Анатолія Федя // Про Анатолія Федя та його час: вибранні статті, листи, інтерв'ю, нотатки, поезія, офіціоз: наукове видання. Краматорськ: Друкарський дім, 2016. С. 23–52.

129. Мельник В. В. Феномен маргінальної культури в українському суспільстві // Вісник Донбаського державного педагогічного університету. Сер.: Соціально-філософські проблеми розвитку людини і суспільства: зб. наук. пр. / за ред. д-ра філос. наук Л. І. Мозгового. Слов'янськ: ДДПУ, 2016. Вип. 4. С. 32–41.

130. Мельник В. В. Феномен смерті і пошук трансцендентного виміру в екзистенційній культурі // Вісник національної академії керівних кадрів культури і мистецтв: наук. журнал. Київ: Міленіум, 2018. № 3. С. 23–33.
131. Мертон Р. Социальная структура и аномия / пер. с англ. К. А. Феофанова // Социологические исследования. 1992. № 2 С. 4-6.
132. Мельникова Н. Е. Феномен маргинальности в системе культуры: социально-философский анализ: автореф. дис. ... канд. филос. наук: 09.00.11 / Москов. гос. техн. ун-т им. Н. Э. Баумана. Москва, 2007. 22 с.
133. Митрохин Л. Н. [Меланхтон](#) // [Новая философская энциклопедия](#): в 4 т. / пред. науч.-ред. совета [В. С. Стёпин](#). 2-е изд., испр. и доп. Москва: [Мысль](#), 2010. Т. 2: Е–М. С. 522.
134. Михайлов В. В. Тоталитарное государство и его социокультурная политика в области физической культуры: дис. ... канд. филос. наук: 09.00.11 / РГАФК. Москва, 1999. 203 с.
135. Московичи С. Социальное представление: исторический взгляд // Психологический журнал. 1995. № 1. С. 3–18; № 2. С. 3–14.
136. Мэй Р. Смысл тревоги / пер. с англ. М. И. Завалова и А. И. Сибуриной. Москва: Класс, 2001. 258 с.
137. Навджавонов Н. О. Проблема маргинальной личности: постановка задачи и определение подходов // Социальная философия в конце XX века. Москва, 1991. С. 149–158.
138. Наливайко Д. С. Искусство: направления, течения, стили. Киев: Мистецтво, 1981. 288 с.
139. Нартова Т. Не хлібом єдиним... Молодіжні субкультури в Україні: XX століття // Соціальний педагог. 2011. № 7. С. 33–50.
140. Наумова Н. Ф. Философия и социология личности. Москва: Канон + РООИ «Реабилитация», 2006. 575 с.

141. Николаев В. Г. Проблема маргинальности: ее структурный контекст и социально-психологические импликации // Социальные и гуманитарные науки за рубежом. Сер. 11: Социология. Москва: ИНИОН РАН, 1998. № 2. С. 156–172.
142. Николаев В. Г. Человек маргинальный // Вопросы социальной теории: науч. альманах. Москва: Ассоциация «Междисциплинарное общество социальной теории», 2010. Т. 4: Человек в поисках идентичности / Ин-т философии РАН; под ред. Ю. М. Резника и М. В. Тлостановой. С. 354–372.
143. Новейший философский словарь. Постмодернизм / гл. науч. ред. и состав. А. А. Грицанов. Минск: Современный литератор, 2007. 816 с.
144. Новикова М. Маргиналы: крушители и хранители // Новикова М. Міфи та місія. Київ: Дух та Літера, 2005. С. 97–113.
145. Овчинников В. Ф. Проблемы социальной усредненности и талантливости // Философские науки. 1990. № 6. С. 91–94.
146. Оганов А. А. Феномен маргинальности в культуре // Маргинальное искусство. Москва: Изд-во МГУ, 1999. С. 64. URL: <http://medpsy.ru/inye/inye021.php/>
147. Ольшанский Д. В. Неформалы: групповой портрет в интерьере. Москва: Педагогика, 1990. 188 с.
148. Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс // Вопросы философии. 1989. № 3. С. 119–121.
149. Паначев В. Д. Спорт как социальный институт в развитии личности: дис. ... канд. социол. наук: 22.00.04 / Пермский гос. тех. ун-т. Пермь, 2000. 231 с.
150. Парето В. Трансформация демократии. Москва: Территория будущего, 2011. 207 с. (Серия «Университетская библиотека Александра Погорельского»).

151. Парк Р. Э. Культурный конфликт и маргинальный человек // Социальные и гуманитарные науки. Сер. 11: Социология. 1998. № 2. С. 172–175.
152. Парк Р. Э. Понятие социальной дистанции // Социальные и гуманитарные науки. Сер. 11: Социология. 1998. № 2. С. 192–197.
153. Парк Р. Э. Человеческая миграция и маргинальный человек // Социальные и гуманитарные науки. Сер. 11: Социология. 1998. № 3. С. 167–176.
154. Переславцева Н. Молодіжний рух поза форматом // Соціальний педагог. 2010. № 3. С. 54–55.
155. Плюсин Ю. М. Институциональный кризис науки и новые ценностные ориентиры профессионального ученого // Философия науки. 2003. Т. 17. № 2. С. 99–108.
156. Плюсин Ю. М. Личность на перекрестке культур: модели социализации в условиях межкультурного взаимодействия. Новосибирск: ИФПр СО РАН, 1995. 30 с.
157. Полісаєв О. О. Екзистенційний вимір становлення лідера: бунт як шлях до творчого поступу чи ескалації насильства // Філософські обрії. 2016. Вип. 35. С. 39–48. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FiloFilo_2016_35_6
158. Попова И. П. Маргинальность: феномен, понимание // Социологические исследования. 1994. № 3. С. 158.
159. Препотенская М. Экзистенция мегаполиса: одиночество в толпе (метаантропологические и психоаналитические аспекты) // Філософська антропологія, психоаналіз та арт-терапія: перспективність взаємодії: підхід філософської антропології як метаантропології: зб. наук. пр. Міжнародної науково-практичної конференції, 30–31 березня 2016 р. / за ред. Хамітова Н. В. Київ: Інтерсервіс, 2016. С. 87–99.

160. Пригожин И., Стейнгерс И. Время, хаос, квант. Москва: Прогресс, 1994. 266 с.
161. Пригожин И., Стейнгерс И. Порядок из хаоса: Новый диалог человека с природой / пер. с англ.; общ. ред. В. И. Аршинова, Ю. Л. Климонтовича и Ю. В. Сачкова. Москва: Прогресс, 1986. 432 с.
162. Релігієзнавство: навч.-метод. посіб. / автор-укладач В. В. Білецький. Донецьк: Східний видавничий дім, Донецьке відділення НТШ, 2012. 220 с.
163. Рубинштейн С. Л. О мышлении и путях его исследования. Москва: Изд-во АН СССР, 1958. 145 с.
164. Ружмон де Д. Любовь и Запад (главы из книги) // Новое литературное обозрение. 1998. № 31. С. 52–72.
165. Рюс Ж. Поступ сучасних ідей: Панорама новітньої науки / пер. з фр. В. Шовкун. Київ: Основи, 1998. 669 с.
166. Сартр Ж.-П. Экзистенциализм – это гуманизм // Сумерки богов / Ф. Ницше, З. Фрейд, Э. Фромм, А. Камю, Ж.-П. Сартр. Москва: Политиздат, 1990. С. 319–344.
167. Семиноженко В. П. Инновационное развитие как безальтернативный путь планирования будущего // Социально-экономические проблемы информационного общества / под. ред. Л. Г. Мельника. Суммы: ИТД «Университетская книга», 2005. С. 49-58.
168. Сергеева О. А. Роль этнокультурной и социокультурной маргинальности в трансформации цивилизационных систем // Общественные науки и современность. 2002. № 5. С. 104–114.
169. Сковорода Г. С. Повне зібрання творів: у 2-х т. Київ: Наукова думка, 1973. Т. 1. 532 с.
170. Слово і невисловлюване: тези дванадцятої міжнародної наукової конференції «Філософія. Нове покоління» (Київ, НаУКМА, 23–

24 березня 2017 року) / упоряд. В. Корчевний. Київ: Університетське видавництво Пульсари, 2017. 128 с.

171. Сорокин П. А. Социальная и культурная динамика: Исследование изменений в больших системах искусства, истины, этики, права и общественных отношений. Санкт-Петербург: Изд-во РХГИ, 2000. 1054 с.

172. Старовойтов А. В. Маргинальная эстетика арт-терапии // Пространство арт-терапии: вместе с вами: сб. ст. Киев: Милениум, 2007. Вып. 1. С. 85–101.

173. Стиглиц Джозеф. Люди, власть и прибыль. Прогрессивный капитализм в эпоху массового недовольства = Joseph E. Stiglitz. People, Power, and Profits: Progressive Capitalism for an Age of Discontent (англ.) / пер. В. Ионов; науч. ред. Н. Злобин. Москва: Альпина Паблишер, 2020. 430 с.

174. Стоунквист Э. В. Маргинальный человек: Исследование личности и культурного конфликта // Личность. Культура. Общество. 2006. Т. 8. Вып. 1. С. 9–36.

175. Тейлор Ч. Етика автентичності / пер. с англ. А. Васильченка. Київ: Дух і літера: Русич, 2002. 128 с.

176. Тарасюк Л. С. Креативность как феномен философского мировоззрения // Культура народов Причерноморья: науч. журнал. Симферополь, 2010. С. 185–188.

177. Тейяр де Шарден П. Феномен человека. Вселенская месса: сб. / пер. Н. А. Садовского, М. Чавчавадзе. Москва: Айрис-Пресс, 2002. 352 с.

178. Тиллих П. Избранное: Теология культуры // Москва: Юрист, 1995. 479 с.

179. Титова Т., Козлов В. Маргинальность и толерантность выходцев из этнически-смешанных семей // Электронный этножурнал. 2004. № 19, апрель. URL: <http://www.ethnonet.ru/lib/0404-01.html>

180. Тойнби А. Постигение истории / пер. с англ.; сост. Огурцов А. П.; вступ. ст. Уколовой В. И.; заключ. ст. Рашковского Е. Б. Москва: Прогресс, 1991. 736 с.
181. Томалинцев В. Н. Экстремальные принципы в человекознании: дис. ... д-ра филос. наук: 09.00.08 / СПбГУ. Санкт-Петербург, 2001. 248 с.
182. Узнародов И. М. Проблема иммигрантов в странах Запада на современном этапе // Terra Economicus. 2014. Т. 12. № 1. URL: <http://ecsocman.hse.ru/evjur/msg/50605206.html>
183. Уткин А. И. Глобализация: процесс и осмысление. Москва: Логос, 2001. 271 с.
184. Февр Л. Бои за историю / пер. с фр. Москва: Наука, 1991. 629 с.
185. Феофанов К. А. Социальная маргинальность: характеристика основных концепций и подходов в современной социологии (обзор) // Общественные науки за рубежом. Социология. 1992. № 2. С. 70–83.
186. Франк С. Л. Духовные основы общества: сб. / сост. П. В. Алексеев. Москва: Республика, 1992. 510 с.
187. Франкл В. Доктор и душа. Санкт-Петербург: Ювента, 1997. 288 с. (Библиотека зарубежной психологии).
188. Фрейд З. Тотем и табу. Я и Оно. Москва: Изд-во АСТ, 2009. 320 с.
189. Фролова Н. А. Маргинализация как социальный феномен: дис. ... канд. социол. наук: 22.00.08 / МГУ. Москва, 1994, 158 с.
190. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности / пер. с англ. Э. М. Телятникова, Т. В. Панфилова; худ. обл. М. В. Драко. Минск: Попурри, 1999. 624 с.
191. Фромм Э. Душа человека. Ее способность к добру и злу. Москва: Директ–Медиа, 2008. 265 с.

192. Фромм Э. Искусство любить / пер с англ.; под ред. Д. А. Леонтьева. 2-е изд. Санкт-Петербург: Азбука, 2002. 224 с.
193. Фромм Э. Революция надежды. Избавление от иллюзий / пер. с англ. Москва: Айрис–пресс, 2005. 352 с.
194. Фуко М. Интеллектуалы и власть: избранные политические статьи, выступления и интервью. Москва: Праксис, 2002. 384 с.
195. Фуко М. Психиатрическая власть: курс лекций, прочитанных в Коллеж де Франс в 1973–1974 году. Санкт-Петербург: Наука, 2007. 450 с.
196. Хабермас Ю. Философский дискурс о модерне / пер. с нем. Москва: Весь мир, 2003. 416 с.
197. Хайдеггер М. Бытие и время: статьи и выступления / пер. с нем. В. В. Бибихина. Москва: Республика, 1993. 447 с.
198. Хайдеггер М. Разговор на проселочной дороге: избранные статьи позднего периода творчества. Москва: Высшая школа, 1991. 192 с.
199. Хамітов Н. Самотність у людському бутті. Досвід метаантропології. Київ: Гранослов, 2000. 320 с.
200. Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах. Москва: Прогресс–Традиция, 2004. 480 с.
201. Хельмес-Хейс Ричард. Концепция социального класса: вклад Эверетта Хьюза // Журнал истории поведенческих. 2000. Т. 36. Вып. 2. С. 127–147.
202. Хесле В. Кризис индивидуальной и коллективной идентичности // Вопросы философии. 1994. № 10. С. 112–123.
203. Хорни К. Тревожность // Хорни К. Собр. соч.: в 3 т. Москва: Смысл, 1997. Т. 2. С. 174–180.
204. Хорни К. Культура и невроз // Психология личности: тексты. Москва: МГУ, 1982. С. 97–105. URL: https://lib.uni-dubna.ru/search/files/psy_psy_lichn/1.pdf

205. Хрусталёва Н. С. Психология эмиграции: Социально-психологические и личностные проблемы: дис. ... д-ра психол. наук: 19.00.05 / СПб. гос. ун-т. Санкт-Петербург, 1996. 332 с.
206. Шапинский В. А. Культурная маргинальность как социально-философская проблема: дис. ... канд. филос. наук: 09.00.01 / ИФ РАН. Москва, 1991. 146 с.
207. Шелер М. Избранные произведения / пер. с нем.; сост., науч. ред., предисл. Денежкина А. В.; послесл. Л. А. Чухиной. Москва: Гнозис, 1994. 413 с.
208. Шибутани Т. Социальная психология / пер. с англ. Москва: Прогресс, 1969. 534 с.
209. Штомпка П. Социология социальных изменений / пер. с англ. А. с. Дмитриева. Москва: Аспект Пресс, 1996. 416 с.
210. Эйнштейн А. Наука и религия / пер. Л. Ярославского // Nature. 1940. Т. 146. С. 605–607.
211. Элиас И. Генезис спорта как социологическая проблема // Логос: филос.-лит. журнал. 2006. № 3 (54). С. 41–62.
212. Эстетика на переломе культурных традиций: сб. статей / под ред. Н. Б. Маньковской. Москва: ИФ РАН, 2002. 238 с.
213. Яковлев С. В. Воспитание ценностных оснований личности в условиях культурной среды, организованной педагогом // Педагогическое образование и наука. 2006. № 4. С. 25–28.
214. Яницкий О. Н. «Критический случай»: социальный порядок в «обществе риска» // Социологическая теория: история, современность, перспективы. Санкт-Петербург: Владимир Даль, 2008. С. 369–388.
215. Яннараса Х. Эсхатология: конец времени или свобода от времени? URL: http://www.religare.ru/2_22912.html
216. Ярская-Смирнова Е. Р. Социокультурный анализ нетипичности. Саратов: СГТУ, 1997. 272 с.

217. Ясперс К. Смысл и назначение истории / пер. с нем. Москва: Политиздат, 1991. 527 с. (Мыслители XX в.).
218. Antonovsky A. Toward a refinement of the «marginal man» concept // *Social forces*. Chapel Hill, 1956. Vol. 35. № 1,2. P. 57–62.
219. Bauman Z. *Sociology and Postmodernity* // *Sociological review*. 1988. Vol. 36. N. 4. P. 790–814.
220. Beck U. *World Risk Society*. Cambridge: Polity Press, 1999. 184 p.
221. Best S., Kellner D. *Postmodern Theory: Critical Interrogations*. New York: Guilford Press, 1991. 324 p.
222. Burt R. The Social Capital of structural holes / R. Burt // Guillen M.F., Collins R., England P., Meyer M. (eds.). *New Directions in Economic Sociology*. - N.Y.: Russel Sage Foundation, 2001. P. 201-246.
223. Derrida J. *Writing and Difference*. Chicago: University of Chicago, 1978. 342 p.
224. Dickie-Clark H. F. The Marginal Situation: A Contribution to Marginal Theory // *Social Forces*. Chapel Hill. 1966. Vol. 44. P. 363–370.
225. Fukuyama F. *The End of History and the Last Man*. New York; Toronto: The Free Press, 1992. 418 p.
226. Herrick R. The paradox of marginal ity // *Our sociological eve: Personal essays on soc. culture*. Port Washington (New York): Alfred, 1977. P. 67–77.
227. Mancini Billson J. No owner of soil: The concept of marginality revisited on its sixtieth birthday // *Intern, rev. of mod. sociology*. New Delhi, 1988. Vol. 18. №2. P. 183-190.
228. Mann M. The Autonomous Power of the State: Its Origins, Mechanisms and Results // *European Journal of Sociology*. Vol. 25. № 2. 1984. P. 185-213.

229. Park R. E. Education and Cultural Crisis // *American Journal of Sociology*. 1943. Vol. 48. № 6. P. 728–736.
230. Park R. E. Human migration and the marginal man // *American Journal of Sociology*. Chicago, 1928. Vol. 33. № 6. P. 881–893.
231. Park R. E. Mentality of Racial Hybrids // *American Journal of Sociology*. 1931. Vol. 36. № 4. P. 534–551.
232. Stonequist E. V. *The Marginal Man. A Study in personality and culture conflict*. New York: Russell & Russell, 1961. 228 p.
233. Veblen T. The intellectual preeminence of ieros in modern Europe // *The portable Veblen*. New York: The Viking Press, 1948. P. 475.
234. Wardwell W. I. A marginal professional role: The chiropractor // *Social Forces*. Chapel Hill. 1952. Vol. 30. № 3. P. 339–348.
235. Weber M. *Wirtschaft und Gesellschaft. Grundriß der verstehenden Soziologie*. Tübingen: C. B. Mohr (Paul Siebeck), 1980. 944 s.
236. Wood M. M. *The stranger: A study in social relationship*. New York: Colambia universe Press, 1984. 298 p.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

**Статті в наукових фахових виданнях України та в наукових виданнях,
включених до міжнародних наукометричних баз**

1. Мартинова С. П. Marginality as a reality and a perspective of transition: conceptual approaches in culture [Маргінальність як реалія та перспектива перехідності: концептуальні підходи в культурі] // Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв : наук. журнал. 2020. № 4. С. 46–50.
2. Мартинова С. П. Маргінальна особистість у сучасному культурному просторі // Культура і сучасність : альманах. 2020. № 2. С. 70–75.
3. Мартинова С. Феномен креативного диригента Олега Семеновича Тимошенка // Часопис Національної музичної академії України імені П. І. Чайковського. 2020. № 4 (49). С. 109–120.
4. Мартинова С. П., Андрущенко Т. В. Релігійна маргінальність як страх свободи в культурі протестантизму // Українська культура : минуле, сучасне, шляхи розвитку : наук. зб. Рівне : РДГУ, 2020. Вип. 35. С. 96–103.

Статті в наукових іноземних виданнях

5. Мартинова С. П. Transformation of a marginal personality in the modern world. [Трансформація маргінальної особистості у сучасному світі] // European science : Scientific journal. Slovakia (Podhájska), 2017. № 2. Р. 146–148.
6. Мартинова С. П., Мельник В. В. Marginal fear of despair as an explication of the integrity of consciousness (creative component) [Маргінальний страх відчаю як експлікація цілісності свідомості (креативна складова)] // PNAP : наук. журнал. 2020. Т. 41. № 4. С. 115–119.

Статті в інших наукових виданнях та збірниках матеріалів конференцій

7. Мартинова С. П. Peculiarities of a marginal personality in the modern world [Особливості маргінальної особистості у сучасному світі] // Гілея : наук. вісник : зб. наук. праць. / Гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ : Гілея, 2017. Вип. 116 (1). С. 172–175.

8. Мартинова С. П. Кризова свідомість : від особистої кризи до соціальної маргінальності // Гілея : наук. вісник : зб. наук. праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ : Гілея, 2017. Вип. 126 (11). С. 347–349.

9. Мартинова С. П. Креативний потенціал феномену маргінесу в соціокультурному дискурсі. Методологічні підходи та експлікації // Грані : науково-теоретичний альманах. 2018. Т. 21. № 11. С. 94–100.

10. Мартинова С. П. Феномен маргінесу в культуротворчому бутті // Вісник Львівського університету. Сер. : Філософ.-політолог. студії. 2020. Вип. 32. С. 56–64.

11. Мартинова С. П. Маргінальна особистість та можливості її соціалізації в умовах кризи українського суспільства // Етико-естетична традиція у вітчизняній культурі : тези VI Всеукраїнської студентської науково-практичної конференції з міжнародною участю, 1 грудня 2016 року. Київ : Кафедра етики та естетики НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2017. С. 62–65.

12. Мартинова С. П. Масова свідомість та маргінальний простір в соціальній філософії // Культуротворче буття людини початку XXI століття : культурологічний та історичний вимір : зб. наук. праць (за матеріалами Всеукраїнської науково-практичної конференції «Перспективні напрямки сучасної науки та освіти»). Сер. : Записки з голосу. Вип. 12 / За загал. ред. В. А. Федь. Слов'янськ : ДДПУ, 2020. С. 85–91.

ДОДАТОК Б**Відомості про апробацію результатів дисертації**

Хід і результати дослідження доповідались автором на міжнародних наукових конференціях, зокрема:

Історія філософії у вітчизняній духовній культурі (Національний університет «Полтавська політехніка імені Юрія Кондратюка», форма участі – заочна; Полтава, 2016), Всеукраїнська студентська науково-практична конференція з міжнародною участю (НПУ імені М.П. Драгоманова, форма участі заочна; Київ, 2017), Всеукраїнська науково-практична конференція «Перспективні напрями сучасної науки та освіти» (Донбаський державний педагогічний університет, форма участі – очна; Слов'янськ, 2020). Узято участь у Міжнародній науковій конференції «Значення людського потенціалу в регіональному розвитку» (Європейський інститут безперервної освіти, Словацька республіка, форма участі – очна; 2017), також узято участь у міжнародному тренінгу «Психологічна та духовна перша допомога», який було спільно організовано Донбаським державним педагогічним університетом та Інститутом гуманітарних катастроф (США) (форма участі – очна; Слов'янськ, 2016).